

Qodirova Feruzaxon Usmanovna
Xusnuddinova Zulayxo Xamidullayevna

TIFLOPEDAGOGIKA

Aa	Bb	Dd	Ee
Ff	Gg	Hh	Ii
Jj	Kk	Ll	Mm
Nn	Oo	Pp	Qq
Rr	Ss	Tt	Uu
Vv	Xx	Yy	Zz
O'o	G'g	Sh sh	
Ch ch	Ng ng		↑ tutuc bolgisi

Insonlar o'qishni to'xtatganda fikrlashni to'xtatadilar.

D. Didro

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

**Qodirova Feruzaxon Usmanovna
Xusnuddinova Zulayxo Xamidullayevna**

TIFLOPEDAGOGIKA

Toshkent
«Renesans sari»
2024

UO'K 37.0;376

KBK 74;74.3

Q-34

Qodirova F.U., Xusnuddinova Z.X. TIFLOPEDAGOGIKA.
Darslik. – T.: “Renesans sari”, 2024. 256 b.

Taqrizchilar:

U.Y.Fayziyeva - CHDPU “Maxsus pedagogika” kafedra dotsenti.

M.S.Maxmudova - QDPI “Maxsus pedagogika” kafedrasida katta o'qituvchisi pedagogika fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD).

Mazkur darslik Davlat ta'lim standartlari va uning o'quv dasturiga binoan oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilari, 60110400-maxsus pedagogika yo'nalishidagi talabalari, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasa va inklyuziv ta'lim sharoitida faoliyat olib borayotgan o'qituvchilar hamda ota-onalar uchun mo'ljallangan.

Mazkur darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 3-martdagi 55-sonli buyrug'i bilan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-9392-1-1

MUNDARIJA

1	Tiflopedagogikaning maqsad-vazifalari, obyekti va predmeti.....	6
2	Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar ta'limi tarixi.....	17
3	Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar ta'lim tizimi.....	50
4	Tiflopedagogikaning tadqiqot metodlari.....	74
5	Tiflopedagogikaning tamoyillari.....	86
6	Tiflopedagogikaning didaktik masalalari.....	106
7	Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitishning mazmuni va metodlari.....	120
8	Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar tarbiya nazariyasi.....	142
9	Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar mehnat tarbiyasi va proforintatsiyasi.....	155
10	Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning jismoniy va estetik tarbiyasi.....	155
11	Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda analizatorlarning funksional imkoniyatlaridan foydalanish.....	187
12	Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida korreksion mashg'ulotlar (mayda qo'l motorikasini rivojlantirish, predmet tasavvurini shakllantirish va ko'ruv idrokini rivojlantirish, mo'ljal olish va harakatlanish, ijtimoiy maishiy hayotga tayyorlash).....	199
13	Inklyuziv va maxsus ta'limda pedagogik ta'lim innovatsion klasteri.....	222

KIRISH

Mamlakatimizda ta'lim tizimida davlat siyosati darajasiga juda katta e'tibor qaratilmoqda. Hozirgi kunda barcha sohalarda bo'lgani kabi maxsus pedagogika sohasida ham katta o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Har qanday mamlakatning kuchi uning intellektual salohiyati bilan belgilanadi. Barkamol shaxs tarbiyasini tashkil etish barcha davrlarda ham ijtimoiy jamiyatning muhim talabi va asosiy maqsadi bo'lib kelgan. Tabiiyki, hozirgi ta'lim islohotlari sharoitida ham barkamol shaxs tarbiyasi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jamiyat rivojining hozirgi bosqichida yuz berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, manaviy-ma'rifiy o'zgarishlar ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali, zamonaviy kadrlar tayyorlash hamda ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish orqali samaradorlikni oshirishni taqozo etmoqda. Mamlakatimizda ta'lim tizimiga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilmoqda. Bunga birgina misol O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O'RQ-637-son "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. Unda uzluksiz ta'lim tizimining har bir bo'g'inida ta'lim va tarbiya, bolalarni o'quv fanlari bo'yicha muayyan bilimlarni egallashlari barobarida, ularning bilim olishga bo'lgan ehtiyoji, mustaqil va ijodiy fikrlash, tashkilotchilik qobiliyatlari, amaliy tajriba va mehnat ko'nikmalarini rivojlantirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan ma'naviy-axloqiy fazilatlarini, atrof-muhitga ongli munosabatni tarkib toptirishi lozimligi qayd etilgan. Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'limini rivojlantirish maqsadida esa, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 18-apreldagi PQ-209-son "Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab-internatlarda ta'lim berish

sifatini oshirish hamda ular faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2022-yil 18-apreldagi PQ-407-son "O'zbek imo-ishora tili va brayl alifbosini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktabrdagi 638-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi qarori qabul qilingan. Ular ta'limi uchun yangi imkoniyatlar ochilib, yangi shart-sharoitlar yaratilib, adolatli ijtimoiy siyosat olib borilmoqda. Shu bilan birga, ularning huquqlari qonun bilan belgilab qo'yilmoqda.

Ushbu o'quv qo'llanma oliy ta'lim muassasalarining 60110400-maxsus pedagogika yo'nalishidagi talabalari, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasa va inklyuziv ta'lim sharoitida faoliyat olib borayotgan o'qituvchilar hamda ota-onalar uchun mo'ljallangan.

O'quv qo'llanmada ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi fan tiflopedagogika, tiflopedagogikaning tarixi, maqsad, vazifalari, metodlari, tamoyillari, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar ta'lim tizimi, o'qitishning mazmuni, tarbiya nazariyasi, proforintatsiyasi, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda analizatorlarning funksional imkoniyatlaridan foydalanish, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida korreksion mashg'ulotlar haqida bilib oladilar.

1-mavzu. Tiflopedagogikaning maqsad-vazifalari, obyekti va predmeti

Reja:

1. Tiflopedagogika fan sifatida.
2. Tiflopedagogikaning maqsad va vazifalari.
3. Tiflopedagogikaning obyekti va predmeti.
4. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar klasifikatsiyasi.

Tayanch so'zlar: Tiflopedagogika, ko'rish qobiliyati, ko'zi ojiz, zaif ko'ruvchi, oftalmologiya, ko'rish funksiyalari, maqsad, vazifa, obyekt va predmet klasifikatsiya, Nurli maskan.

1. Tiflopedagogika fan sifatida

O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O'RQ-637-son "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktabrdagi 638-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 18-apreldagi PQ-209-son "Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab-internatlarda ta'lim berish sifatini oshirish hamda ular faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori asosida ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar ta'limi uchun ham yangi imkoniyatlar ochilib, yangi shart-sharoitlar yaratilib, adolatli ijtimoiy siyosat olib borilmoqda. Shu bilan birga, ularning huquqlari qonun bilan belgilab qo'yilmoqda.

Kishilik jamiyatining tarixiy taraqqiyoti jarayonida to'plangan ijtimoiy tajriba doimiy ravishda yosh avlodlarga o'tkazib boriladi. Dastlab, bu transfer ongsiz ravishda, intuitiv tarzda amalga oshirildi va inson faoliyatining ijtimoiy sohasi

sifatida belgilanmagan. Keyin bu faoliyat maqsadli, ongli ravishda ijtimoiy tuzilishga – aniq belgilangan dasturga ega bo'lgan maktabga kirish va bu jarayonni va unda qo'llanadigan shart-sharoitlarni, moddiy vositalarni ilmiy asoslash zarurati bilan quriladi.

Bu atama qadimgi Yunonistonda paydo bo'lgan va to'g'ridan-to'g'ri bolalarni tarbiyalash deb tarjima qilingan. O'sha davrda o'qituvchilar bolalarga ta'lim va tarbiya berish bilan shug'ullanadigan, murabbiylik funksiyalarini bajaradigan kishilar deb atalardi.

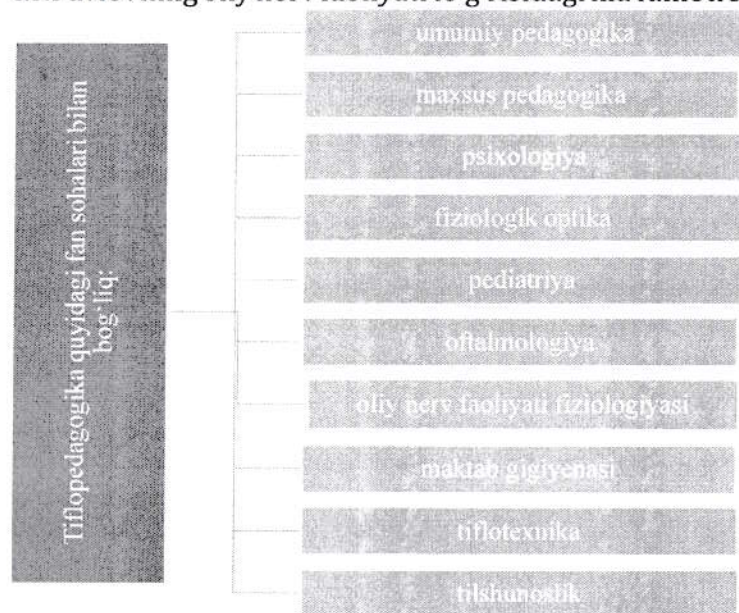
Sog'lom rivojlanayotgan bolalarni o'qitish va o'qitish zarurati bilan bir qatorda: "Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar haqida nima deyish mumkin?" "Ko'zi ojizlar va zaif ko'ruvchilar ham ta'lim-tarbiya olishi, hunar o'rganishi mumkinmi?" "Agar mumkin bo'lsa, qanday qilib ish tizimi tashkil etiladi, ushbu faoliyat uchun qanday texnika va usullardan foydalanish kerak, qanday vositalar kerak va tashkiliy shakllari qanday?.." degan savollar tug'iladi. Bunday savollarga tiflopedagogika javob beradi.

Tiflopedagogika –

Yunonchadan "*typhlos*" – "ko'r" va "pedagogika" deb tarjima qilinadi. U maxsus pedagogikaning ko'r va zaif ko'ruvchi bolalarni o'qitish, tarbiyalash hamda ularni mehnatga tayyorlash masalalarini ishlab chiquvchi sohasidir.

Tiflopedagogika – ko'rish qobiliyati cheklangan yoki uning to'liq yo'qligi bilan bog'liq bo'lgan ta'lim va tarbiya masalalarini ko'rib chiqadi. Ushbu buzilish shaxsning rivojlanishiga ta'sir qilibgina qolmay, uning normal shakllanishi va ijtimoiylashuvdagi qiyinchiliklarga ham olib keladi. Tiflopedagogika maxsus pedagogikaning bo'limlariga tegishli bo'lib, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolaning rivojlanish tizimini yaratishga qaratilgan bo'lib, unga o'z shaxsiyatining barcha tomonlarini ochishga yordam beradi, umumiy ta'lim bilim va ko'nikmalarini beradi, ijtimoiy hayot integratsiyalashuviga

ko'maklashadi. Tiflopedagogika ko'r va zaif ko'ruvchi bolalar uchun ta'limni takomillashtirish yo'llarini, o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etish metodlarini, maxsus maktab hamda maktabgacha muassasalar tuzilmasini, ularning ta'lim-tarbiyasining tashkiliy shakllarini ishlab chiqadi. Tiflopedagogikaning tabiiy, ilmiy asosi I.M.Sechenov va I.P.Pavlovning oliy nerv faoliyati to'g'risidagi ma'lumoti sanaladi.

Tiflopedagogika asoslariga – o'qitishning mazmun, usullarini ishlab chiqish va tashkil etish, ko'rsatkichlar va ko'rsatkichlarda mehnat va kasb-hunarga tayyorlash, ularni o'qitish va tarbiyalash uchun maxsus muassasalarning turi va tuzilmasini belgilash, o'quv rejalari, dasturlar, darsliklar, xususiy metodikalar barpo etishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish kiradi.

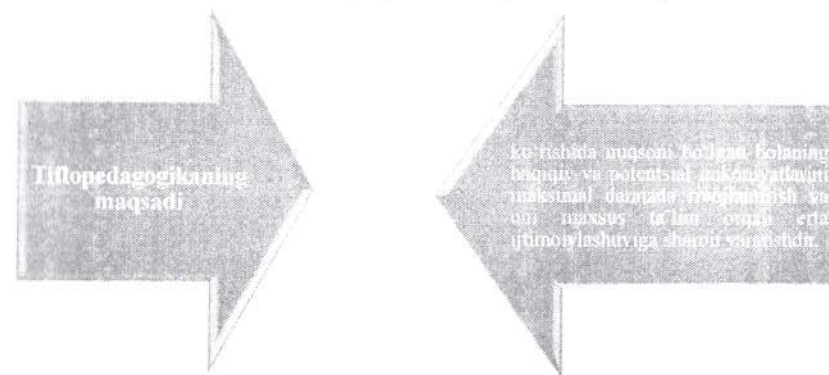
Hozirgi kunda ko'rishda nuqsoni bo'lgan shaxslarning ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish, ularni o'qitish va zamonaviy jamiyatda mehnatga tayyorlash samaradorligini oshirishga katta e'tibor qaratilmoqda.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalash jarayonida har tomonlama rivojlantirish, psixik va jismoniy ta'sirdagi kamchiliklarni tuzatish, maktab ta'limiga tayyorlash amalga oshirilmoqda.

Maktab yoshida bolalar ommaviy maktab hajmida umumiy o'rta ta'lim, ma'naviy-axloqiy, jismoniy, estetik tarbiya, ijtimoiy-psixologik va mehnat tarbiyasini oladi.

O'zbekistonda bugungi kunda 17 ta "Nurli maskan"lar da 3 500 dan ortiq o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berib kelinmoqda.

2. Tiflopedagogika maqsad va vazifalari

Tiflopedagogika umumiy pedagogika bo'limi sifatida u falsafa, gumanistik tarbiya va o'qitishning umumdidaktik tamoyillari asosida, ko'rihi buzilgan bolalar va kattalarning o'ziga xos rivojlanishini hisobga olgan holda rivojlanib bormoqda. Tiflopedagogika ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tarbiyalash, rivojlantirishning amaliy masalalarini o'rganish bilan shug'ullanadi. Ushbu fanning maqsadi – ko'rishda nuqsoni bo'lgan shaxsning ijtimoiy shakllanishi va rivojlanish jarayonidir. Tiflopedagogika ko'rishda nuqsoni bo'lgan shaxsni ijtimoiy muhitga bemaol qo'shilishga, ularni ijtimoiy munosabatlarning to'la huquqli ishtirokchisiga aylantirishga, ko'zi ojiz yoki zaif ko'ruvchi shaxsni o'z-o'ziga mustaqil xizmat qilishga o'rgatishga, ijtimoiy o'zaro munosabatlarni o'rnatish yo'llarini topish

imkonini beradigan usullarni ishlab chiqishga intiladi.

Tiflopedagogikaning maqsadiga asoslanib, maqsadga erishish uchun amalga oshirilishni talab qiladigan bir qator muhim vazifalarni ajratish mumkin. Bularga quyidagilar kiradi:

Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarni psixologik va pedagogik o'rganish

Turli xil ko'rishdagi nuqsonlarni va rivojlanmagan funksiyalarni qoplash, tuzatish va tiklash usullari va shartlarini aniqlash

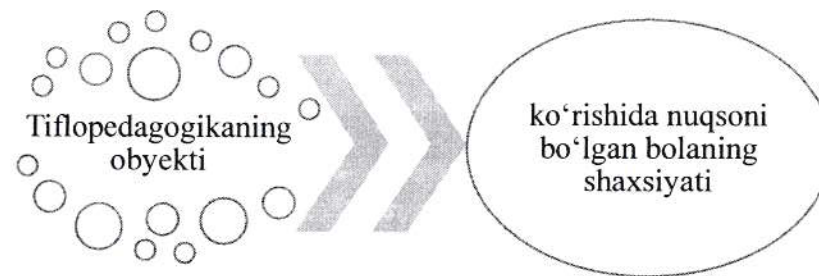
Ko'rish funksiyalarining buzilishining turli shakllarida shaxsni shakllantirish va har tomonlama rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni o'rganish va yaratish

Ko'rish qobiliyati buzilgan bolalarni o'qitish va o'qitish uchun pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish

Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan pedagogik ishlar olib borish va pedagogik ishlarga tayyorgarlik ko'rish uchun zarur o'quv-uslubiy bazani yaratish

Tiflopedagogikaning eng muhim vazifasi

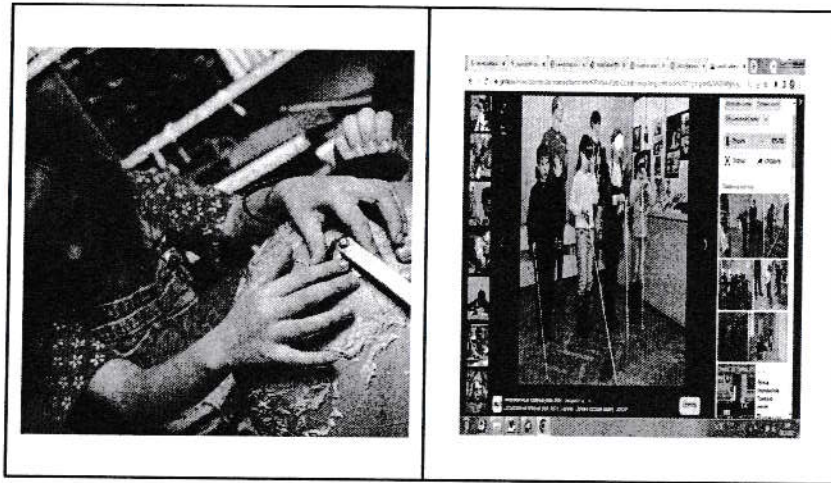
bolalarda saqlanib qolgan ko'rish imkoniyatlaridan o'qish jarayonida to'g'ri foydalanish va uni rivojlantirish, ko'rish imkoniyatlarini saqlash uchun sharoit vujudga keltirish, ta'limning texnika vositalarini qo'llashdan iborat.

3. Tiflopedagogikaning obyekti va predmeti.

O'rganish obyekti sifatida tiflopedagogika muammolar, ko'rish qobiliyati zaif odamlarni o'qitish masalalarini tanladi. Turli yoshdagi har xil ko'rish muammolari bo'lgan bolalar uchun maxsus ta'limning barcha jihatlarini o'rganadi.

ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish, ushbu bolalarda rivojlanish va xatti-harakat og'ishlarini o'z vaqtida aniqlash, oldini olish va bartaraf etishga qaratilgan eng samarali usullar va vositalarni aniqlash jarayonidir.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish murakkab ijtimoiy-pedagogik muammodir. Uning yechimi negizida ushbu toifadagi bolalarni faol ijtimoiy, foydali faoliyatga (ularning imkoniyatlariga muvofiq), tengdoshlari bilan turli tadbirlarda teng ishtirok etishga, ijtimoiy rollarni to'liq o'zlashtirishga, ijtimoiy muhitga samarali integratsiyalashuviga tayyorlash yotadi.

4. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar klasifikatsiyasi

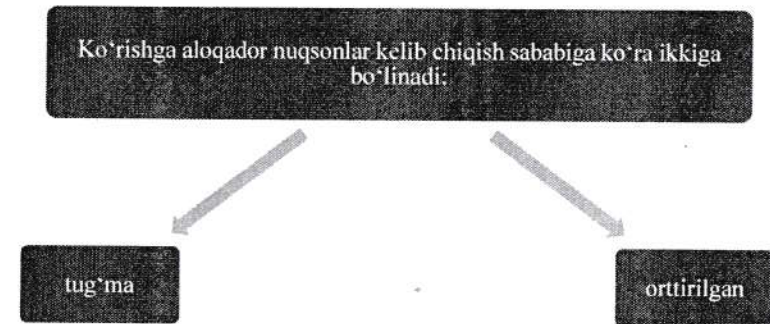
Ko'rish bolaning hayotiy faoliyatida va rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Ko'rish analizatori yordamida dunyoni idrok etish bolaning ruhiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Tevarak-atrof haqidagi eng kuchli taassurotlar ko'z bilan

idrok etiladi. Bola ko'rish qobiliyati orqali narsalarning rangi, shakli, hajmi, harakati, uzoq-yaqinligi, fazodagi o'rni haqida tasavvurga ega bo'ladi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar ikki guruhga bo'linadi:

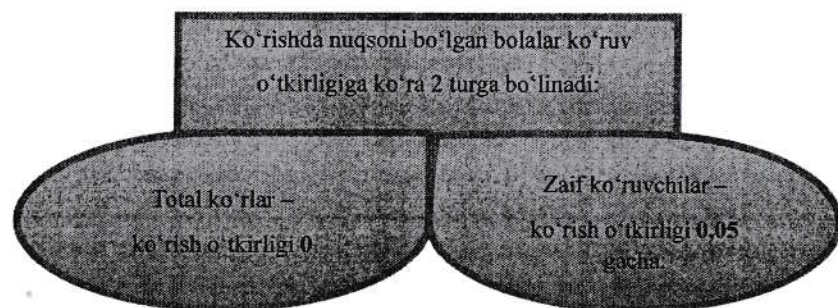
1. Total ko'zi ojiz (mutloq ko'rmaydigan);
2. Yorug'likni his qiladigan ko'zi ojiz; qoldiqli ko'rishga ega ko'zi ojiz, chuqur zaif ko'ruvchi, zaif ko'ruvchi.

Bu tendensiyalar ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning psixologik tavsifiga ta'sir o'tkazadi, ko'rish patologiyasi turli shakllarining bolalarning psixik rivojlanishiga ta'sir darajasi va kuchini, shuningdek, yakka tartibda ishlaganda va maxsus korreksiyalash mashg'ulotlarida ularni kompensatsiyalash imkoniyatlarini belgilaydi.

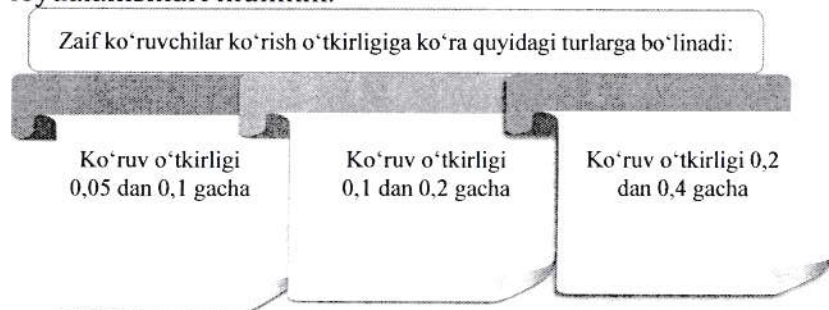

Tug'ma nuqson sabablari orasida irsiy kasalliklar (masalan, tug'ma kataraktaning ba'zi shakllari va boshqalar), homilador ayolning toksoplazmoz, qizilcha kasalliklari bilan og'rishi, homila ko'rish organlarining embrional rivojlanish paytida zararlanishi, miya o'smasi va shu kabi kasalliklar katta rol o'ynaydi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar mashg'ulotlarda asosan o'quv materialini sezish, eshitish idroki asosida o'zlashtiradilar. Brayl tizimi bo'yicha o'qib va yozadilar. Ba'zi bir bolalar saqlangan ko'rish imkoniyatidan o'qish va yozishda foydalanishlari mumkin.

Ko'rish o'tkirligi pastligi bilan bir qatorda ayrim bolalarda ko'rish maydoni toraygan, fazoviy idrok buzilgan bo'lishi ham mumkin (ko'rish o'tkirligi 0,1 bo'lgan bolalar). Bularning barchasi o'quv materialini idrok etish, o'zlashtirishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Zaif ko'ruvchi bolalar maxsus sharoitda, maxsus usul, uskunalari, texnik va optik vositalar yordamida o'qitilishi maqsadga muvofiqdir. Ularga ta'lim-tarbiya berish jarayonida ko'ruv idrokini rivojlantirishga alohida ahamiyat beriladi.

Ko'z kasalliklari:

1. Albinizm – odamlarning terida, ko'zda, sochda rangning (pigmentning) bo'lmasligi bilan tug'ilish. Ularda rangsiz teri

va juda yorqin oq-sariq soch bo'lishi mumkin (odatiy etnik gruppalaridan tashqari). Albinizm ko'ruv faoliyatiga ta'sir qiladi.

2. Katarakta – bu ko'z linzalarining xiralashuvi oqibatida yorqin ko'rishni qiyinlashtiradi. Katarakta ko'p hollarda bir necha sabablarga bog'liq. Ko'p bolalar katarakta bilan tug'iladi. Katarakta ko'zdagi qizarishlar, shishlar va boshqa ko'z kasalliklaridan bo'lishi mumkin. Bunda bolaning ko'zi odatdagidan kichikroq bo'ladi. Homiladorlik davridagi infeksiyalar ham kataraktaga sabab bo'lishi mumkin.

3. Diabetga aloqador ko'z kasalligi. Ko'p davlatlarda ko'rish zaiflashuvining asosiy sababchisi sifatida ko'rsatiladi. Bundan glaukoma, katarakta diabetik retinopiya kelib chiqishi mumkin.

4. Glaukoma – ko'ruv nervi miyaga ma'lumotni beradi. U shikastlanganda ko'zda bosim oshadi. Ko'zlarning to'g'ri ishlashi, ularning shaklini ushlab qolishi, sog'lom bo'lishi uchun bosim ma'lum miqdorda bo'lishi kerak. Bosim juda yuqori bo'lsa, bolada quyosh yoki yorqin nurlarda noqulaylik kuzatilishi, g'ilaylik bo'lishi (bolaning ko'zlari turli tomonga qarashi) yoki "dangasa ko'z" (bir ko'zning boshqasiga qaraganda kuchsizligi) ning bo'lishi va ko'z yoshlanishi mumkin.

5. Daryo ko'rlik. Daryo bo'yida yashaydigan qora pashsha tomonidan yuqadigan kasallik. Ko'zlarning hamma ichki to'qimalari zararlanib, qon ketish, qizarish, shish va boshqa yakuniy asoratlar bo'lsa ko'rlikka olib keladi. Ta'siriga uchraganlar Afrikada 99%, Yaman, Meksika, Gvatemala, Ekvador, Kolumbiya va Venesuelada 1%. Astigmatizm bilan yoki astigmatizmsiz keladigan miopiyalar (yaqindan ko'rish), gipermetropiyalar (uzoqdan ko'rish) kiradi.

6. Pigmentli retinit. Birinchi belgisi, bolaning yosh paytida salbiy ta'sir bilan ro'y beradi. Qorong'ida kuchsiz ko'radi va ko'rish maydoni torayishni boshlaydi. Pigmentli retinit turmushda va oilaviy hayotda uchraydigan eng odatiy ko'z kasalligidir.

7. Traxoma. Chivinlar orqali yuqadigan kasallik. Bunda

ko'zdan infeksiya ajralib chiqadi. Bir necha yillardan keyin infeksiya takrorlanadi, ko'zning ichida chandiqlar bo'lishi, qovoqlar og'rishi, ko'zi ojizlikka ham olib kelishi mumkin.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Tiflopedagogika qanday fan?
2. Tiflopedagogikaning maqsad va vazifalarini sanab bering.
3. Tiflopedagogikaning obyekti hamda predmetini ta'riflab bering.
4. Ko'zi ojizlikning kelib chiqish sabablarini aytib bering.
5. Ko'z kasalliklarini sanab bering.

2-mavzu. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar ta'limi tarixi

Reja :

1. Tiflopedagogikaning rivojlanish bosqichlari.
2. Tiflopedagogika fani asoschisi V.Gayui.
3. Brayl alifbosi asoschisi L.Brayl va Brayl alifbosi.
4. O'zbekistonda tiflopedagogika.

Tayanch so'zlar: xronologiya, qadimgi va o'rta asrlar, V.Gayui, L.Brayl, Brayl alifbosi.

1. Tiflopedagogikaning rivojlanish bosqichlari

Qadimgi va o'rta asrlar

Tarix bir-biridan farq qiladigan ikki turga bo'linadi: ishlab chiqarish va hukmron mafkuralariga asoslangan jamiyatlar. Ko'zi ojizlarning quldorlik jamiyatidagi mavqei ularning u yoki bu sinfga mansubligi bilan belgilanadi: qullar yoki qul egalari.

Asosan xorijiy hududlarni talon-taroj qilish hisobiga rivojlangan quldorlik davlatining asosiy mohiyatini ifodalagan holda, quldorlik jamiyati hatto erkin davlat mavjudligini ham tan olmaydi. Bu davrda ko'rishda nuqsoni bo'lgan insonlar askar bo'la olmaydi, chunki u vahshiyona janglarda qatnashishga qodir emas.

Qadimgi Xitoyda (Dutreylning guvohligiga ko'ra), tug'ma ko'rlar yo'q qilingan yoki imperatorga xizmat qilishga yuborilgan, xizmat qilish qobiliyatiga ega bo'lmaganlari taqdir hukmiga tashlangan. Tirik qolgan tug'ma ko'zi ojiz yoki keyinchalik ko'r bo'lganlar davlat tomonidan hech qanday yordam olmaganlar.

Qadimgi dunyo quldor davlatlarning ikki turini biladi: Sparta va Afina. Ularning bir xil sinfiy mohiyati bilan ular turli xil mafkuralarni ifoda etish shakllariga ega, garchi ular qul egalarining hukmron sinfini mustahkamlashga qaratilgan bo'lsa ham. Agar Sparta davlatida ideali erkin odam har qanday jismoniy sinovlarga qodir kuchli jangchi bo'lsa, Afina qul-

mulkchilik mafkurasi dunyoni bilishga va unda o'z "men"ni bilish orqali tasdiqlashga qodir bo'lgan turli xil gumanitar bilimlarga ega bo'lgan erkin odamning idealini ko'rsatishga harakat qiladi. Bu faqat mehnatsiz qul egasi uchun mavjud. Hukmron mafkura Platon, Konfutsiy, Frazuil va qadimgi dunyoning boshqa idealist faylasuflari ta'limotlariga asoslanadi.

Ularning fikriga ko'ra, ko'zi ojizlik tashqi olam idrokini cheklaydi. Ko'zi ojizlar bilan ko'ruvchi, sog'lom insonlarni taqqoslaganda, ko'zi ojizlarning afzalliklari yuqori, ular tashqi olamga chalg'imagaydi. Shuning uchun ular o'zlarining ichki "men"larini yaxshiroq va to'liqroq bilib olishlari mumkin. Fikr va tasavvurlarini rivojlantirishlari mumkin. Albatta, bu qoidalar faqat "xo'jayinlarga" safidagi ko'zi ojizlariga tegishli edi.

Vaqt o'tib, ko'zi ojizlar jamoat lavozimlariga kirish huquqiga ega bo'ldi, qul sinfining boshqa vakillari bilan davlat boshqaruvida qatnashdi. O'qituvchi bo'lish huquqi berildi.

Tarixdan ma'lumki, qadimgi Yunonistonda ko'zi ojiz olimlar, notiqalar, o'qituvchilar bo'lgan, ular o'z xohishlari bilan Rim patris uylariga yollanganlar.

Ko'zi ojizlar orasida eng mashhuri Didim Iskandariy (308–395) edi, u besh yoshida ko'rish qobiliyatini yo'qotdi, so'ng yog'ochdan yasalgan harflar yordamida yunon alifbosini o'rganadi. Juda ko'p sayohat qildi, 50 yildan ortiq vaqt davomida u Iskandariyada maktabni boshqardi. Uning falsafa va huquqqa oid risolalari O'rta dengizning ko'plab mamlakatlarida ma'lum edi.

O'rta asrlarda doimiy ichki urushlar, chechak epidemiyasi va traxomalarning tarqalishi kasalliklar bilan qanday kurashishni bilmagan Yevropada ko'zi ojizlarning ko'payishiga olib keldi.

Ba'zi tarixchilarning ta'kidlashicha, Yevropada IX–XII asrlarga kelib, ko'zi ojizlar soni shunchalik ko'paydiki, Fransiya va Angliyada "birodarlar" guruhi yaratilgan. Uning vazifasi bu birodarlik a'zolari o'rtasida sadaqa so'rash joyi va vaqtini tartibga solish edi.

Badavlat oilalarga mansub ko'zi ojizlarning ahvoli biroz

yaxshiroq edi: ular mamlakatning qiyin yo'llarida tilanchilik qilishlari shart emas, ammo ijtimoiy jihatdan huquqlaridan mahrum edilar. Boyligi bor odamlar qoida tariqasida boyliklarini o'zlarining vasiylari yoki cherkovga topshirgan holda, qolgan umrlarini monastirda o'tkazishlariga imkon berilgan.

Ilk o'rta asrlarga kelib (VI–VII asrlar), Yevropa mamlakatlarida, Shimoliy Afrika va yaqin Sharqda, xususan, qayerda Islom dini bo'lsa, o'sha yerda ko'zi ojizlarning ijtimoiy mavqei, holati biroz boshqacha tus oldi.

Islom dinida ko'zi ojizlar el qatori ko'rilgani uchun ularga bilim olish, yuqori ijtimoiy mavqega erishish va falsafa, adabiyot va qadimgi Sharqning boshqa gumanitar fanlari bilan shug'ullanish imkoniyati bor edi. Bunga X–XI asrlarda yashab o'tgan, to'rt yoshida ko'zi ojiz bo'lib qolgan arab faylasufi va shoiri Abul'alo Ma'ariy (973–1057)ning ilmiy faoliyati misol bo'la oladi. Mashaqqatli mehnat orqali lug'atlarni yodlagan va o'z ona tili grammatikasini puxta egallagan. U qadimgi Yunoniston tarixi, falsafasi va madaniyatini yaxshi bilgan. Abul'alo 30 dan ortiq ilmiy maqolalar yozgan, ularning aksariyati salib yurishlari paytida yevropaliklar tomonidan yo'q qilingan.

XII asr oxirlarida Yevropa davlatlarida ham ko'zi ojizlar uchun boshpana yaratila boshladi. Ulardan eng qadimgisi Bavariya va Parij boshpanalaridir. Bavariyada kattalar uchun birinchi boshpana 1198-yilda tashkil etilgan.

1225-yilda Luvr yaqinidagi Parijda Lui IX tomonidan 300 nafar ko'zi ojizlar uchun boshpana (dastlab salib yurishidan qaytgan ko'zi ojiz ritsarlar uchun) ochildi. Keksa ko'zi ojizlar uchun bir qator yirik monastirlar qoshida boshpanalar ochildi.

XV–XVIII asrlarda ko'r bolalarni o'qitish g'oyalarining paydo bo'lishi.

XV–XVIII asrlar uyg'onish davri mafkurasi haqiqiy hayotga qiziqish, yangi falsafiy mavzularning paydo bo'lishi bilan izohlanadi. "Tabiat, – deb yozgan Y.A. Komenskiy, – yer yuzidagi baxt manbai. Ushbu manbadan oqilona foydalanish uchun siz tabiatni bilishingiz, dono va samimiy bo'lishingiz kerak". Shu

davrlarda insonga qiziqish, uning jamiyatdagi maqsadi va o'zni keskin oshdi, bilimga ega odamlarga ehtiyoj ortdi. Eski maktablar endi yangi jamiyat talablarini qondira olmasdi. Ijtimoiy va pedagogik fanlar sohasida ta'lim maqsadlari, mazmuni, o'qitish usullarini tubdan qayta ko'rib chiqadigan ta'lim qarashlari paydo bo'ldi.

Ushbu yangi pedagogik g'oyalar Tomas Morning qarashlarida (1478–1535), rotterdamlik Erazm (1466–1536) A.Komenskiy (1592–1670), D.Lokk (1632–1704) va boshqalarning ta'limotlarida aniq aks ettirilgan. Ko'zi ojizlar uchun elementar ta'lim, unda "axloq" va "dunyo qarash"ni tarbiyalash imkoniyati g'oyasi ilgari suriladi va asoslanadi. Ko'zi ojizlar orasida taniqli musiqachilarga aylanadigan odamlar (odatda badavlat oilalar orasidan) paydo bo'ldi. Ular orasida Arnold (1455–1525), taniqli pianinochi Franchesko Landini (1325–1397) bo'lgan, bir safar ko'zi ojiz Florensiyadan kelgan organist Venetsiyadagi musiqa va she'riyat tanlovida dafna tojini olgan. Ko'zi ojiz shoir Jon Milton (1604–1674), ko'rish qobiliyatini yo'qotgandan so'ng Angliya va Moskva tarixi ustida ishlagan. Ko'zi ojizlar ichida Nyutonning shogirdi matematik Nikolos Sonderson (1682–1739) ham bo'lgan, u nafaqat matematikada kashfiyotlar qilgan, balki hisoblash taxtasi va boshqa moslamalarni ixtiro qilgan.

Palermo (Italiya)da 1662-yilda 30 nafar ko'zi ojiz kishilar uchun kichik musiqa maktabi paydo bo'ldi. Ushbu maktab tashkilotchilari (ko'zi ojizlarning o'zlari) USTAVni ishlab chiqdilar, unga ko'ra ko'zi ojizlar uchun tilanchilik sharmandalik, ko'zi ojizlar ham mehnat qilishga majburdirlar. Ushbu maktab nisbatan qisqa umr ko'rgan bo'lsa-da, ko'zi ojizlar uchun professional muassasalarning rivojlanish tarixida o'zni juda katta. Ko'zi ojizlar uchun ta'limni rivojlantirish yo'lidagi yana bir muhim qadam ba'zi jamoat arboblarning teri-tuyish (teginish) orqali yozish va o'qish usullarini taklif qilishga urinishlari edi.

Keyinchalik eng keng tarqalgan usul mum qog'ozga oddiy harflarni o'tkir uchli tayoqcha bilan yozish edi. Ushbu yozish

usuli ko'rlar uchun unchalik foydali emas edi. U ularning teri-tuyish sezgi xususiyatlarini hamda imkoniyatlarini hisobga olmadi. Ko'zi ojizlar yozuvining rivojlanish tarixida Franchesko Lanening nuqta shriftini (1670) tarqatishga urinishi muhim o'ringa ega edi, u teri-tuyish sezgisining ba'zi xususiyatlarini o'rganib chiqib, o'ni ikki nuqta kombinatsiyasi asosida o'z shriftini taklif qildi. Taklif etilgan shrift keng qo'llanmadi. Lekin F.Lanening shrifti Brayl yozuvini yaratishda ijobiy rol o'ynadi, hozirda dunyoning aksar ko'zi ojizlari Brayn yozuvidan foydalanadi.

XVIII asrda badavlat oiladan bo'lgan ko'zi ojizlarni individual o'qitish holatlari tez-tez uchrab turdi, ularning ba'zilari hatto mashhurlikka erishdi. Ular orasida musiqa ijrochisi Fridrix Dyulon (1769–1826), yog'och o'ymakorligi ustasi I.Kleingans(1776–1850), organist va bastakor D.Stendi (1713–1786), pianinochi M. Paradiz (1759–1821) va boshqalar Yevropada keng shuhrat qozondi.

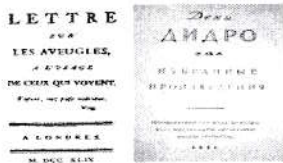
Biroq psixologik va pedagogik fanlarning past darajadagi rivojlanishi, davlat dunyoqarashi darajasiga ko'tarilgan idealistik falsafaning ustunligi, aksar mamlakatlarda odamlar uchun majburiy ta'lim to'g'risidagi qonunning yo'qligi XVIII asrning o'rtalariga qadar ko'zi ojiz bolalarni o'qitish zarurati va imkoniyatini nazariy jihatdan asoslashga imkon bermadi.

Faqat Fransiya inqilobi arafasida J.J.Russo, F.Volter, S.Monteskyo, D.Didro va boshqalar yosh avlodni tarbiyalash masalalariga katta e'tibor beridilar. Xalqni keng o'qitish tarafdori, o'qituvchilar to'garagi rahbarlaridan biri D.Didro (1713–1784) ko'zi ojizlarni o'qitish g'oyasini nazariy asoslashda muhim rol o'ynadi. U inson bilimining rivojlanishi to'g'risida to'g'ri fikrlarni bildirdi. 1749-yilda D.Didro ko'zi ojizlar to'g'risida "Ko'zi ojizlar to'g'risida maktublar" kitobini nashr ettirdi.

Deni Didro
(5.10.1713-31.07.1784)
ko'zi ojizlarni o'qitish g'oyasini nazariy
asoslashda muhim rol o'ynagan shaxs.

D. Didro
"Ko'zi ojizlar to'g'risida maktublar"
1749-yil
Muallif asarda nafaqat boshlang'ich savodxonlikni,
 balki mustaqil yashash imkoniyatini beradigan kasbni
 ham o'zlashtirgan, yuqori intellektual rivojlanishga
 erishgan taniqli ko'zi ojizlarning hayoti va faoliyati
 haqida gapiradi. Asarda insonning kognitiv faoliyati
 jarayonlarini tushuntiradi.

Buning sababi doktor Reomyurning tug'ma ko'r odam ustida o'tkazgan muvaffaqiyatli operatsiyasi edi. "Ko'zi ojizlar to'g'risida maktublar"da muallif nafaqat boshlang'ich savodxonlikni, balki mustaqil yashash imkoniyatini beradigan kasbni ham o'zlashtirgan, yuqori intellektual rivojlanishga erishgan taniqli ko'rlarning hayoti va faoliyati haqida gapiradi. Kitobda insonning kognitiv faoliyat jarayonlarini tushuntiradi. U ushbu xulosani operatsiyadan keyin uzoq vaqt davomida "ko'r" holatda ishlagan, teri-tuyish orqali narsalarni sezgan temirchining faoliyati bilan tasdiqlaydi.

D.Didro sivilizatsiyalashgan jamiyat rivojlanishidagi xalq ta'limining o'rnini haqidagi g'oyasini ifoda etib, katta yoshdagi ko'zi ojizlar faoliyatini o'rganishga asoslanib, u ko'zi ojizlik obyektlarni idrok etishni cheklasa-da, qolgan sezgi organlari ko'zi ojizni tashqi dunyo bilan bog'laydi degan fikrni ilgari suradi. O'quv jarayonida ushbu sezgi organlarini (sezish, eshitish va boshqalar) rivojlantirish orqali o'qituvchi ko'zi ojiz insonga atrofdagi dunyoni o'rganadigan "eshiklarni ochishga" yordam beradi. D.Didro ko'zi ojizlarning ta'limida ularning shaxsiyatining ba'zi tomonlarini qoplash imkoniyatlarini ko'rishga muvaffaq bo'ldi, unga ma'lum bo'lgan ko'rlarning hayoti va mehnat faoliyatini tasvirlab berdi (asalarichi Guber, sharob ishlab chiqaruvchi Puzo, to'quvchi Shepani De Salignak va boshqalar). D.Didro ko'zi ojizlarni tarbiyalashning maqsadga

muvofiqligi to'g'risida xulosa chiqaradi. Uning tahriri ostida nashr etilgan "ensiklopediya"da D.Didro ko'zi ojizlar orasida bilish jarayonlari haqida, jamoatchilik e'tiborini nafaqat ko'rish, balki shaxsiy huquqlardan ham mahrum bo'lgan odamlarning taqdiriga qaratadi.

Umrining oxirida, 1783-yil D.Didro "Maktublar"ni to'ldirib, qayta nashr qildi. "Ensklopediya"da u 30 yil davomida ko'rlar haqidagi kuzatuvlarini tasvirlab, dastlabki xulosalarni tasdiqlaydi. D.Didroning uslubiy xatolari bo'lsa-da, "Maktublar" ko'zi ojizlar ta'limini rivojlantirish tarixida katta rol o'ynadi. U ko'zi ojizlarni o'qitish imkoniyati va zarurligini nazariy jihatdan asosladi, D.Didroning g'oyalari kelajakdagi tiflopedagoglarning faoliyatiga zamin yaratdi.

Shunday qilib, XVIII asrning 80-yillari oxirida Fransiyada ko'rlarni o'qitish bo'yicha individual tajriba asosida ularni o'qitishning ilmiy asoslangan tizimini yaratish uchun qulay iqtisodiy va siyosiy shart-sharoitlar yaratildi.

2. Tiflopedagogika fani asoschisi V.Gayui

1784-yilda Parijda ko'r bolalar uchun birinchi davlat maktab ochildi. Unga fransiyalik pedagog, tiflopedagogika asoschisi Valentin Gayui (1745-1822) asos solgan. U ko'rlarni muntazam ravishda o'qitish va tarbiyalashni boshladi va u bolalar bilan ishlashning mazmuni va usullarini ishlab chiqdi.

Valentin Gayui 1745-yil 13-noyabr kuni Fransiyaning Amiens shahri yaqinidagi Sent Just qishlog'ida kambag'al to'quvchi oilasida tug'ilgan. U o'zining dastlabki ta'limini akasi Rene Just (1743-1822) bilan birga mahalliy monastir rohiblaridan olgan. Maktabni tugatgandan so'ng aka-ukalar o'qishni davom ettirish uchun Parijga yo'l olishdi. Har kim o'z yo'lini tanladi: Rene Just keyinchalik taniqli minerolog, ilmiy kristallografiyaning yaratuvchisi, kristallografiyaning asosiy qonunlaridan biri - "Gayui qonuni"ning kashfiyotchisi bo'ldi.

V.Gayui
1745–1822

Valentin chet tillariga qiziqish bildirgan, qiyinchiliklarni yengib, oliy ma'lumot olgan, Yevropa tillarini, lotin, yunon, ibroniy tillarini yaxshi bilgan, sharq tillari yo'nalishida o'qigan. U Fransiya tashqi ishlar vazirligida diplomatik xizmatga kirdi, vazifasi shifrlangan jo'natmalarni tahlil qilish edi. Tez orada u komissiya a'zosi etib tayinlandi, uning vazifalariga o'qituvchilarni tekshirish va pedagogika masalalari bo'yicha uslubiy qo'llanmalarni ko'rib chiqish ham qo'shildi. U bo'sh vaqtlarini kambag'al va jismoniy sog'lig'i jihatdan imkoniyati cheklanganlarning taqdirini yengillashtiradigan usullarni izlashga bag'ishladi. 1770-yil Parijda fransuz Charlz de Lape (1712–1789) kar va soqov bolalar uchun dunyodagi birinchi o'quv muassasasini ochdi. Kardopedagogikaga fan sifatida asos solgan de Lape Valentin Gayuini ko'zi ojizlarga nisbatan xuddi shunday qilishga ilhomlantirdi.

1771-yil Parijdagi yarmarkada Gayui o'zini hayratga solgan voqeaning guvohi bo'ldi. O'nga yaqin ko'r musiqachilar tomoshabinlar oldida chiqish qilishgandi. Kuzatuvchi Gayui musiqachilardan biri pul yig'ayotganda tangalarni paypaslab, g'ayrioddiy epcillik bilan ajratib turishini payqadi. Keyin Gayuida "Ko'rlarni savodxonlikka o'rgatishning amaliy usullarini yaratish uchun ularga nisbatan g'ayrioddiy nozik sezgi tuyg'usidan foydalanish mumkinmi?" degan fikr paydo bo'ldi.

Ko'zi ojizlar uchun o'quv muassasalari yo'q edi, ularni tizimli bilim va mehnat faoliyatlari bilan tanishtirish usullari yo'q edi. Valentin Gayui kerakli bilimlarni olish va rejasini

amalga oshirishga pul topish uchun o'n uch yil kerak bo'ldi.

U 1749-yili Parijda nashr etilgan fransuz faylasufi D.Didro (1715–1764) "Ko'zi ojizlar to'g'risida maktublar" kitobini o'rganib chiqdi. Unda muallif ko'zi ojizlarning turli xil faoliyat turlariga bo'lgan qobiliyatini ishonchli tarzda ko'rsatib bergan bo'lib, ko'zi ojizlar uchun maxsus yozuvni ishlab chiqish, ko'zi ojizlar uchun murakkab kasblarni egallash imkoniyati to'g'risida gipoteza bildirgandi.

Ko'zi ojizlarni o'qitish uchun mos bo'lgan pedagogik usullarni izlash davrida Valentin Gayui faqat D.Didro tomonidan ilgari surilgan nazariy qoidalarga tayanibgina qolmay, balki u yoki bu kasbda ajoyib qobiliyatlarni namoyon etadigan ko'zi ojizlar hayotini shaxsan kuzatib, tajriba to'pladi. Parijda kontsert bergan avstriyalik ko'r pianinochi va bastakor Mariya Tereza Paradis (1759–1824) bilan uchrashib, uning yuksak bilimidan hayratlandi. Paradis qadimiy nemis adabiyotini juda yaxshi bilar edi, Venada ko'r qizlar uchun musiqa maktabini tashkil qildi. Mariya Terezaning hayotda muvaffaqiyatli rivojlanishiga nafaqat iste'dod va mehnatsevarlik, balki badavlat ota-onaning ko'magi ham yordam berdi.

Valentin Gayui nafaqat iqtidorli va boy ota-onalarning farzandlari uchun, balki kambag'al qatlamlarning o'rta qobiliyatli bolalari uchun ham mo'ljallangan o'quv va hunarmandchilik muassasasini tashkil etishga qaror qiladi.

1784-yil may oyida Valentin Gayui cherkov hovlisida 17 yoshli ko'zi ojiz tilanchi Fransua Lezyuer (1767–1827) bilan uchrashdi, u sadaqa yig'ib, oilasini boqardi. Gayui u bilan shug'ullanishni boshlashga qaror qildi, ammo Lezyuering ota-onasi avvaliga o'g'lini qo'yib yuborishga rozi bo'lmadi, chunki uning tilanchilik qilib, olib kelgan kundalik pullardan mamnun edilar. Keyin Valentin Gayui ular bilan har kuni cherkov hovlisida yig'adigan miqdorni hisoblab, oz miqdordagi mablag'laridan Lezyuerga to'lashni o'z zimmasiga olganligi to'g'risida bitim tuzdi.

Gayui yigitni uyiga olib bordi va uni o'qitishni boshladi.

Tug'ilishdan ko'zi ojiz bo'lmagan Lezyuer juda qobiliyatli va tirishqoq talaba bo'lib chiqdi. U arifmetik masalalar yechishni o'rgandi, geografik xaritada tasvirlangan relyef landshaftini teginish bilan ajratib ko'rsatdi, bir nechta oddiy hunarlar va pianino chalishni o'zlashtirdi.

Lezyuerning yutuqlari haqidagi xabar Parij bo'ylab tarqaldi. 1785-yil 12-fevralda Valentin Gayui birinchi shogirdi bilan birga fanlar akademiyasiga taklif qilindi va u yerda olimlar oldida ko'rlarni o'qitish usullarini ko'rsatib berdi. Shu vaqtdan boshlab Gayui ko'zi ojizlarni tarbiyalash uchun ma'naviy va moddiy yordam olishni boshladi.

Valentin Gayuining uy maktabida 24 kishi tahsil oldi, u mehnatkash ko'zi ojizlar ustaxonasi deb nomlandi. Unda tiflopedagogika ko'zi ojizlarni o'qitish va tarbiyalash fani sifatida paydo bo'ldi va rivojlandi. Ta'lim masalalarida Gayui ko'rlarga jamiyatning to'laqonli a'zolari sifatida murojaat qildi. Ko'zi ojizlarni tarbiyalash va o'qitish ilmiy asosga qo'yildi. Gayui maxsus texnikani ishlab chiqdi, texnik qurilmalarni – yozuv asboblari, relyefli ko'rgazmali qurollar, geografik xaritalar va globuslarni ishlab chiqarish uchun matritsalar yaratdi.

Valentin Gayuining ko'zi ojiz bolalarni o'qitishda yordamchisi, kichik o'qituvchi lavozimini egallagan Fransua Lezyuer edi. U ko'zi ojizlarga bo'rttirma yozish uchun bo'rtma shriftni yaratishda sherik bo'lgan. Gayui yozuv tizimi sog'lomlar uchun oddiy shrift edi, ammo sezish qulay bo'lishi uchun harflar zich namlangan qog'ozga siqib chiqarildi. Natijada kerakli matnning relyef-chiziqli tasviri paydo bo'ldi. Kitoblarni chop etishda qog'ozning bir tomonida konveks shrift almashtirildi. Keyin choyshablar toza tomonlari bilan yopishtirilib, tikilgan va kitobga to'qilgan. Relyef-chiziqli shriftda raqamlar va yozuvlarni ham tasvirlash mumkin edi, ammo bu tizimning kamchiliklari bor edi: kitoblarning noqulayligi, o'qish sur'ati pastligi, yozishdagi qiyinchiliklar.

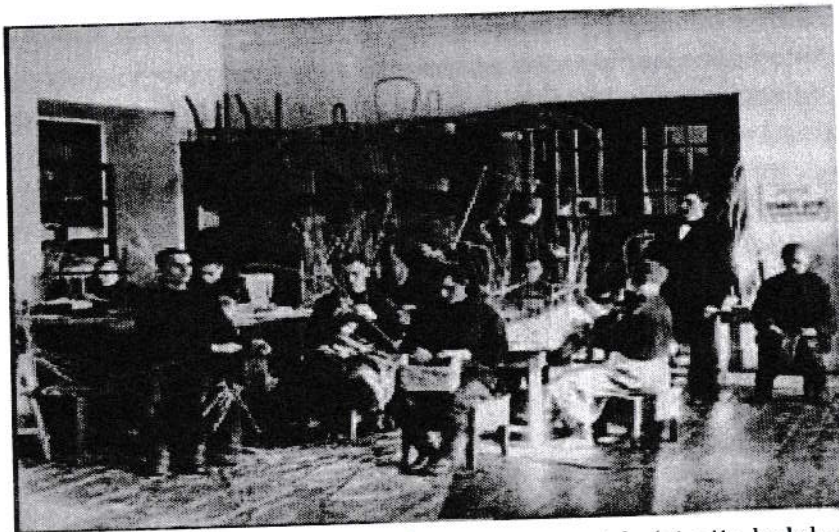
Gayui bosmaxonasida chop etilgan birinchi o'quv qo'llanma "Qisqa fransuz tili grammatikasi" edi. Keyin qadimgi

yunon, lotin, ingliz, italyan va ispan tillarining grammatikasi bo'yicha kitoblar, darslik, badiiy adabiyotning alohida asarlari nashr etildi. Maktabda Lezyuerga ishonib topshirilgan bo'rtma kitoblar kutubxonasi ishlay boshladi.

Talabalarni musiqa bilan tanishtirish relyef yozuvlari bilan amalga oshirildi. Ular o'sha paytda Motsart, Gretri, Ramo, Gossekoning eng mashhur asarlarini o'rgandilar va ijro etdilar. Bolalar xori yuqori darajadagi ijro madaniyati bilan ajralib turardi.

1786-yil bir nechta diqqatga sazovor voqealar bilan ajralib turdi. Lyudovik XVI Gayui maktabini 30 kishilik ko'zi ojiz bolalar uchun Qirollik institutiga aylantirish to'g'risida farmon chiqardi. Xuddi shu yili Valentin Gayui o'zining birinchi tiflopedagogik asarini yakunladi. Ko'zi ojizlarni o'qitish bo'yicha insho yoki tajriba bilan tasdiqlangan turli xil usullarni taqdim etish, ularni qanday qilib yozishni, o'qishni, kitoblarni chop etishni bilish, ulardan til, hisob-kitob, tarix, musiqa, har xil qo'l mehnatining turlarini bajarish va boshqa bilimlarni olishlari mumkin edi. Ikki yildan so'ng, 1788-yilda Gayuining "Ko'zi ojizlar ma'rifatining paydo bo'lishi, rivojlanishi va hozirgi holati" nomli yangi kitobi paydo bo'ldi, unda muallif ko'zi ojizlar bilan pedagogik ishining dastlabki besh yillik tajribasini umumlashtirdi va tiflopedagogikaning asosiy tamoyillarini fan sifatida shakllantirdi.

1789–1794-yillarda Gayui juda katta natijalarga erishdi. Institutda talabalar soni 120 kishiga yetdi. Institutga Sankt Ketrin monastiridan yana bir xona ajratildi. Ko'zi ojizlarning mehnat tayyorgarligida ham o'zgarishlar yuz berdi. Talabalar bir qator kasb va hunarmandchilikka ega edilar, bu ularga tilanchilikdan voz kechishga imkon berdi. Ular cho'tkalar va savatlar yasashlari, to'quv va bosmaxonalarda ishlashlari mumkin edi. Ular egallagan musiqiy kasblar doirasi juda keng edi – klavessinistlar, pianinochilar, skripkachilar, cherkov qo'shiqchilari.

1791-yilda Gayuining ta'lim muassasasi ko'zi o'jiz bolalar uchun ixtisoslashtirilgan Milliy institut maqomini oldi. Qonunchilik palatasi uning o'quvchilariga davlat stipendiyalari ajratdi. Ammo mamlakatda iqtisodiy va moliyaviy inqiroz boshlanganda, xazina ularga yil davomida biron marta ham pul to'lamadi, Institut o'z mablag'lari bilan, ya'ni o'quvchilarning mehnati bilan faoliyat yurtdi. Institut bosmaxonasida buyurtmalar bo'yicha plakatlar, varaqalar, e'lonlar, risolalar va shu kabi ishlar oddiy shriftda chop etila boshlandi.

1800-yilda institutdagi darslar rasman to'xtatildi. 1801-yilda Fransiyaning birinchi konsuli Napoleon I farmon chiqardi, unga ko'ra ko'zi o'jizlar instituti iqtisodiyot uchun yo'qsillar uchun ajratilgan xayriya fondi bilan birlashtirildi. Shunday qilib, Valentin Gayuining ko'zi o'jizlar ta'limi sohasidagi 17 yillik faoliyati Parij milliy institutining ko'zi o'jiz bolalar uchun yopilishi bilan yakunlandi. Uning badavlat ota-onalarning ko'r bolalari uchun xususiy maktab ochishga urinishlari ham muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Gayui ishsiz qoldi.

1803-yilda Valentin Gayui Rossiya imperatori Aleksandr I dan Sankt Peterburgda ko'zi o'jiz bolalar uchun o'quv

muassasasini ochish taklifini oldi. Taklifni qabul qilib, Gayui shartnoma imzoladi. Ko'zi o'jizlarning qiyin ahvoriga ishora qilib, Gayui har bir ko'r bolaga oila va hukumat tomonidan ta'lim olish va kasblarni egallash uchun sharoit yaratilishini talab qildi.

Gayui 1805-yilda Rossiya hukumatiga yuborilgan "Sankt Peterburgda ko'rlar uchun maktab tashkil etishning eng ishonchli va eng tezkor usuli to'g'risida" eslatmada Rossiyada ko'zi o'jizlar uchun ta'lim ishini tashkil etish to'g'risida o'z fikrlarini ishlab chiqdi.

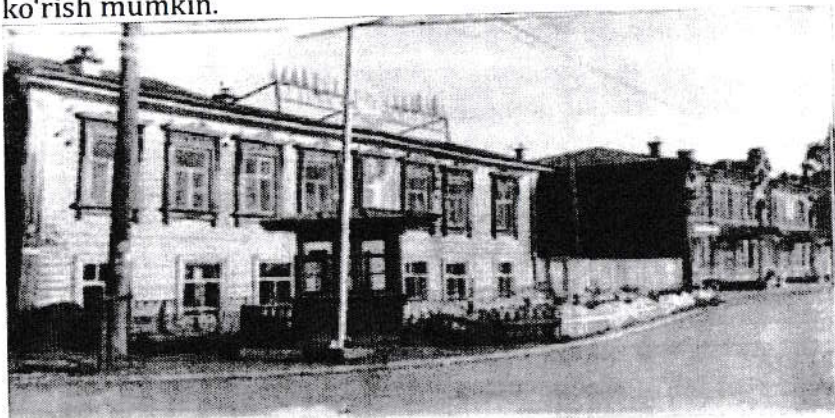
1805-yil sentyabrda Valentin Gayui barcha takliflari imperator tomonidan qabul qilinganligi va Rossiyaga zudlik bilan kelishi so'raganligi haqida xabar oldi. U oilasi va ko'zi o'jiz shogirdi Charlz Furye bilan yo'lga chiqdi. Berlinda to'xtash paytida u olmon gimnaziya o'qituvchisi Avgust Zeyn (1778-1853) bilan uchrashdi, u Gayui usullarini o'rganib, ularni Olmoniyada ko'zi o'jizlar uchun ta'lim tizimini tashkil etishda asos qilib oldi va 1806-yil oktyabrda ko'zi o'jiz bolalar uchun Prussiya (Berlin) institutini ochdi.

1806-yil sentabrda Gayui Sankt Peterburgga keldi va Nord mehmonxonasida qoldi. Rossiya hukumatining Gayuini ko'zi o'jizlar uchun ta'lim tizimini tashkil etish uchun barcha zarur sharoitlar yaratilishiga ishontirishiga qaramay, u Sankt Peterburgga kelgan birinchi kunlaridanoq qiyinchiliklarga duch keldi. Rasmiylar Valentin Gayuiga Rossiyada ko'zi o'jizlar yo'qligini aytishdi. Ushbu bayonotga javoban Gayui ko'zi o'jizlarni o'zi qidira boshladi. Moskva, Kronshtadta va boshqa joylardan unga savodxonlikni o'rganishni istagan ko'zi o'jiz bolalar olib kelingan, ammo Gayui ularni qabul qila olmagan, chunki unga dars berish uchun bino berilmagandi. Gayui shahardagi bir uyga ko'chib o'tishi bilan u uyda dars berish imkoniyatiga ega bo'ldi. U kambag'al oilalardan bir nechta ko'zi o'jiz bolalarni o'qishga olib bordi, ularni to'shak bilan ta'minladi, ovqatlantirdi.

Gayui o'quv maqsadlari uchun xonani Sankt Peterburgga kelganidan to'qqiz oy o'tgach oldi. Bu savdogar Ramentsovgaga

tegishli bo'lgan Bolshoy prospekt va Vasilevskiy orolining 2-qatorining burchagidagi eski uy edi. Suratda shu binoni ko'rish mumkin.

1807-yil 10-avgustda imperator Aleksandr I Sankt Peterburg ko'zi ojiz ishchilar institutining nizomi, shtatlari va byudjetini tasdiqladi, institut 15 nafar o'g'il bolani o'qitishga mo'ljallangan. Ushbu sana Rossiyadagi ko'zi ojiz bolalarning birinchi o'quv muassasasi faoliyatining boshlanishi deb hisoblanadi. Institut bolalarni dini, millati va tabaqasiga qaramay qabul qildi. Valentin Gayui institut direktori etib tayinlandi.

Ko'zi ojizlarni o'qitish va o'qitish dasturi quyidagi umumiy ta'lim fanlarini o'z ichiga olgan: relyef-chiziqli kitoblarni o'qish va xuddi shu tarzda yozish, Xudoning qonuni, rus tili, adabiyot, arifmetika, tarix, geografiya, qo'shiq aytish, pianino, torlar va shamol asboblari chalishni o'rganish. Hunarmandchilikdan savat va stullarni to'qish, to'qish, yog'och ustida ishlash, tipografiya o'rgatildi. Gayui kelajakdagi ta'lim muassasasi uchun Parijdan Sankt Peterburgga kerakli tiflotexnik vositalar yetkazib berilishini oldindan ta'minladi: ikkita bosmaxona va relyef-chiziqli shrift (fransuz alifbosi), yozuv asboblari, Soundersonning "geometrik taxtasi", shuningdek u tomonidan takomillashtirilgan bir qator yangi ko'rgazmali qurollar va qurilmalar.

Institutda darslarning boshlanishi Gayuaning Rossiya poytaxtida bo'lgan bir yillik muddati tugashiga to'g'ri keldi, u imzolagan shartnoma tugadi. Institutni tashkil etib, Aleksandr I oldidagi majburiyatlarini bajarib, u Fransiyaga qaytishi mumkin edi. Ammo Gayui tiflopedagogik bilimlarni takomillashtirish bo'yicha tajribalarni davom ettirishga qaror qildi va Rossiyada qoldi.

Gayui o'z-o'zini o'qish uchun teginish uchun muhim rol o'ynadi. Institutda ishlagan dastlabki kunlaridanoq u relyef-chiziqli shriftida bosilgan darsliklar va kitoblar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishga intildi. Rus hunarmandlari unga bosma dastgohlar va presslarni o'rnatishda, rus shriftini ishlab chiqarishda yordam berishdi. Institut bosmaxonasida nashr etilgan birinchi kitob "Rus grammatikasining qisqacha boshlang'ich asoslari" edi. Keyin institut talabalar kutubxonasida: "Matto Xushxabari" (Евангелие от Матфея), "Qisqa katexizm" (Краткий катехизис), "Rus xalq ertaklari" paydo bo'ldi. Adabiyot darslarida talabalar G.R.Derjavin, M.M.Xeraskov, I.A.Krilov, I.I.Dmitriyevning she'rlari va ertaklarini o'qish imkoniyatiga ega bo'ldilar.

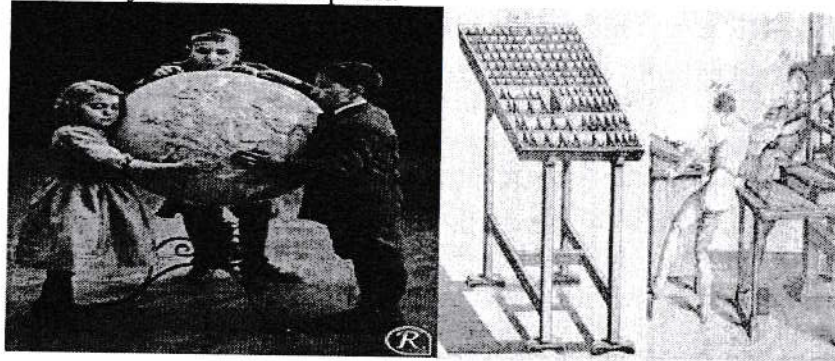
Talabalarning musiqiy ta'limini rus pianinotchisi va bastakori A.D.Jilin boshqargan. U bolaligida ko'r bo'lib qolib, turli xil musiqa asboblari chalishni o'rgandi, yaxshi qo'shiq kuyladi, xor va orkestrni boshqardi, vokal va cholg'u asarlarini yaratdi. Dam olish uchun ajratilgan vaqtlarda bolalar shaxmat o'ynashdi, Sankt Peterburg aholisi oldida musiqiy mahoratlarini namoyish etishdi.

Gayui o'zining ilmiy kuzatuvlari va mulohazalari natijalarini 1817-yili fevralda Sankt Peterburgda nashr etilgan "Ko'zi ojizlarni o'qitish bo'yicha ocherk" kitobida bayon qildi. V. Gayuining Rossiyada ko'rlarni o'qitish sohasidagi asarlari Rossiya hukumati tomonidan yuqori baholandi – u IV darajali Avliyo Vladimir ordeni bilan taqdirlandi.

V. Gayui
1817-yilda chiqqan "Ko'zi
ojizlarni o'qitish bo'yicha
ocherk" kitobi.

Valentin Gayui – ko'zi ojizlarni tizimli ravishda o'qitish asoschisi va ularni o'qitish va tarbiyalash usullarini yaratuvchisi. U ko'zi ojizlar uchun relyef-chiziqli alifboni ishlab chiqdi, relyefni bosib chiqarish va sezish, idrok etish uchun ko'rgazmali qurollar ishlab chiqarishni boshladi. Uning ko'zi ojizlarni o'qitish va tarbiyalash tizimining asosi prinsipi: barcha ko'zi ojizlarga ishlashga, biron bir hunarmandchilik bilan shug'ullanishga imkon berish, ularni yomon odatlar va hatto illatlarni o'zlashtirishga hissa qo'shadigan bekorchilikning og'ir va xavfli yukidan xalos qilish.

1817-yilda Rossiyadan Fransiyaga qaytib, V. Gayui o'z o'rnini topa olmaydi. O'zi tomonidan tashkil etilgan, 1815-yilda yana qayta ochilgan ko'zi ojizlar instituti direktori Gilyet V. Gayuining inqilobiy o'tmishini kechira olmaydi. Institutda u tomonidan ishlab chiqilgan ko'zi ojiz bolalarni o'qitish, musiqiy va mehnat ta'limi tizimi qo'llanildi. Fransiyada u akasi Rene Justning uyiga joylashadi.

O'limidan bir yil oldin, 1821-yili V. Gayui institutga mehmon sifatida taklif qilindi, u yerda kutub oluvchilar orasida uning shogirdlaridan Lui Brayl ham bor edi.

Valentin Gayui 1822-yil 19-mart kuni o'ta qashshoqlikda vafot etdi va Parijdagi Pere Lachaise umumiy kambag'allar qabristoniga dafn qilindi. Uning qabriga ko'zi ojiz hunarmandlar va musiqachilar tomonidan to'plangan pul evaziga granit yodgorlik o'rnatildi.

V. Gayuining qabridagi
granit yodgorlik

1861-yil avgustda ko'zi ojiz bolalar uchun Parij milliy instituti binosining kiraverishda Valentin Gayui va uning birinchi shogirdi Fransua Lezyuer tasvirlangan yodgorlik o'rnatildi. 1903-yili Sankt Just shahrida bronza yodgorlik o'rnatildi, unda aka-uka Gayuilar: Valentin ko'zi ojiz bolani mehr bilan quchoqlab o'tirgani, yonida Rene Just, qo'lida katta billur ushlab turgani tasvirlangan.

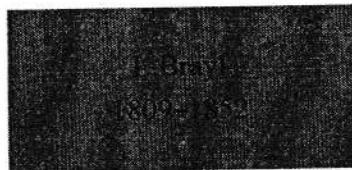
1884-yilda ko'pgina mamlakatlarning tiflopedagoglari V. Gayui tomonidan tashkil etilgan ko'zi ojizlar uchun birinchi o'quv muassasasi ochilganining yuz yilligini nishonladilar.

Barcha mamlakatlarda V. Gayui ko'zi ojiz bolalarni o'qitishning ilmiy asoslangan usullarining asoschisi sifatida tanilgan.

3. Brayl alifbosi asoschisi L. Brayl va Brayl alifbosi

Lui Brayl bu davrda Fransiyaning yirik tiflopedagogi bo'lib, jahon tiflopedagogikasining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan.

U 1809-yil 4-yanvarda Kuvr provinsiyasida dehqon-hunarmand oilasida tug'ilgan. Uch yoshida bir ko'ziga shikast yetkazadi. Bolada ko'zning simpatik yallig'lanishi boshlanadi va u ko'zi ojiz bo'lib qoladi.

Biograf P. Anri Lui Braylning ota-onasi unga musiqa va egarchilik haqida o'rgatganligi haqida yozadi. 1816-yilda u sog'lom bolalar maktabiga borishni boshlaydi, u yerda o'qituvchining tushuntirishlarini tinglaydi. Ko'rishda nuqson bo'lishiga qaramay, Lui Brayl quvnoq bola bo'lib ulg'ayadi. 1819-yilda mahalliy aristokratlardan birining iltimosiga binoan Lui Brayl Parijdagi ko'zi ojizlar institutga qabul qilindi. O'sha paytda bu Fransiyada ko'zi ojizlar uchun yagona ta'lim muassasasi edi. Institut Qirollik sudi homiyligida bo'lgan, lekin katta moddiy qiyinchiliklarga duch keldi.

Lui Brayl barcha mamlakatlarning tiflopedagogika tarixiga ko'zi ojizlarning noyob shrifti ijodkori sifatida kirdi. L. Brayl alifbosi shundan iboratki, har biri uchtadan ikkita qatorga joylashtirilgan oltita nuqta 63 ta kombinatsiyani hosil qilish imkonini beradi. Ushbu kombinatsiyalar shriftni nafaqat ko'pgina tillar alifbolari uchun, balki matematik yozuvlar va musiqiy yozuv belgilaridan ham foydalanishga imkon beradi.

A	B	C	D	E	F	G
H	I	J	K	L	M	N
O	P	Q	R	S	T	U
V	W	X	Y	Z		

ALIFBO

Ingliz tili brayl alifbosi

Aa	Bb	Dd	Ee
Ff	Gg	Hh	Ii
Jj	Kk	Ll	Mm
Nn	Oo	Pp	Qq
Rr	Ss	Tt	Uu
Vv	Xx	Yy	Zz
O'o	G'g	Sh sh	
Ch ch	Ng ng		

O'zbek lotin brayl alifbosi

Ko'zi ojizlar uchun shriftni ixtiro qilish Lui Braylning butun hayoti edi, u hali yuqori sinf o'quvchisi bo'lishiga qaramay, uni yaratish ustida ish boshladi. Bu unga maktabda, ustaxonada muvaffaqiyat qozonishiga to'sqinlik qilmadi, u yerda maktab o'quvchilariga poyabzal tikishni o'rgatishar edi. U violonche va organ chalishni yaxshi bilardi.

1828-yilda direktor Pinjening qarori bilan Lui Brayl o'qituvchi sifatida tayinlandi, bu unga yozuv tizimini takomillashtirish bilan ko'proq shug'ullanish imkoniyatini berdi.

1829-yili Lui Brayl ilk bor o'qituvchilar kengashiga o'zi yaratgan ko'zi ojizlarning yozish tizimini taklif qildi, ammo u rad etildi. Faqat 1837-yilda "Fransiyaning qisqacha tarixi" L. Brayl yozuvida bosilgan. Xuddi shu yili u "So'zlarni, notalarni yozish usullari" kitobini nashr etdi.

L. Brayl sil kasalligi bilan kasallangandi. 1840-yilda uning sog'lig'i keskin yomonlashdi. U ishini tashlab, davolanish uchun o'z yurtiga qaytishga majbur bo'ldi. Aslida, 1847-yilgacha u institutda ishlashni to'xtatadi. Faqat biroz sog'ayib, L. Brayl institutga qaytadi. Bu vaqtga kelib, L. Braylning yozuv tizimi Fransiyaning ko'zi ojizlari orasida keng tarqalishni boshladi.

Ba'zi kitoblar uning shriftida chop etila boshladi. L. Braylning sog'lig'i yomonlashib, 1852 yil 6-yanvarda u vafot etdi va o'z vatani – Kuvr shahrida dafn qilindi.

Taassufki, L. Brayl vafotidan keyin uning yozuv tizimi rasmiy tan olinadi. 1873-yilda I xalqaro Kongressda L. Brayl shriftini boshqa mamlakatlarda tarqatish to'g'risida qaror qabul qilindi. Tez orada u ko'zi ojizlar uchun eng qulay deb topildi, chunki L. Brayl ko'zi ojizlarning sezgi idrokining xususiyatlarini hisobga olgandi.

1950-yildan boshlab YUNESKO tashabbusi bilan uning yozuv tizimi Afrikaning ko'zi ojizlari orasida tarqala boshladi. Zamonaviy tiflopedagogikaning sa'y-harakatlari bilan Brayl yozuv texnikasini takomillashtirilib, uning tizimi bo'yicha kitoblarni chop etila boshlandi.

Ikkita tiflopedagogning ilmiy va pedagogik faoliyati Parijdagi milliy ko'zi ojizlar instituti bilan bog'liq. U aslida o'sha paytda Fransiyaning 200 dan 250 kishigacha bo'lgan yagona ta'lim muassasasi edi.

40-yillarda ko'zi ojizlar uchun (eng kattasi Lui Brayl nomidagi maktab) boshqa kichik maktablar ochilgan. Ularda o'qitishning mazmuni yozuv, arifmetika va ba'zi mehnat ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha boshlang'ich bilimlardan tashqariga chiqmaydi.

4. O'zbekistonda tiflopedagogika

1929-yilda O'zbekiston Respublikasi markaziy ijroiya qo'mitasi raisi Yo'ldosh Oxunboboyevning sa'y-harakatlari bilan Toshkentda ko'zi ojiz bolalar maktabi ochildi.

Yo'ldosh Oxunboboyev
(1885–1943)
Davlat va jamoat arbobi.

Dastlab bu maskanda maktab yoshidan o'tgan 20 kishi ta'lim oldi. So'ngra bu maktabga maktabgacha yoshdagi bolalar qabul qilindi. 1931-yildan boshlab bu maktabda maktabgacha tarbiya guruhi ishlay boshladi, bu bolalar orasidagi nuqsonlilikni bartaraf etish, ta'lim-tarbiya berish ishlari olib borildi. 1930–1931-o'quv yilida ta'limi o'zbek tilida olib boriladigan ko'zi ojiz bolalar 1-sinfining ochilishi muhim siyosiy ahamiyat kasb etgan voqea bo'ldi. 1930-yillarning oxirlariga kelib, Qo'qon va Buxoroda ham xuddi shunday maktablar ochildi. 1931-yilda nuqsonli bolalarni majburiy ta'limga jalb etish haqida qaror qabul qilindi.

Mustaqillikdan so'ng ta'lim sohasida yangi islohatlar olib borish natijasida ko'zi ojizlar ta'lim-tarbiyasi ham rivojlanib bordi.

O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O'RQ-637-son "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktabrdagi 638-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 18-apreldagi PQ-209-son "Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab-internatlarda ta'lim berish sifatini oshirish hamda ular faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlar asosida ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar ta'limi uchun ham yangi imkoniyatlar ochilib, yangi shart-sharoitlar yaratilib, adolatli ijtimoiy siyosat olib borilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 18-apreldagi PQ-209-son "Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab-internatlarda ta'lim berish sifatini oshirish hamda ular faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorining 1-bandiga ko'ra,

ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab-internatlari "Nurli maskan" ixtisoslashtirilgan maktab-internatlari deb nomlandi.

Hozirda Respublikamizning turli hududlarida 17 ta ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilar uchun mo'ljallangan o'quv muassasalari faoliyat yuritib kelmoqda. Mazkur ta'lim muassasalarida 3500 dan ortiq o'quvchilar ta'lim-tarbiya olmoqdalar.

Respublikadagi ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab-internatlarining qisqacha tarixi

Toshkent shahridagi "Nurli maskan" ixtisoslashtirilgan maktab-internati

Ko'zi ojiz bolalarning Toshkentdagi maktab-internatlarining tashkil bo'lish tarixi ancha uzoqqa borib taqaladi. Harbiy asir hisoblangan vrach Kalman Xorvat mazkur maktab tashkilotchilaridan biri edi. 1920-yilda turli kasallik nuqsonlari bo'lgan bolalar uchun dastlabki maktab ochilgan edi. Kalman Xorvat ana shu maktabning birinchi mudiri bo'lgan. U bilan birga mehnat qilgan L.I.Novoselova, A.A.Kozlova, A.Bekchurova, V.V.Gulina, X.Kamoliddinova o'z ishining ustasi va jonkuyari bo'lgan ajoyib insonlar toifasidan edilar. Internat-maktabning oyoqqa turishi va tarkib topish davri bo'lgan bu yillar eng og'ir yillar edi. Ta'lim muassasasini ta'sis etuvchilar bolalarni qabul qilish haqida e'lonlar berish va ota-onalar o'rtasida tushuntirish ishlarini olib borishlari uchun Toshkentdan Krosnovadek shahrigacha bo'lgan masofada faoliyat ko'rsatishlariga to'g'ri kelgandi.

1929-yili davlat arbobi Yo'ldosh Oxunboboevning bevosita ishtirokida maktabdagi ko'zi ojiz, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni ajratib o'qitish tashkil etildi. Ko'zi ojiz bolalarning maxsus internat-maktabi tarixi ana shu yildan boshlangan. Maktab Parkent ko'chasi va uning hududida joylashgan 6-uyda tashkil qilingan edi. Ta'lim muassasasining yotoqxona va yordamchi xo'jalik xonalari bitta binoda joylashgan edi. Maktabga Nozimova Antonina Aleksandrovna birinchi direktor etib tayinlanadi. E.I.Kozlova, M.V.Pilkunova, A.Bekchurova kabi

pedagoglar o'sha yillarda o'quvchilar o'rtasida katta shuhrat va obro'-e'tibor qozonishgandi. Dastavval ta'lim muassasasida 20 nafar o'quvchi ta'lim olar, ularning aksariyati yuqori sinf o'quvchilari yoshida bo'lgan bolalardan iborat edi. 1929-yilning avgustida maktab yoshidagi o'quvchilar internatga qabul qilinib, yoshi o'tib qolgan o'smirlar ishga joylashtirilgach, o'quvchilar soni 30 nafarni tashkil etgan.

1930-1931-yillar mobaynida ta'lim muassasasiga ko'plab mahalliy millatga mansub bolalar qabul qilinadi. Ritmika va musiqadarsi joriy etilib, unga N.I.Davidov rahbarlik qiladi. Xuddi shu yili dastlabki o'zbek sinfi tashkil etilib, unda A.Bekchurova dars bera boshlaydi. Musiqiy ta'lim berish majburiy sanalardi. Shuningdek, trikotaj-to'qish va qil-cho'tka ustaxonalari mavjud bo'lib, ularni L.I.Novoselova va I.V.Melnikovalar boshqarishardi.

Urush yillarida Rossiya, Belorussiya va Ukrainadan evakuatsiya qilingan bolalar hisobiga maktab o'quvchilari soni keskin darajada ortib, 200 kishiga yetdi. Ana shu og'ir urush yillarida pedagogik jamoa ko'zi ojiz bolalarni tarbiyalash va ularga ta'lim berish sohasida katta ishlarni amalga oshirdi.

1959-yili maktabdagi o'quvchilar soni 160 kishidan iborat bo'lsa, 1968-1969- o'quv yilida 280 kishiga yetadi.

1970-yilga kelib, o'quv binosi, yotoqxona, oshxona, o'quv-ishlab chiqarish ustaxonalari o'z ichiga olgan hozirgi zamonaviy binosi qad rostladi.

Direktorlardan D.A.Muhiddinov, T.Axmedova, R.Sh. Shomahmudova, M.N.Xo'jayeva, A.M.Mannonovlar, o'qituvchilardan S.A.Gelman, P.I.Borisov, P.A.Slobodirev, V.S.Sinovkina, A.F.O'rmonova, A.B.Samatova va boshqalar maktabning rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shdilar.

Hozirda kasb-hunar tayyorgarligi tarbiyaviy jarayonda majburiy hisoblanib, o'quvchilarda kasb tanlash va dastlabki ko'nikmalar hosil qilishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Maktabda rus tili, geografiya, kimyo, boshlang'ich sinflar, chet tili, biologiya, fizika, mehnat fan xonalari tashkil qilingan va talab darajasida jihozlangan. Ko'zi ojiz bolalarning mushohada qilish

imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiluvchi tiflotexnika vositalari ta'lim jarayoniga tobora kengroq kirib bormoqda. Qo'shimcha mashg'ulotlarda qatnashish, sport seksiyalari, turli xil to'garaklarda qatnashish o'quvchilarning ijodiy faolligini rivojlantirish va shaxsiy iste'dodlarini kamol toptirishga yordam bermoqda. Ta'lim muassasasi o'quvchilari paraolimpiada sport musobaqalarida ham faol ishtirok etmoqdalar.

Buxoro shahridagi "Nurli maskan" ixtisoslashtirilgan maktab-internati

Buxoro shahar ko'zi ojiz bolalarning bilim maskani dastlab 1953-yilda to'liqsiz o'rta ma'lumot beruvchi ta'lim muassasasi sifatida tashkil qilingan. Maktab ish boshlagan birinchi o'quv yilida 25 o'quvchi tahsil olgan bo'lsa, hozirga kelib 200 ga yaqin o'quvchi ta'lim tarbiya olib kelmoqda. Faol tashkilotchi, O'zbekistoda xizmat ko'rsatgan o'qituvchi Mani Xayumovich Taxolov ta'lim muassasasining birinchi direktori bo'lgan. 1953-yildan 1962-yilgacha rahbarlik qilgan M.X.Taxolov o'qituvchi kadrlarni tanlab, ta'lim muassasasining moddiy-texnika bazasini mustahkamladi. 1962-yildan 1977-yilgacha internat-maktabda Sh.Usmonova rahbarlik qildi. Bu davrda ta'lim muassasasi yangi 3 qavatli binoga ko'chirildi. O'quvchilar soni oshdi, pedagog kadrlar safi kengaydi, o'qitishning xonalar tizimi joriy qilindi. 1977-1980-yillar M.S.Ergasheva, 1980-1983-yillar davomida S.Sh.Sharipova, 1983-1984-yillar orasida Y.S.Alieva, 1984-1988-yillar davomida A.Y.Atoev, 1988-1989-yillar Sh.Z.Toshboevlar ta'lim muassasasida rahbarlik qilishdi. Bu rahbarlik mobaynida internat-maktabning o'quv-tarbiya ishlarini takomillashtirishga ma'lum darajada o'z hissalarini qo'shishdi. 1989-yildan boshlab, internat-maktabga ko'rish bo'yicha 1-guruh nogironi N.Murodov rahbarlik qildi.

Ta'lim muassasasida ishlaydigan o'qituvchilarning mehnatlari hukumatimiz tomonidan munosib taqdirlangan. Jumladan, M.Nasridsinov - O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan xalq ta'limi xodimi, M.Burxonov - O'zbekiston xalq ta'limi a'lochisi, o'qituvchi, N.Murodov - uchinchi darajali "Mehnat

shuhrati" ordeni bilan taqdirlandi.

1981-yildan boshlab, ta'lim muassasasi o'rta ma'lumot beruvchi maktablar safidan o'rin oldi. Shu yildan boshlab, hozirgacha 5 nafar o'quvchi maktabni oltin medalga tamomladi. Ular X.Raxmatov, M.Allayorov, O.Tilakov, I.Toshev, B.Xo'jayevlardir.

Ta'lim muassasasida badiiy havaskorlik to'garaklari muntazam ishlab turibdi, bundan tashqari sport to'garaklaridan tashqari 10 dan ortiq fan to'garaklari ishlab turibdi. Ayniqsa, adabiyot, ekologiya, matematika, fizika, kimyo va boshqa fan to'garaklarining mashg'ulotlari o'quvchilarda katta qiziqish uyg'otmoqda.

Xiva shahridagi "Nurli maskan" ixtisoslashtirilgan maktab-internati

Xiva shahridagi ko'zi ojiz bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasi ilk bor 1954-yilda to'liqsiz o'rta maktab sifatida tashkil qilingan. Dastlabki o'quv yili 41 nafar o'quvchi bilim olgan bo'lsa, hozirgi kunga kelib, ularning soni 130 dan oshiq.

Bu bilim dargohining birinchi direktori uzoq yillar ta'lim tizimida ishlagan Sa'dulla Masharipov bo'lgan.

O'quvchilarga ta'lim berishda K.Xasanov, M.Qalandarov, R.Ibroximov, J.Pirimqulov va U.YOqubova, U.Umirov, S.Qodirov kabi ko'zi ojiz muallimlarning xizmatlari beqiyosdir.

1987-yildan boshlab, bu ta'lim muassasasida maxsus o'rta maktab sifatida faoliyat ko'rsata boshladi.

Ta'lim muassasasida badiiy havaskorlik to'garaklari yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lib, o'quvchilar turli xil ko'rik-tanlovlarda ishtirok etib, sovrinli o'rinlarni egallab kelishmoqda.

Ta'lim muassasasida yetarli sharoit bo'lmasa ham, sport ishlari imkoni boricha yaxshi yo'lga qo'yilgan. Bu bilim maskanining yosh sportchilari nafaqat respublika miqyosida, balki xalqaro bellashuvlarda ham faxrli o'rinlarni qo'lga kiritmoqdalar.

Ta'lim muassasasida "O'quvchilar ovozi", "Avangard" va

devoriy gazetalar muntazam chiqarib borilmoqda.

O'quvchilarning darsdan bo'sh paytlarida madaniy hordiq chiqarishlariga alohida e'tibor berilyapti. Ularni kino, teatrlar, muzeylarga olib borish yo'lga qo'yilgan.

Andijon shahridagi "Nurli maskan" ixtisoslashtirilgan maktab-internati

1955-yilning aprel oyida Asaka shahri hududida Andijon viloyati ko'zi ojiz bolalarning to'liqsiz o'rta internat-maktabi tashkil qilingan edi.

Donoxon Sodiqova direktorlik qilgan o'sha paytlarda ta'lim muassasasining to'rttagina sinfi bo'lib, jami 36 nafar o'quvchi tahsil olardi. Ta'lim muassasasi hayotida A.Uzoqov, E.Qurbonova kabi sobiq direktorlarning xizmatlari beqiyosdir. Ayniqsa, E.Qurbonova rahbarlik qilgan 1956-1990-yillar mobaynida ta'lim muassasasi gullab yashnadi. Uning sa'y-harakatlari tufayli 1967-yili maktab ko'zi ojiz bolalarning ta'lim muassasasiga aylantirildi. 1968-1974-yillar mobaynida Niyozbotir qishlog'i hududida zamonaviy jihozlangan, 200 nafar o'quvchiga mo'ljallangan 3 qavatli yangi bino qurilib, foydalanishga topshirildi.

70-yillar boshlariga kelib Y.Melyukov, Y.Boriyev, I.Axmadjonov kabi tajribali o'qituvchilar safiga shu maktabning sobiq o'quvchilari M.Madaminov, J.Shamatov, M.Nizomxonova, T.Matqulova, N.Niyozmatova, B.Nasriddinov kabi g'ayratli yoshlar kelib qo'shildi. O'quvchilarni fan xonalarida o'qitish joriy etildi. Fan xonalari esa yetarli ko'rgazmali qurollar bilan ta'minlandi. Ayniqsa, M.Nizomxonova, K.Teshaboev, M.Madaminov kabi fidoyi murabbiylar mehnat qilayotgan jamoada yosh avlodni to'g'ri tarbiyalash, ularga chuqur bilim berish namunali tashkil qilingan.

Ta'lim muassasa o'quvchilarining musiqa san'atiga qiziqishlarini hisobga olib, "Gulnoz" havaskorlik dastasi tashkil etilgan. Mazkur dasta qatnashchilari viloyat hududidagi o'rta maktablar, qariyalar va bolalar uylari hamda ishlab chiqarish korxonalarini jamoasi huzurida bo'lib, o'zlarining dilrabo konsert

dasturlarini namoyish etishmoqda.

Samarqand shahridagi "Nurli maskan" ixtisoslashtirilgan maktab-internati

Samarqand viloyati ko'zi ojizlari turmush tarzini yaxshilashda ulkan xizmatlari singan ajoyib inson, ko'rish bo'yicha I guruh nogironi Maryam Ro'ziyeva tashabbusi bilan 1961-yilning avgust oyida Jomboy tumanida ko'zi ojiz bolalarning maxsus ta'lim muassasasi tashkil etilgan edi. Maktab moslashtirilgan binoga joylashgan bo'lib, 3 ta sinf va bitta maktabgacha tarbiya guruhi tuzilgan hamda jami 36 nafar o'quvchini o'z quchog'iga olgan edi.

Ta'lim muassasaning dastlabki direktori Zebo Karimova, keksa pedagog Qodir Xo'jayev, murabbiylar – A.Alimov va N.Orasboyevlar mavjud kamchiliklarni bartaraf etib, ta'lim muassasaning oyoqqa turishida jonbozlik qilishgan.

Tajribali pedagog, ko'rish bo'yicha 1-guruh nogironi P.P.Leshyupov direktorlik qila boshlagach, tashkiliy ishlar yanada jonlanib ketdi. 1965-yilda maktabning yangi binosi qurilishi uchun mablag' ajratildi. Oradan 12 yil o'tgach – 1977-yili Samarqand shahrida yangi zamonaviy tipda qurilgan maktab binosiga ko'chib o'tdi.

1973-1974-o'quv yilidan boshlab, maktab ko'zi ojiz bolalarning o'rta maxsus ta'lim muassasaga aylantirildi.

O'quvchilar uchun barcha qulayliklar mavjud. O'quvchilar bo'sh vaqtlarida badiiy havaskorlik, drama, sport va turli o'zlari yoqtirgan fan to'garaklarida qatnashadilar. Shuni ta'kidlash kerakki, tajribali o'qituvchi A.Abdumannonov rahbarlik qilayotgan adabiyot, drama to'garaklari maktab o'quvchilari orasida yuqori qiziqish uyg'otmoqda.

Namangan shahridagi "Nurli maskan" ixtisoslashtirilgan maktab-internati

Ko'zi ojiz bolalarning Namangandagi ta'lim muassasa 1965-yili Meli Boboyev tashabbusi bilan Kosonsoy shahrining Dilshod ko'chasidagi «Chillaxona» masjidi binosida to'liqsiz o'rta maktab sifatida tashkil etilib, unga tashabbuskorning o'zi

direktorlik qila boshlaydi. Namangan viloyati hududidagi 56 nafar ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarni o'z quchog'iga olgan ta'lim muassasasi bolalarning o'qib savod chiqarishlarida, hunar o'rganishlari va jamiyat hayotida faol qatnashishlarida katta ahamiyat kasb etdi.

1968-yili O'z KOJ Markaziy boshqaruvi tashabbusi bilan Kosonsoy shahrining Mug' dahasida ta'lim muassasasi uchun yangi bino qurilishi boshlab yuborildi. 220 nafar o'quvchiga mo'ljallangan zamonaviy maktab binosi 1977-yilda foydalanishga topshirilib, u o'rta maxsus ta'lim muassasasiga aylantirildi.

Ta'lim muassasa o'quvchilari hayotida madaniy va sport to'garaklari alohida o'rin tutadi. Badiiy havaskorlik, drama, yengil atletika, shaxmat-shashka kabi to'garaklar ko'zi ojizlar bilan doimo gavjum.

Qashqadaryo shahridagi "Nurli maskan" ixtisoslashtirilgan maktab-internati

Ko'zi ojiz bolalarning Qarshidagi ta'lim muassasasi 1992-yili Qashqadaryo viloyat boshqaruvi tashabbusi bilan to'liqsiz o'rta maktab sifatida tashkil etilib, dastlab 32 ta o'quvchi bilan faoliyat boshlagan.

Maktab Qarshi shahri Beklar mahallasi Muqumiy ko'chasi 1-uyda qad rostlagan shinamgina binoda joylashgan.

2001-yildan o'rta maktab maqomiga ega bo'ldi. Maktab ochilgandan to hozirgi kungacha Qahramon Haqberdiyev direktorlik qilib kelmoqda.

Maktabni tashkil qilish va unga bolalarni jalb qilish juda qiyinchilik bilan amalga oshirilgan bo'lib, bir qancha qarshiliklardan so'ng X.Po'latov, O.Xurramova, X.Toshmurodov, Q.Haqberdiyev, R.Rahmonovalarning sa'y-harakatlari bilan 1992-yilning noyabr oyida Qashqadaryo viloyati ko'zi ojiz bolalar maxsus internat-maktabi ish boshladi va uning birinchi o'quvchisi Dilsoraxon bo'ldi.

Dastlabki yillari o'quv qurollari va darsliklar yetishmovchiligi mavjud bo'lib, yuqorida nomlari keltirilgan

jonkuyar insonlar qo'shni Buxoro viloyatidagi turdosh maktabdan va viloyatda yashovchi keksa ko'zi ojiz insonlardan yozuv priborlari, grifellari borasida ko'mak so'radilar. Yaxshi odamlarning qo'llab-quvvatlashi natijasida yildan-yilga uning texnik ba'zasi yaxshilanib bordi.

Bugungi kunda maktabda "Musiqqa", "Sport", "Mohir qo'llar" kabi to'garaklar bilan bir qatorda rus tili, ingliz tili, yosh adabiyotshunoslar, kimyogarlar, chashma singari fan to'garaklari ham faoliyat yuritib kelmoqda.

Ayniqsa, sport to'garaklari, ona tili, matematika fan to'garaklari juda yaxshi faoliyat ko'rsatmoqdaki, buning natijasi o'laroq B.Javliyev, U.Jumayorov, D.Eshmirzayeva, X.Eshonqulovalar shaxmat-shashka musobaqalarida muvafaqiyatli qatnashdilar.

T.Sevinov, R.Boynazarov, I.Amanov, H.Murodov, Sh.Ummatova, Sh.Boyjigigov, F.Raximovlar ko'zi ojiz bolalarning Respublika fan olimpiadasida faxrli I va II o'rinlarni olib, qadrdon maktablari sharafini munosib himoya qildilar.

Qashqadaryo viloyat ko'zi ojiz bolalar maxsus ta'lim muassasasining ko'p sonli ahil jamoasi ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni har tomonlama yuksak qilib tarbiyalashda yelib-yugurib mehnat qilib kelmoqda. S.Chuliyeva, Z.Jo'rayeva, K.Majidov, Y. Xo'jalov, N.Xudayqulov, A.Abdullayev kabilar ana shunday fidoyi o'qituvchilar sirasidandir.

Ta'lim muassasasida klub, oshxona, sport zali, mehnat xonasi, hammom, yotoqxona, sinf xonalar, kir yuvish va yuvinish xonalari zamon talablariga javob bergan holda maktab o'quvchilariga xizmat qilmoqda.

Ushbu maktabda 2005-yili "Mavhumot olamiga ma'lumot" tifloaxborot majmuasi ishiga asos solingan bo'lib, uning vazifasi ko'zi ojizlarni axborot bilan ta'minlash imkoniyatlarini kengaytirishdan iboratdir.

Qashqadaryo viloyati ko'zi ojiz bolalar maxsus ta'lim muassasasi 2009-2010-o'quv yilidan boshlab zamon talablariga javob beradigan holda barpo etilgan yangi binoga ko'chirildi.

Qashqadaryo shahridagi “Nurli maskan” ixtisoslashtirilgan maktab-internati

2005-yil 2-sentabrda ishga tushirilgan, Jizzax shahrining Sharof Rashidov maydonida qad ko'targan, shahar ko'rkiga ko'rk qo'shib turgan ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilar maxsus internat-maktabi viloyat hokimligi ko'magida qurib bitkazildi. Hozirgi kunda bu yerda ko'plab ko'zi ojiz o'quvchilar tahsil olmoqda. Ikkiga ajratilgan: zaif ko'ruvchilar alohida, ko'zi ojiz o'quvchilar alohida, 10-sinfda esa ikkalasi birgalikda o'qitilmoqda. Ta'lim muassasasida Jizzax viloyatidan tashqari Samarqand va Sirdaryo viloyatlaridan kelgan bolalar ham ta'lim oldilar. Ko'zi ojiz bolajonlarni 33 nafar o'qituvchi (shundan 13 tasi ko'zi ojizlar), 27 nafar tarbiyachi bilim cho'qqilari sari yetaklaydilar. O'quvchilarga gumanitar va tabiiy fanlar o'rgatilishi bilan birgalikda ular bilan ko'zi ojizlar uchun zarur bo'lgan korreksion mashg'ulotlar ham olib boriladi.

Shuningdek, zaif ko'ruvchilarga Brayl tizimidan tashqari yassi yozuvdagi lotin alifbosi katta shriftlarda o'rgatiladi. O'quvchilarning sog'ligi maktabda faoliyat yuritayotgan ruhshunos, logoped-vrach va hamshira tomonidan doimo nazorat qilib turiladi.

Jizzax shahridagi “Nurli maskan” ixtisoslashtirilgan maktab-internati

Jizzax viloyat ko'zi ojiz bolalar maxsus-internat maktabi jamoasi o'qituvchilarning malakasini oshirish tajriba almashishlariga imkon yaratish maqsadida Buxoro, Samarqand va Toshkentdagi turdosh ta'lim muassasalari bilan aloqa o'rnatgan.

Mazkur bilim maskanida o'quvchilar har bir daqiqalarini mazmunli o'tkazishadi. Ular darsdan bo'sh paytlarida shaxmat-shashka, musiqa, yosh qalamkashlar, yosh adabiyotshunoslar va boshqa fan to'garaklariga qatnashishadi. Ular o'rtasida turli xil suhbat, badiiy kechalar va ko'rik tanlovlar nafaqat maktab miqyosida, balki viloyat va respublika miqyosida ham o'tkazilib, o'quvchilar sovrinli o'rinlarni qo'lga kiritib kelishmoqda.

Farg'ona shahridagi “Nurli maskan” ixtisoslashtirilgan maktab-internati

Farg'ona ko'zi ojiz bolalar maxsus ta'lim muassasasi dastlab boshlang'ich sinfdan iborat bo'lgan kichik guruhlar bilan ish boshlagan. Maktab dastavval ta'lim sohasida uzoq yillar mehnat qilgan fidoyi o'qituvchi M.Saloyiddinov tashabbusi bilan 2000-yilda tashkil etilgan. Ta'lim muassasasida 80 nafardan ortiq o'quvchilar bilim olib kelmoqda. Ushbu ziyo maskanida 2006-yilga qadar tashabuskor M.Saloyiddinovning o'zi rahbar sifatida faoliyat yuritgan.

Maktab binosi zamon talablariga mos tarzda ta'mirlangan bo'lib, o'quv binosi, yotoqxona, oshxona, yuvinish xonalari, fan hamda to'garak xonalari o'quvchilarga muntazam xizmat qilib kelmoqda. Shuni aytish kerakki, respublikamizdagi barcha ko'zi ojiz bolalar maxsus ta'lim muassasalarida bo'lgani kabi, bu o'quv muassasasida ham dars va darsdan tashqari mashg'ulotlar qattiq tartib asosida olib boriladi.

Sirdaryo shahridagi “Nurli maskan” ixtisoslashtirilgan maktab-internati

2022-yil 2-sentabrda Sirdaryo viloyati Guliston shahrida qad rostlagan “Nurli maskan” yangi zamonaviy jihozlar, o'quv qurollar, kreativ pedagog xodimlar bilan o'z ish faoliyatini boshladi. Unda 100 nafarga yaqin o'g'il-qizlarga ta'lim tarbiya berilib, korreksion ishlar olib borilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son “Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarori hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 18-apreldagi PQ-209-son “Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab-internatlarda ta'lim berish sifatini oshirish hamda ular faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarorlar asosida 2021–2022-o'quv yilidan boshlab ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilar uchun mo'ljallangan o'quv muassasalarida tayyorlov sinflari ochildi. Ishchi guruh

tomonidan tayyorlov sinflari uchun 7 nomda fan va korreksion mashg'ulotlardan "O'quv dastur"lar ishlab chiqildi. O'quv dasturlar imkoniyti cheklangan, ya'ni Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning yosh, psixologik va individual xususiyatlarini inobatga olib, tayyorlov sinflariga qo'yiladigan talablar, shuningdek, maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda sodda va qiziqarli mavzularni o'z ichiga qamrab oldi.

O'quv dasturlar asosida 4 nomda darslik chop etildi.

Nizomiy nomidagi TDPU Maxsus pedagogika va inklyuziv ta'lim fakultetida, shuningdek, Chirchiq davlat pedagogika universitetida ilk bora pedagogika fakulteti, maxsus pedagogika kafedrasida faoliyat yuritayotgan professor-o'qituvchilar, tiflopedagogika sohasida salmoqli izlanishlar olib bormoqdalar.

Tiflopedagogika bo'yicha fan, texnika va texnologiyalarning zamonaviy yutuqlari, kadrlar buyurtmachilari talablaridan kelib chiqqan holda, sohani yanada rivojlantirish maqsadida 2022-2023-o'quv yilidan Chirchiq davlat pedagogika universitetida ilk bora pedagogika fakulteti, maxsus pedagogika kafedrasida negizida tiflopedagogika yo'nalishiga 25 nafar talaba qabul qilindi.

Tiflopedagogika sohasida o'zbek milliy olimlari p.f.n. G.Berdiyev, Sh.Xalilova, K.Mamedov, R.Oxunov, N.Abidova, Sh.Xalilova, O.Rustamov, D.Sultonova, Z.Jalolova, D.Musayevlar, o'qituvchilardan N.A.Grigoryanslar Ko'rishda nuqsoni bo'lgan

bolalar bilan olib boriladigan pedagogik-korreksion ishlarni o'ziga xos tomonlarini o'rganish, takomillashtirish yuzasidan tadqiqot ishlarini olib bormoqdalar. Mualliflar tomonidan qator darslik, o'quv qo'llanma, dasturlar va maqolalar nashr etishga erishildi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Qadimgi va o'rta asrlarda tiflopedagogikaning rivojlanish bosqichini so'zlab bering.
2. "Ko'zi ojizlar to'g'risida maktublar" kimning asari va u nima haqida?
3. V.Gayui tiflopedagogika qo'shgan hissasini aytib bering.
4. Birinchi brayl alifbosini kim ishlab chiqqan?
5. O'zbekistonda tiflopedagogikaning rivojlanishiga kimlar hissa qo'shgan?

3-mavzu: Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar ta'limi tizimi

Reja:

1. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta'lim tashkilotlari.
2. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan "Nurli maskan"lar.

Tayanch so'zlar: PTPK, maktabgacha ta'lim, qo'shma tur, Nurli maskanlar, maqsad va vazifalar.

1. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta'lim tashkilotlari

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2018-yil 30-sentabrdagi PQ-3955-son qaroriga muvofiq, shuningdek, maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sog'lom, faol, to'laqonli jamiyatga moslashgan bola shaxsini shakllantirish, o'sishda turli nuqsonlari bo'lgan bolalarni, shuningdek rehabilitatsiya qilish va sog'lomlashtirishga muhtoj bolalarni o'qitish, tarbiyalash va integratsiya qilish uchun qulay muhit yaratish maqsadida Vazirlar Mahkamasi 2019-yil 13-maydagi 391-son "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorining 3-ilovasiga muvofiq, "Ko'p tarmoqli ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta'lim tashkilotlari va qo'shma tipdagi maktabgacha ta'lim tashkilotlari to'g'risidagi nizom"ga asosan ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta'lim tashkilotlari tashkil etiladi.

Ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilot va qo'shma turdagi maktabgacha tashkilot **maqsadlari** quyidagilardan iborat:

- bolaning ta'lim olishga bo'lgan huquqi amalga oshirilishini ta'minlash;

- bolalarni o'qitish va tarbiyalash, jamiyatga moslashtirish, shuningdek, rivojlanishidagi nuqsonlarni korreksiyalash uchun qulay shart-sharoitlar yaratish;

- bolalarning yosh va o'ziga xos imkoniyatlariga, qobiliyatlari va ehtiyojlariga muvofiq ularning jismoniy, aqliy va ma'naviy kamol topishini ta'minlash;

- bolaning shaxsini shakllantirish, uning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, uning ijtimoiy tajriba orttirishini ta'minlash.

Ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilot va qo'shma turdagi maktabgacha tashkilotning **vazifalari** quyidagilardan iborat:

- ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablariga, shuningdek, ular asosida ishlab chiqilgan ta'lim-tarbiya va korreksion ishlarni tashkil etish dasturlariga muvofiq, tarbiyalanuvchilarga ta'lim-tarbiya va korreksiya-pedagogik yordam berilishini ta'minlash;

- bolalarda Vatanga muhabbat, oilaga hurmat bilan munosabatda bo'lish, milliy qadriyatlar va urf-odatlariga hurmat, o'ziga va atrof-muhitga ongli munosabatda bo'lish ruhida tarbiyalash;

- tibbiy abilitatsiya va rehabilitatsiya o'tkazish, bolalar rivojlanishidagi nuqsonlarni kompensatsiya va korreksiya qilish;

- bolalarga sifatli maktabgacha ta'lim va tarbiya olish imkonini beradigan shart-sharoitlar yaratish;

- bolalarning ijtimoiy moslashuvchanligini hamda ta'lim va tarbiya olishni davom ettirishga tayyorligini ta'minlash;

- bolalarni umumta'lim muassasalarida o'qishga tayyorlash;

- o'quv jarayoniga zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarni joriy etish.

Ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilotlarga va qo'shma turdagi maktabgacha tashkilotlarga bolalarni qabul qilish hamda ulardan chiqarish

Bolalarni ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilotga va qo'shma turdagi maktabgacha tashkilotga qabul qilish ushbu tashkilotda bo'sh joylar bo'lsa, yil davomida amalga oshiriladi.

Ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilotlarga bolalarni qabul qilish:

- psixologik-tibbiy-pedagogik komissiyaning belgilangan tartibda berilgan xulosasi;
- O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan tasdiqlangan shakl bo'yicha bolaning tibbiy kartasi va profilaktik emlash kartasi asosida amalga oshiriladi;
- Qo'shma turdagi maktabgacha tashkilotning inklyuziv guruhlariga rivojlanishida jismoniy yoki psixik nuqsonlari bo'lmagan bolalar;
- bola qonuniy vakilining arizasi;
- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda vakolatli organ bergan yo'llanma (qo'shma turdagi davlat maktabgacha tashkiloti uchun);

Rivojlanishda jismoniy yoki psixik nuqsonlari bo'lgan bolalarga mo'ljallangan guruhlariga, shuningdek, qo'shma turdagi maktabgacha tashkilotning inklyuziv guruhlariga rivojlanishda jismoniy yoki psixik nuqsonlari bo'lgan bolalar quyidagilar asosida qabul qilinadi:

- bola qonuniy vakilining arizasi;
- psixologik-tibbiy-pedagogik komissiyaning belgilangan tartibda berilgan xulosasi;
- O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan tasdiqlangan shakl bo'yicha bolaning tibbiy kartasi va profilaktik emlash kartasi asosida qabul qilinadi.

Ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilotda, qo'shma turdagi maktabgacha tashkilotining rivojlanishida jismoniy yoki psixik nuqsonlari bo'lgan bolalarga mo'ljallangan hamda

inklyuziv guruhlarda bo'lish davri, korreksion ishlari muddati psixologik-tibbiy-pedagogik komissiya tomonidan belgilanadi.

Ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilotga va qo'shma turdagi maktabgacha tashkilotga quyidagi nuqsonlar bor bo'lgan bolalar qabul qilinmaydi:

- og'ir va chuqur darajadagi aqli zaiflik;
- shizofreniya, hissiy irodaning chuqur buzilishlari;
- tez-tez takrorlanuvchi umumlashgan epileptik xurujlar;
- turli ko'rinishdagi psixopatiya va psixopatsimon holatlarning og'ir shakllari;
- asab tizimining organik shikastlanganligi sababli siydik va najas ushlab turolmaslik;
- yurak-qon tomir, nafas olish va ovqat hazm qilish tizimining xuruj va dekompensatsiya bosqichi.

Bolalar ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilotdan va qo'shma turdagi maktabgacha tashkilotdagi rivojlanishida jismoniy yoki psixik nuqsonlari bo'lgan bolalar uchun guruhlardan quyidagilar asosida chiqariladi:

- bolani qonuniy vakillarining arizasi;
- sog'liqni saqlash organlari muassasalarining tibbiy ko'rsatmalari;
- maktabgacha ta'lim tashkilot va bolaning qonuniy vakillarning o'rtasidagi shartnoma shartlarining bajarilmasligi;
- maktabgacha ta'lim tashkilot psixologik-tibbiy-pedagogik kengashining xulosasi;
- psixologik-tibbiy-pedagogik komissiyaning xulosasida ko'rsatilgan bolaning ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilotda bo'lish muddati tugashi;
- maktab yoshiga yetishi (7 yosh).

Ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilotda va qo'shma turdagi maktabgacha tashkilotda ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish.

Ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilot va qo'shma turdagi maktabgacha tashkilot maktabgacha ta'limga

qo'yiladigan belgilangan davlat talablariga muvofiq, bolalar ta'lim olishi, tarbiyalanishi, parvarishlanishi va sog'lomlashtirilishini ta'minlaydi.

Ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilotdagi va qo'shma turdagi maktabgacha tashkilotdagi ta'lim-tarbiya jarayonining mazmuni O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan ta'lim dasturi asosida, ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablariga muvofiq ishlab chiqilgan (shu jumladan, mualliflik, moslashtirilgan va boshqa) dastur bilan belgilanadi.

Ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilot va qo'shma turdagi maktabgacha tashkilot qonunchilikka hamda ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablariga muvofiq bolalarga ta'lim berish va tarbiyalash shakllari, vositalari va usullarini tanlaydi.

Ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilotda va qo'shma turdagi maktabgacha tashkilotda ta'lim-tarbiya jarayoni ishlab chiqiladigan yakka tartibdagi yo'nalish asosida bolalarning o'ziga xos xususiyatlari hisobga olingan holda tashkil etiladi. Mashg'ulotlar frontal, kichik guruh va yakka tartibda olib boriladi.

Rivojlanishida jismoniy yoki psixik nuqsonlari bo'lgan bolalarga quyidagi tamoyillar asosida ta'lim beriladi va tarbiyalanadi:

- ta'limning korreksion yo'naltirilganligi;
- ijtimoiy moslashuvi;
- ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda ta'limning maxsus metodologiyasidan va toifalangan yondashuvdan foydalanish.

Ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilotda va qo'shma turdagi maktabgacha tashkilotda besh kunlik ish haftasi belgilanadi.

Bolalar tashkilotda bo'lish vaqtiga qarab ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilotdagi va qo'shma turdagi maktabgacha tashkilotdagi guruhlar:

- bolalar qisqa vaqt bo'ladigan guruhlar (kuniga 3–4 soat);
- to'liq kunli guruhlar (kuniga 9, 10, 5 va 12 soat);
- bolalar kecha-yu kunduz bo'ladigan guruhlar bo'lishi mumkin.

Ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilotda va qo'shma turdagi maktabgacha tashkilotda ishlash tartibi hamda tarbiyalanuvchilarning bo'lish vaqti uning ustavida va muassis qarorida belgilanadi.

Ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilot va bolaning qonuniy vakillari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, qo'shma turdagi maktabgacha tashkilot va bolaning qonuniy vakillari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar bola ushbu tashkilotga joylashtirilganda tuziladigan shartnoma bilan tartibga solinadi.

Ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilotda va qo'shma turdagi maktabgacha tashkilotda ta'lim-tarbiya jarayoni maxsus maktabgacha ta'lim bo'yicha tegishli malakaga ega pedagog xodimlar tomonidan o'tkaziladi. Ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilotdagi va qo'shma turdagi maktabgacha tashkilotdagi ta'lim-tarbiya jarayonining psixologik-pedagog kuzatuv psixologlar tomonidan amalga oshiriladi.

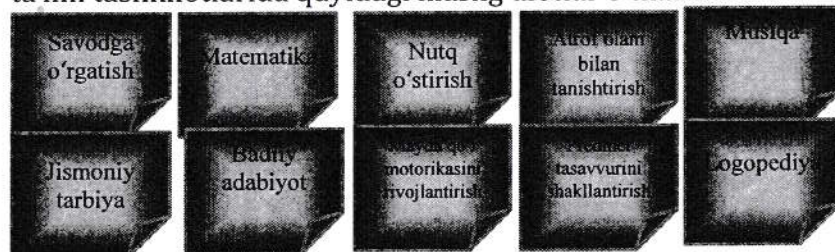
Ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilotda va qo'shma turdagi maktabgacha tashkilotda ta'lim-tarbiya davlat tilida hamda "Davlat tili to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq boshqa tillarda olib boriladi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tarbiyalash va o'qitish uchun maxsus maktabgacha ta'lim tashkilotlari hamda ularning faoliyatlari

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun maktabgacha ta'lim tashkilotlarida 2–3 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar ta'lim-tarbiyasi hamda korreksion ish olib boruvchi davlat tashkilotlari hisoblanadi. Mazkur tashkilotlar faoliyati bolalarda ko'rish faoliyatining buzilgan faoliyatini tarbiyalash, davolash, tiklash va tuzatishga, ularni maktabda ta'lim olishga tayyorlashga qaratilgan. Pedagogik

ishlar bolani har bir alohida holda ko'rish buzilishi darajasini, shuningdek bolani psixik va jismoniy rivojlantirish imkonini beradigan darajada uyg'unlashtirishga qaratilgan. Pedagogik ish ommaviy bolalar bog'chasida o'qitish va tarbiyalash dasturlaridan kelib chiqib, ular asosida maxsus dasturlar ishlab chiqiladi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun maktabgacha ta'lim tashkilotlarida quyidagi mashg'ulotlar o'tkaziladi.

Ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta'lim tashkilotlarining ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar guruhlariga ko'rish o'tkirligi 0,05–0,6 ko'rsatkichli bolalar qabul qilinadi. Ambliopiya va g'ilyalik bo'lgan bolalar uchun maktabgacha ta'lim tashkilotlarida alohida guruhlar tashkil qilinadi. Ularda tuzatish-pedagogika va davolash-tiklash ishlarining yaxlit tizimi amalga oshiriladi. Ambliopiya va g'ilyalik bo'lgan bolalar uchun tashkilotlarning o'ziga xos vazifalari munosabati bilan kun rejimi butun davolash tadbirlari majmuasini o'tkazish bilan bog'liq o'ziga xos xususiyatlarga ega. Maktabgacha muassasalarda ambliopiya va g'ilyalik bilan bog'liq bolalarning ta'lim-tarbiya jarayoni davomiyligi bolaning yakka tartibidagi xususiyatlariga bog'liq bo'lib, oftalmolog-shifokor tomonidan belgilanadi va 1 yil va undan ortiq muddatni tashkil etadi.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta'lim tashkilotlari davlat mablag'lari hisobidan ta'minlanadi va tegishli vazirlik tomonidan boshqariladi. Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarni o'qitish va tarbiyalashning o'ziga xos xususiyatlari quyidagicha namoyon bo'ladi: bolalar rivojlanishining umumiy qonuniyatlari va o'ziga xos individual

xususiyatlarini hisobga olgan holda o'quv, o'yin va mehnat faoliyati usullari va usullarini shakllantirish, bolalarga tabaqalashtirilgan yondashuv; o'quv materialini qayta taqsimlash, uni o'tkazish vaqtini o'zgartirish, o'quv yuklarini dozalash, o'qitishning maxsus shakllari va usullarini, original darsliklar va ko'rgazmali qo'llanmalarni, shuningdek bolalarning bilim qobiliyatini kengaytiradigan optik va tiflotexnik qurilmalarni qo'llash; o'quv sinflari va xonalarini maxsus loyihalash, sanitariya-gigiyena sharoitlarini yaratish, davolash-tiklash ishlarini tashkil etish; kasbga yo'naltirish, talabalarning ijtimoiy va mehnat moslashuvi va o'zini o'zi anglash.

2. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan

“Nurli maskan” (maktab va maktab-internet)lar

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan “Nurli maskan” (maktab va maktab-internet)lar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi farmoni, 2020-yil 23-sentabrdagi 637-son “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni, 2020-yil 15-oktabrdagi O'RQ-641-son “Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida”gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 12-oktabrdagi 638-sonli “Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida”gi Qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 18-apreldagi “Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab-internetlarda ta'lim berish sifatini oshirish hamda ular faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-209-son Qarorlari asosida ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari tashkil etiladi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari o'z faoliyatida O'zbekiston

Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlariga, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlariga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlariga, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari va farmoyishlariga, Jismoniy, aqliy, sensor yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalar uchun davlat ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari to'g'risidagi Nizomga, boshqa qonunchilik hujjatlariga hamda o'z ustaviga amal qiladi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarining maqsadi

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari ta'lim-tarbiya berish, korreksiyalash va davolash-sog'lomlashtirish muassasasi hisoblanadi hamda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning umumiy o'rta ta'lim olishda va ularni bilish imkoniyatlariga muvofiq tarbiyalashda, ularning jamiyatga moslashuvi va integratsiyalashuvida ko'maklashish, shuningdek, ijtimoiy yordamga muhtoj oilalarga farzandlarini tarbiyalash va ularga ta'lim berishda yordam ko'rsatish maqsadida tashkil etiladi.

Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarining vazifalari

Quyidagilar ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarining asosiy vazifalari hisoblanadi:

- O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi (keyingi o'rinlarda – vazirlik) tomonidan tasdiqlangan alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni o'qitish maxsus o'quv dasturlari talablari asosida bilim olishni ta'minlash;
- shaxsga va ijtimoiy yo'naltirilgan ta'lim jarayonida o'quvchilarning eng maqbul rivojlanishini ta'minlash maqsadida tabaqalashtirilgan va individual ta'limni tashkil etish;
- shaxsiy, oilaviy, ijtimoiy hayotda va mehnat faoliyatida xulq-atvorning eng maqbul modelini shakllantirish

orqali shaxsni tarbiyalash;

- o'quvchilarni umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'lim sharoitida o'qishga tayyorlash;
- o'quvchilarning ijtimoiy-hissiy rivojlanishi, hayotiy qobiliyatlarining shakllanishi uchun zarur korreksion (tuzatuvchi) – rivojlantiruvchi ta'lim muhitini yaratish;
- o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berish jarayonida ularning psixik funksiyalari va salomatligi tizimli tarzda kuzatilishini tashkil etish.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarini tashkil etish tartibi

1. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasi Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari tomonidan tashkil etiladi va hududiy tegishlilik bo'yicha Davlat xizmatlari markazi tomonidan ro'yxatga olinadi.

2. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasi vazirlik bilan kelishgan holda Qoraqalpog'iston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, viloyatlar xalq ta'limi boshqarmalari, Toshkent shahar xalq ta'limi bosh boshqarmasi (keyingi o'rinlarda – hududiy xalq ta'limi boshqarmalari) va sog'liqni saqlash boshqarmalari tomonidan hududdagi alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan, maxsus sharoitlarda ta'lim-tarbiya olishga muhtoj bolalarning mavjud kontingentini birgalikda o'rganib chiqish yakunlari bo'yicha tashkil etiladi.

3. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar kontingenti aniqlangan taqdirda, vazirlik O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi bilan birgalikda Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashiga, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklariga ekologik qulay sharoitlar mavjud joylarda ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarini tashkil etish to'g'risida asoslangan taklif

bilan murojaat qiladi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarini tashkil etish to'g'risidagi takliflar ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarini tashkil etish rejalashtirilayotgan hududda oxirgi 5 yilda 3 yoshdan 16 yoshgacha bolalar o'rtasida tegishli kasalliklarning ko'payganligini ko'rsatadigan sog'liqni saqlash organlarining rasmiy statistika ma'lumotlari bilan asoslanishi kerak.

4. Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasini tashkil etish to'g'risidagi taklifni Qoraqalpog'iston Respublikasi Moliya vazirligiga, viloyatlar va Toshkent shahar moliya boshqarmalariga, shuningdek, hududiy xalq ta'limi boshqarmalariga bir oy muddatda o'rganish va ekologik qulay mintaqadagi mavjud obyektlardan namunaviy binoni yoxud ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasini tashkil etishda qo'yiladigan normativ talablarni hisobga olgan holda ishlab chiqilgan maxsus loyiha bo'yicha yangi bino qurish uchun yer uchastkasi tanlash to'g'risida topshiriq beradi.

5. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasi tashkil etish to'g'risidagi qaror hududiy xalq ta'limi boshqarmalari va Qoraqalpog'iston Respublikasi Moliya vazirligi, viloyatlar va Toshkent shahar moliya boshqarmalarining ijobiy xulosalari mavjud bo'lgan taqdirda, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari tomonidan bir hafta muddatda qabul qilinadi.

O'quvchilar soni 250 nafardan oshishiga sanitariya qoidalari, normalari va gigiyena normativlariga muvofiq, ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasining o'quvchilar bilan to'ldirilish sig'imidan kelib chiqib O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi bilan kelishgan holda vazirlikning roziligi asosida yo'l qo'yiladi.

O'quvchilarni ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalariga qabul qilish tartibi

1. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalariga bolalar 7 yoshga to'ladigan yilda, tayyorlov guruhlariga 6 yoshdan qabul qilinadi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning ta'lim olish huquqini ta'minlash maqsadida umumta'lim maktablari uchun belgilangan yosh me'yorida ikki yilga oshgan bolalarni qabul qilishga ruxsat etiladi.

2. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalariga yuborish hududiy xalq ta'limi boshqarmalari huzurida tashkil etilgan psixologik-tibbiy-pedagogik komissiya (keyingi o'rinlarda – psixologik-tibbiy-pedagogik komissiya – PTPK) xulosasiga ko'ra, ota-onalar yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar roziligi bilan amalga oshiriladi.

PTPK yo'llanmasi bolalar ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalariga qabul qilinishiga asos hisoblanadi.

3. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalariga boshqa ma'muriy-hududiy birlikdan kelib o'qish istagini bildirgan bolalar bolani qabul qilayotgan ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasi joylashgan hududning PTPK yo'llanmasiga asosan qabul qilinadi.

4. Bolalarni qabul qilish o'quv yili davomida amalga oshiriladi va ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasi direktorining buyrug'i bilan rasmiylashtiriladi.

5. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasiga yo'llangan har bir bolaga ota-onalari yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar (chin yetim bolalar va ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar uchun – vasiylik va homiylik organlari) tomonidan shaxsiy hujjatlar yig'majildi rasmiylashtiriladi va taqdim etiladi.

Bolaning shaxsiy hujjatlar yig'majildida quyidagi hujjatlar bo'ladi:

➤ ota-onalari yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslarning arizasi;

➤ psixologik-tibbiy-pedagogik komissiya xulosasi;

➤ ta'lim olganligi to'g'risidagi hujjatlar (ta'lim muassasalarida o'qiyotgan bolalar uchun);

➤ o'qish joyidan ta'limning muddati, o'quv fanlarini o'zlashtirishi va xulq-atvori, bolaga yakka tartibda ko'mak berish borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlarning batafsil tahlili aks ettirilgan ma'lumotnoma va tavsifnoma (ta'lim muassasalarida o'qiyotgan bolalar uchun);

➤ bolaning yashash joyidagi shifoxona bosh vrachi tomonidan imzolangan, uning rivojlanishi tarixidan mufassal ko'chirma;

➤ pediatrning bolaning umumiy rivojlanishi holati to'g'risidagi xulosasi;

➤ psixonevrologning tibbiy tashxisi va bolaning aqliy rivojlanishiga tavsifi;

➤ otorinolarinologning quloq, tomoq, burun va talaffuz artikulyatsiyasida ishtirok etuvchi organlarning holatiga tavsifi;

➤ oftalmologning ko'rish organiga tavsifi (ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun batafsil tashxisi);

➤ ortoped vrachning xulosasi.

5. Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalariga quyidagi toifadagi bolalar qabul qilinadi:

➤ ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar (ko'rlar, zaif ko'ruvchilar, keyinchalik ko'r bo'lgan bolalar);

➤ murakkab nuqsonli bolalar (rivojlanishida 2 ta va undan ko'p yetishmovchilik bo'lgan bolalar).

Murakkab nuqsonli bolalarni (agar hamroh nuqsonlardan biri aqliy zaiflik bo'lgan hollarda) qabul qilish PTPK xulosasi asosida, ota-onalari yoki ota-ona o'rnini bosuvchi shaxslarning roziligi bilan, o'quv-tarbiya jarayonida bolalar bilan bir yildan kam bo'lmagan muddat davomida uning o'zlashtirmasligi

oligrofreniya darajasidagi aqli zaiflik bilan bog'liqligi aniqlangan holda amalga oshiriladi.

6. Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalariga quyidagilar qabul qilinmaydi:

➤ aqli o'ta zaif bolalar (imbitsil, idiotiya darajasidagi oligofreniya);

➤ xulq-atvorida og'ir buzilishlar, hissiy-irodaviy sohasida (organik) nuqsonlari bo'lgan bolalar;

➤ tayanch-harakat apparatida nuqsoni bo'lgan, mustaqil ravishda harakatlana olmaydigan va o'z-o'ziga xizmat ko'rsata olmaydigan bolalar;

➤ ko'r-kar-soqov bolalar;

➤ tez-tez takrorlanadigan epileptik tutqanoqdan aziyat chekadigan (epileptik demensiya, kunduzgi va tungi vaqtlarda tutqanog'i tez-tez takrorlanadigan) bolalar;

➤ markaziy asab tizimiga shikast yetganligi tufayli siydik va najasini ushlab tutolmaydigan bolalar.

Ushbu toifadagi bolalar belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi va Tibbiy-ijtimoiy xizmatlarni rivojlantirish agentligi tizimidagi tegishli muassasalarga yo'llanadi yoki ularga yakka tartibda uyida o'qitish tashkil etiladi.

Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasi direktori o'quvchilarning qabul qilinishi uchun belgilangan tartibda shaxsan javob beradi.

Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etish

1. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning ta'lim olishi quyidagi tamoyillar asosida amalga oshiriladi:

➤ ta'lim-tarbiyaning nuqsonlarni tuzatish (korreksiya)ga yo'naltirilganligi;

➤ ta'lim va tarbiya jarayonida tashxisning qo'yilishiga maxsus yondashuv;

➤ o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etishda tabaqalashtirilgan yondashuvni amalga oshirish.

2. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasida o'qitish va tarbiyalash jarayoni o'quvchilarning alohida xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etiladi. O'quvchilarning bilimlari ulardagi nuqsonlarning o'ziga xosligini hisobga olgan holda belgilangan tartibda baholanadi.

Ta'lim-tarbiya jarayoni davlat ta'lim standartlariga muvofiq, vazirlik tomonidan belgilangan tartibda, o'quv rejalari va dasturlari asosida, maxsus korreksion tuzatish usullaridan foydalanilgan holda olib boriladi.

3. O'qish hamda ixtiyoriy ravishda ijtimoiy foydali mehnat va dam olish ko'zda tutiladigan kun tartibi bolalarning ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasida yashashini hisobga olgan holda tashkil etiladi.

4. Nuqsonlarni tuzatish (korreksiya) ta'lim jarayonidagi barcha darslarda, sinfdan tashqari va boshqa tadbirlarda amalga oshiriladi.

5. O'quv xonalari zarur maxsus jihozlar bilan ta'minlanadi.

6. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasida rivojlanishdagi nuqsonlarni bartaraf etish maqsadida butun guruh bilan va yakka tartibda mashg'ulotlar olib boriladi.

7. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida rivojlanishida murakkab nuqsonli (2 ta va undan ko'p nuqsoni bor bo'lgan) bolalar uchun maxsus tuzatuvchi (korreksion) guruhlar (sinflar) ochilishi mumkin.

Ushbu guruhlariga ta'lim oluvchilar PTPKning xulosasi va bolaning ota-onasi yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar roziligi bilan joylashtiriladi.

8. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida sinflarning soni, eng avvalo, ta'lim jarayoni uchun sanitariya qoidalari, normalari va gigiyena normativlari talablarini hisobga olgan holda hamda ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasi turiga, undagi o'quvchilar kontingenti va sinflarning to'ldirilishiga ko'ra belgilanadi:

Ta'lim yo'nalishi turlari va sinflardagi bolalar toifalari	Sinflarning o'quvchilar bilan to'ldirilishi	
	O'quvchilarning minimal soni	O'quvchilarning maksimal soni
III — IV turlar:		
Ko'r (ko'zi ojiz) bolalar uchun	8	10
Zaif ko'ruvchilar va keyinchalik ko'r bo'lgan bolalar uchun	10	12
Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan muassasalarda ta'lim olayotgan murakkab nuqsonli (rivojlanishida 2 ta va undan ko'p nuqson bo'lgan) bolalar uchun	6	8

9. Qo'shimcha sinflarni ochish Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklarining qarorlariga muvofiq, hududiy xalq ta'limi boshqarmalarining hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi Moliya vazirligi, viloyatlar moliya boshqarmalari va Toshkent shahar moliya bosh boshqarmasining taqdimotlari bo'yicha, belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

10. Ixtisoslashtirilgan maktab-internatlardagi tarbiya guruhlarida va ixtisoslashtirilgan maktablardagi kuni uzaytirilgan guruhlarda bolalar soni quyidagicha belgilanadi:

Ta'lim yo'nalishlari turlari va bolalar toifalari	Tayyorlov sinflaridagi bolalar soni	Tarbiya guruhlari va kuni uzaytirilgan guruhlarning minimal to'ldirilishi	
		Boshlang'ich sinflardagi bolalar soni	Yuqori sinflardagi bolalar soni
III-IV tur:			
Ko'r (ko'zi ojiz) bolalar uchun	10	10	12
Zaif ko'ruvchilar va keyinchalik ko'r bo'lgan bolalar uchun	10	10	12
Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida o'qiyotgan murakkab nuqsonli (rivojlanishida 2 va undan ko'p nuqson bo'lgan) bolalar uchun	6	6	8

11. O'quv yilining boshlanishi, o'quv mashg'ulotlari va ta'tillarning davomiyligi, shuningdek, yakuniy davlat attestatsiyasini o'tkazish tartibi qonunchilik hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarining majburiy umumiy o'rta ta'limning 11 yillik dasturini tamomlagan bitiruvchilarga 9-sinfda shahodatnoma va 11-sinfda attestat beriladi.

12. Ta'lim-tarbiya ishlari o'quvchilarning oddiy o'ziga o'zi xizmat ko'rsatishdan tortib ixtiyoriy ijtimoiy foydali mehnatning har xil turlarigacha bo'lgan turli xil faoliyatlari asosida tashkil etiladi.

13. O'quvchilarning jismoniy tarbiyasi kun tartibini to'g'ri tashkil etish, o'quv yuklamasi me'yoriga qat'iy rioya qilish, davolash tadbirlarini o'tkazish, o'quvchilarga gigiyena ko'nikmalarini singdirish, jismoniy tarbiya darslari va sport bilan shug'ullanish, sog'lomlashtirish tadbirlarini tashkil etish yo'li bilan amalga oshiriladi.

14. O'quvchilarning mehnat ta'limi, kasbga o'rgatish va tarbiyasi tarbiyalanuvchilarning psixik va jismoniy rivojlanishining o'ziga xosligi, sog'lig'i, imkoniyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

15. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun

ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida o'quvchilarning aqliy, jismoniy va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun turli to'garaklar, klublar, studiyalar, seksiyalar tashkil etiladi.

16. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida majburiy umumiy o'rta ta'lim 11 yillik muddatda amalga oshiriladi.

17. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasida o'qituvchi va tarbiyachi lavozimida korreksion pedagogika va defektologiya sohasi bo'yicha oliy ma'lumotli tiflopedagogika mutaxassislari, shuningdek, ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasining faoliyat turi (sohasi) bo'yicha tegishli qayta tayyorlashdan o'tgan mutaxassis xodimlar faoliyat yuritadi.

18. Ta'lim-tarbiya jarayonini, uning korreksion yo'nalishi sifat va samaradorligini oshirish maqsadida ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun "Nurli maskan" ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida tayyorlov va boshlang'ich sinflarda o'qituvchi-tiflopedagoglar dars beradi.

19. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan va zaif ko'ruvchi bolalar uchun "Nurli maskan" ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida ko'zi ojiz o'qituvchilar tomonidan o'quvchilarga o'quv fanlaridan (geografiyadan tashqari) dars berish ularning fiziologik imkoniyatidan kelib chiqib belgilanadi.

Ko'zi ojiz o'qituvchilarga tibbiy-mehnat ekspert komissiyasi xulosasiga asosan ko'zi ojiz mutaxassis kotib ajratilishi mumkin. Ushbu xodimga qonunchilik hujjatlariga muvofiq ish haqi to'lanadi.

20. Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasida ta'lim jarayonini psixologik jihatdan ta'minlash muassasa shtatiga kiruvchi psixolog tomonidan amalga oshiriladi.

Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasida o'quvchilarni psixologik jihatdan qo'llab-quvvatlash, ularning maxsus kasbiy tayyorgarlik ko'nikmalarini shakllantirish hamda rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan omillarni aniqlash, shuningdek, ularga turli ko'rinishdagi psixologik yordam berish maqsadida professional

psixologik yordam ko'rsatish xonalari tashkil etiladi.

Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida davolash-sog'lomlashtirish jarayonini tashkil etish

1. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni sog'lomlashtirishga yo'naltirilgan davolash-sog'lomlashtirish, reabilitatsiya qilish, sanitariya-gigiyena va profilaktika tadbirlari ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarining tibbiyot xodimlari tomonidan amalga oshiriladi.

2. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasining tibbiyot xodimlari bolalarni davolash-sog'lomlashtirish va reabilitatsiya qilish, kasallik va unga hamroh xastaliklar xurujining oldini olishga va salomatligini yaxshilashga yo'naltirilgan chora-tadbirlarni amalga oshiradilar.

3. Tibbiyot xodimlari pedagoglarga o'quvchilarning sog'lig'i va rivojlanish xususiyatlarini e'tiborga olgan holda ularga individual va tabaqalashtirilgan yondashishga ko'maklashadilar, ularga o'quvchilarni tibbiy-pedagogik korreksiyalash, kasbga yo'naltirish, keyinchalik ish bilan ta'minlanishi bo'yicha, shuningdek, ota-onalarga va ularning o'rnini bosuvchi shaxslarga kasalliklarning oldini olish maqsadida uy sharoitida himoyalovchi (maxsus) tartibga amal qilish bo'yicha tavsiyalar beradilar.

4. Tibbiy sog'lomlashtirish muolajalari, muayyan davolash kurslari har bir bola uchun mashg'ulotlar jadvali bilan muvofiqlashtirilgan holda individual ravishda tuziladi.

5. Davolash davrida bolalar sog'lig'ini muhofaza qilish maqsadida tibbiyot xodimlari ishga layoqati past bolalarga hafta davomida qo'shimcha dam olish kunlari berish orqali ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish tartibiga amal qilishni, shuningdek, haftaning bir kunini ochiq havoda, jismoniy mashqlar, sport tadbirlari bilan shug'ullanish hamda sayr qilishni tavsiya etishi mumkin.

6. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasida har bir bolaga tibbiy karta yuritiladi, bolaning muassasada bo'lish muddati tugagach, ota-ona yoki

ularning o'rnini bosuvchi shaxslarga undan ko'chirma beriladi.

7. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasida dori-darmon va fizioterapiya yordamida davolash hamda psixoterapiya, massaj, jismoniy mashqlar, chiniqtirish ishlari olib boriladi.

8. Davolash jismoniy tarbiya mashqlari davolash jismoniy tarbiya instruktori yoki maxsus tayyorgarlikka ega bo'lgan o'qituvchi tomonidan o'tkaziladi.

9. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasida olib borilayotgan barcha tibbiy sog'lomlashtirish va reabilitatsiya tadbirlarini tashkil qilish va olib borishning to'g'riligi ustidan nazorat muassasa joylashgan hududdagi sog'liqni saqlash organlariga yuklanadi.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun ixtisoslashtirilgan bolalar uchun umumiy maktablar uch bosqichdan iborat:

birinchi bosqich — tayyorlov,

ikkinchi bosqich — boshlang'ich,

uchinchi bosqich — o'rta maktab. Maktab bosqichlari bola rivojlanishining uchta asosiy bosqichiga to'g'ri keladi – bolalik, o'spirinlik, yoshlik.

Birinchi bosqich maktabi bolaning shaxsiyatini shakllantirish, uning potensial imkoniyatlarini yaxlit rivojlantirish, rivojlanishdagi og'ishlarni tuzatish, davolash, gigiyena va ko'rish qoldig'ini himoya qilish, o'rganish qobiliyati va istagini shakllantirishni ta'minlashga mo'ljallangan. Boshlang'ich maktabda ko'ruv idrokni rivojlantirish, teri tuyish, fizioterapiya mashqlari, ritmika, ijtimoiy-maishiy hayotga yo'naltirish, mo'ljal olish va harakatlana olish, nutq nuqsonlarini bartaraf etish mashg'ulotlari o'tkaziladi. Boshlang'ich maktab o'quvchilari nazariy fikrlash usullarini o'zlashtiradilar, o'quv faoliyati ko'nikmalarini egallaydilar; o'qish, yozish, hisoblash, tasvirlarni tushunishga o'rgatish; o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish, harakatchanlik, yo'nalishning shaxsiy gigiyenasining asosiy usullarini o'zlashtirish.

Ikkinchi bosqich maktabi bitiruvchiga ta'limni davom ettirish,

Ko'zi ojiz bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning
2022-2023-o'quv yiliga mo'ljallangan
O'QUV REJASI

uni to'liq bajarish uchun zarur bo'lgan umumiy ta'lim va mehnat ta'limi uchun mustahkam poydevor yaratadi jamiyat hayotiga qo'shilish. Bolalarning kognitiv, shaxsiy va harakat sohalarini tuzatish, gigiyena va ko'rishni himoya qilish, salomatlikni mustahkamlash bo'yicha ishlar davom etadi. Maktab bolaning potensial imkoniyatlarini rivojlantiradi, ilmiy dunyoqarashni va ijtimoiy o'zini o'zi anglash qobiliyatini shakllantiradi, ko'rish qobiliyati cheklanganlarni kasb-hunarga o'qitish va ishga joylashtirish usullarini hisobga olgan holda mehnat faoliyatining turli turlarini bilish va o'zlashtirish doirasini kengaytiradi.

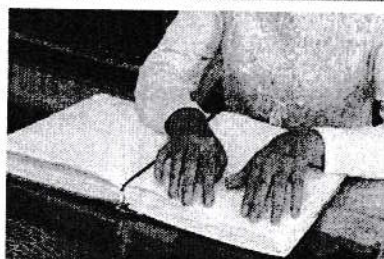
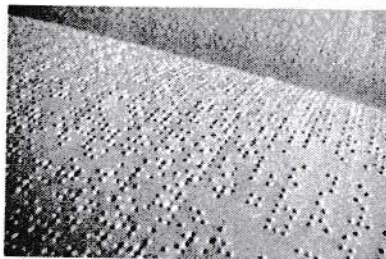
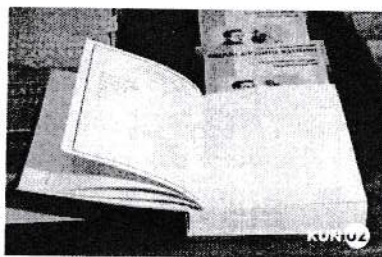
Uchinchi bosqichda maktab o'quvchilarning umumiy ta'lim va mehnat ta'limi kursini keng va chuqur tabaqalashtirish asosida yakunlashni ta'minlaydi. Maktab o'quvchilarning manfaatlarini to'liq hisobga olish, ijtimoiy-psixologik moslashish, ularni zamonaviy jamiyat hayotiga faol kiritish va ijtimoiy foydali ish uchun sharoit yaratadi. Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun ixtisoslashtirilgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab-internatlarida, ta'lim-tarbiya maxsus o'quv rejalar, ommaviy umumta'lim maktabi dasturlari va bo'yicha olib boriladi. O'quvchilarning xususiyatlariga ko'ra bo'yicha ayrim fan dasturlarining mazmuniga ba'zi o'zgartirishlar kiritilib, soddalashtirgan holda moslashtiradi (informatika va kompyuter texnologiyalari asoslari, texnologiya, rasm va chizmachilik, jismoniy tarbiya hamda boshqalar). Korreksion mashg'ulotlar muassasalarning yo'nalishidan kelib chiqib, o'quvchilarning birlamchi va ikkilamchi nuqsonlarini tuzatishga qaratiladi.

Korreksion mashg'ulotlar yakka, guruhli va yalpi tarzda, ko'rish qobiliyati sog'lom bo'lgan mutaxassis tiflopedagog yoki defektolog tomonidan olib boriladi.

T/r	Fan yo'nalishlari va o'quv fanlari	Sinflar											Umumiy sonlar	
		tay-sinf	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		11
I.	Filologiya fanlari	5	10	11	11	11	11	11	10	10	10	9	9	118
1	Ona tili va o'qish savodxonligi	5	8	7	7									27
2	Ona tili					4	4	4	3	3	2	2	2	24
3	O'qish					3								3
4	Adabiyot						2	2	2	2	3	2	2	15
5	Rus tili			2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	20
6	Chet tili		2	2	2	2	3	3	3	3	3	3	3	29
II.	Ijtimoiy fanlar	0	1	1	1	1	3	3	4	5	5	4	4	32
7	Tarixdan hikoyalar						2							2
8	Tarix							2	3	3	3			11
9	O'zbekiston tarixi											1	1	2
10	Jahon tarixi											1	1	2
11	Davlat va huquq asoslari									1	1	1	1	4
12	Tarbiya		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	11
III.	Aniq fanlar	5	5	5	5	5	6	6	6	6	7	7	7	70
13	Matematika	5	5	5	5	5	5	5						35
14	Algebra								3	3	3	3	3	15
15	Geometriya								2	2	2	2	2	10
16	Informatika va axborot texnologiyalari						1	1	1	1	2	2	2	10
IV.	Tabiiy va iqtisodiy fanlar	2	1	2	2	2	2	3	8	8	8	8	8	54
17	Fizika								2	2	2	2	2	10
18	Astronomiya												1	1
19	Kimyo								2	2	2	2	2	10
20	Biologiya						1		2	2	2	2	2	11
21	Geografiya						1		2	1,5	1,5	2		8
22	Tabiiy fan (Science)	2	1	2	2			3						10
23	Tabiatshunoslik					2								2
24	Tadbirkorlik asoslari												1	1
25	Iqtisodiy bilim asoslari									0,5	0,5			1

V.	Amaliy fanlar	2	5	5	5	5	6	6	6	4	4	3	3	54
26	Musiqi madaniyati		1	1	1	1	1	1	1					7
27	"Tiflografika" (Tasviriy san'at)		1	1	1	1	1	1	1					7
28	Chizmaehilik									1	1			2
29	Texnologiya	2	1	1	1	1	2	2	2	1	1	1	1	16
30	Jismoniy tarbiya		2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	22
Umumiy soatlar		14	22	24	24	24	28	29	34	33	34	31	31	328
Korreksion soatlar														
1	Logopediya mashg'uloti	2	2	2	2	2								10
2	Predmet tasavvurini shakllantirish va ko'ruv idrokini rivojlantirish	2	1	1	1	1	1							7
3	Ijtimoiy maishiy hayotga yo'naltirish	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	24
4	Mo'ljal olish va harakatlanish	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2			20
5	Teri tuyishni va mayda qo'l motorikasini rivojlantirish	2	1	1	1	1	1							7
6	Davolash gimnastikasi	2	1	1	1	1	1							7
7	Ritmika	2	1	1	1	1	1							7
Jami		14	10	10	10	10	8	4	4	4	4	2	2	82

Ko'zi ojizlar uchun maktablarda o'qitish ommaviy maktab darsliklariga muvofiq amalga oshiriladi, ular relyef va nuqta shrift Brayl alifbosida nashr etiladi. Tiflotexnik o'quv vositalari (yozish uchun maxsus asboblari, yorug'lik signallarini tovush va taktil signallarga o'tkazgichlar) o'quv amaliyotiga keng joriy etilmoqda, bu esa idrok etish, harakatchanlik va mo'ljal olish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ko'zi ojizlar uchun sinfda ishlash uchun qulay sharoitlar yaratiladi, bolalarning ko'rish qobiliyatiga mos keladigan daftarlar, vizual va didaktik materiallar, optik va texnik yordam vositalari qo'llaniladi.

Ko'zi ojiz va ko'zi ojiz bolalar uchun maktabni tugatganlar, ommaviy maktabda bo'lgani kabi umumiy o'rta ta'lim to'g'risidagi guvohnomani (shahodatnoma) oladilar va umumiy asosda oliy o'quv yurtlariga o'zlari uchun mavjud bo'lgan mutaxassisliklar bo'yicha kirishlari yoki xalq xo'jaligining turli sohalarida ishlashlari mumkin.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar ta'lim muassasalariga qanday qabul qilinadi?
2. Maktabgacha ta'lim tizimi haqida so'zlab bering.
3. "Nurli maskan" ixtisoslashtirilgan maktab-internatlari haqida aytib bering.

4-mavzu: Tiflopedagogikaning tadqiqot metodlari

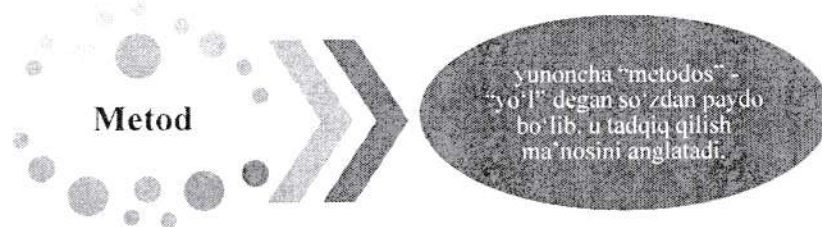
Reja:

1. Ta'lim metodlari haqida tushuncha
2. Tiflopedagogikaning tadqiqot metodlari.

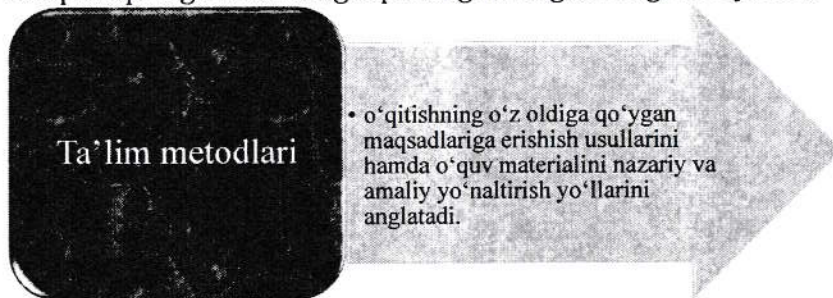
Tayanch so'zlar: metod, metodika, ta'lim metodlar, usul, uslub, hikoya, suhbat, ta'lim beruvchi, ta'lim oluvchi, zamonaviy, ilmiy dalillar, sezgi organlari, bilimlarni o'zlashtirish, so'z orqali, ko'rgazmali uzatish, amaliy ta'lim metodi.

Ta'lim metodlari haqida tushuncha.

Ta'lim jarayonining muvaffaqiyati uning shakligagina emas, balki qo'llanayotgan metodlar samaradorligiga bog'liq bo'lib, u ta'lim nazariyasida asosiy o'rinlardan birini egallaydi.

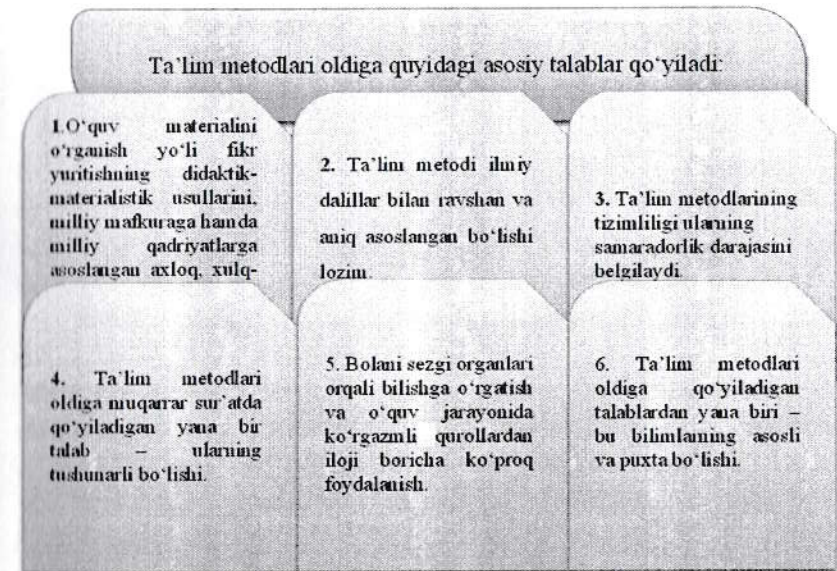
Ta'lim metodi ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarning aniq maqsadga erishishiga qaratilgan birgalikdagi faoliyatdir.

O'qitish metodlari ta'lim jarayonida ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi faoliyatining qanday bo'lishi, o'qitish jarayonini

qanday tashkil etish va olib borish kerakligini hamda shu jarayonda ta'lim oluvchilar qanday ish-harakatlarini bajarishlari kerakligini belgilab beradi. Shuningdek, ta'lim metodi o'qituvchi va ta'lim oluvchilarning o'qish vazifalarini bajarishga qaratilgan nazariy va amaliy bilish faoliyati yo'lidir.

Ta'lim metodlari tevarak-atrofdagi dunyoni bilishning umumiy qonuniyatlarini tushunishga bog'liqdir, ya'ni ular falsafiy metodologik asosga ega va ta'lim jarayonidagi qarama-qarshiliklarni, ta'lim jarayonining mohiyatini va tamoyillarini to'g'ri anglash natijasidir. Ta'lim materiali ta'lim mazmunida ifodalangan ilmiy fikr mantig'iga bog'liq. Pedagogik qarashlarda nazariya qancha kam ifodalansa, ta'lim metodlari bu nazariyaga shuncha kam bog'liq bo'ladi. Pedagogika fani maktablar va ta'lim beruvchilarning ilg'or ish tajribalarini umumlashtiradi, an'anaviy ta'limning ilmiy asoslarini ko'rsatib beradi, o'qitishning zamonaviy, samarali metodlarini ijodiy ravishda izlab topishga yordam beradi.

Ta'lim metodlari yaxshi natija beradigan bo'lishi lozim. Ta'lim beruvchining tushuntirish va ta'lim oluvchilarning o'zlashtirish usuli rejalashtirilgan yoki mo'ljallangan natijani berishi kerak.

Metodlar bir qancha asosiy guruhlardan iborat bo'lib, ularning har biri o'z navbatida kichik guruhlar va ularga kiruvchi alohida metodlarga bo'linadi. O'quv-biluv faoliyatini tashkil qilish va amalga oshirish jarayonining o'zi esa axborot uzatish, qabul qilish, anglash va o'quv axborotlarini yodda saqlashni hamda olinadigan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llay olishni nazarda tutishni hisobga olsak, birinchi guruh metodlariga so'z orqali axborotni uzatish va eshitish orqali qabul qilish metodlari og'zaki metodlar; hikoya, ma'ruza, suhbat va boshqalar; ikkinchi guruh metodlariga o'quv axborotlarini ko'rgazmali uzatish va ko'rish orqali qabul qilish metodlari – ko'rgazmali metodlar: tasviriy, namoyish qilish va boshqalar; uchinchi guruh metodlariga o'quv axborotini amaliy mehnat harakatlari orqali berish (amaliy metodlar, mashqlar, laboratoriya tajribalari, mehnat harakatlari va boshqalar) kiradi.

birinchi guruh metodlari	ikkinchi guruh metodlari	uchinchi guruh metodlari
<ul style="list-style-type: none"> • hikoya • ma'ruza • suhbat 	<ul style="list-style-type: none"> • tasviriy • namoyish qilish 	<ul style="list-style-type: none"> • amaliy metodlar • mashqlar • laboratoriya tajribalari • mehnat harakatlari

Ta'lim metodlarini tanlash.

O'qituvchilarning amaliy tajribasini o'rganish va umumlashtirish asosida ta'lim metodlarini tanlashga o'quv-tarbiya jarayoni kechayotgan shart-sharoitlar va aniq holatlarga bog'liq muayyan yondashuvlar vujudga keladi. Ta'lim metodlarini tanlashda quyidagi holatlar inobatga olinishi lozim: zamonaviy didaktikaning yetakchi g'oyalari,

ta'lim, tarbiya va rivojlantirishning umumiy maqsadlari; o'rganilayotgan fan mazmuni va metodlari, mavzularining o'ziga xosligi; xususiy fanlar metodikasining o'ziga xosligi va umumdidaktik metodlarni saralashga qo'yiluvchi talablarning o'zaro aloqadorligi; muayyan dars materialining maqsadi, vazifalari va mazmuni; u yoki bu mavzuni o'rganishga ajratilgan vaqt; o'quvchilarning yosh xususiyati, bilish imkoniyatlari, darajasi; o'quvchilarning darsga tayyorgarlik darajasi; o'quv muassasalari, auditoriyalarning moddiy ta'minlanganlik darajasi, jihozlar, ko'rsatmali qurollar, texnik vositalarning mavjudligi; o'qituvchining imkoniyatlari, nazariy va amaliy jihatdan kasbiy tayyorgarlik darjasi, pedagogik mahorati, shaxsiy sifatleri; o'quv muassasalarida fanlararo hamkorlikning o'rnatilganligi.

O'qituvchi bu holatlarni inobatga olib, u yoki bu ketma-ketlikda og'zaki, ko'rgazmali yoki amaliy metodlarni, reproduktiv yoki mustaqil ishlarni boshqarish metodlarini nazorat va o'z-o'zini nazorat metodlarini tanlash borasida aniq yechimlar qabul qiladi.

1. *Tiflopedagogikaning tadqiqot metodlari*

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasida ta'lim maydoni birinchi navbatda qulay bo'lishi kerak. "Ta'lim maydoni qulayligi" deganda o'quvchi ta'lim va tarbiya olib, rivojlanib, o'zini xotirjam his qiladigan, o'zini himoya qilishga hojat bo'lmagan jarayon tushuniladi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab – internatdagi sharoitlarning qulayligi ko'plab omillarni hisobga olishdan iborat. Birinchi navbatda ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning o'ziga xos xususiyatlari, ikkinchi o'quvchilardagi nuqsonlarning darajalarini inobatga olish lozim.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab-internatlarida ta'lim-tarbiya jarayonida A.G.Litvak tomonidan yaratilib, tasniflangan ta'lim metodlaridan foydalaniladi.

Ta'lim metodlari tushunchasining turli xil ta'riflari mavjud. Asosan, ularning mazmuni ta'limiy metodi o'qituvchi va o'quvchilarning ta'lim maqsadlariga erishishga qaratilgan o'zaro bog'liq faoliyatining tartibli metodlari ekanligiga asoslanadi.

Tiflopedagogikaning tadqiqot metodlari

Ta'limiy eksperiment orqali ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar ijtimoiy moslashuvini o'rganish, ya'ni bolaning noadekvat harakatlardan adekvat harakatlarga o'tishi uning saqlangan potentsial (ichki) imkoniyatlari mavjudligidan darak beradi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda hayotiy ko'nikma va malakalarni tarkib toptiruvchi eksperiment ham amaliyotda keng qo'llashga tavsiya etiladi. Uning mohiyati shundan iboratki, bunda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarda

u yoki bu psixologik xususiyat maqsadli shakllantiriladi, buning uchun takroriy yondashuvlar, xotira mashqlari, o'yinli yo'riqnomalardan foydalaniladi. Masalan, kichik maktabgacha yoshdagi alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar ayni bir vaqtning o'zida butunni va uning qismlarini to'la idrok qilolmaydilar. Ular o'z diqqatlarini bir butun narsaning o'ziga yoki uning qaysidir (odatda rangli) bo'laklariga qaratadilar. Ular bir butun narsaning ayrim qismlardan tarkib topganligini tasavvur qila olmaydilar. Tarkib toptiruvchi eksperiment ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni bir butun narsa va uning qismlarini bir paytda idrok qilishga tayyorlaydi. Bunday eksperiment o'tkazishda turli geometrik shakllar va ularning bo'laklaridan foydalanish mumkin (doira, kvadrat, kub, oval va b).

Tarkib toptiruvchi eksperiment metodini pedagogik eksperiment metodidan farqlash kerak. Tarkib toptiruvchi eksperiment orqali turli yoshdagi ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni u yoki bu narsalarni to'g'ri idrok qila olishga o'rgatilsa, pedagogik eksperiment orqali esa biror ta'lim-tarbiya metodining samaradorligi aniqlanadi. Masalan, biror tadqiqotchi bolalarga son-sanoqni o'rgatishning qandaydir metodini ishlab chiqqan bo'lsa, uni pedagogik eksperiment orqali sinab ko'radi.

Suhbat metodidan maxsus korreksion pedagogika, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar va oilalar hamkorligida keng qo'llanadi. Chunki ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda tez o'zgaruvchan psixologik holat sababli pedagoglarning erishgan ta'limiy yutuqlari qisqa muddatda o'z natijasini yo'qotishi mumkin. Shunday paytlarda pedagoglarning ota-onalar bilan olib borgan suhbatlari asosida bola yutuqlarining portretini yaratish talab etiladi. Ushbu portret bolaning umumiy rivojlanishida tayanch mezon sifatida qo'llanadi, keyingi rivojlanish uchun reja tuzishga asos bo'ladi. Bu metodni kichik maktabgacha yoshdagi alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga nisbatan deyarli qo'llab bo'lmaydi, chunki bu yoshdagi

bolalarda hayot tajribasi juda oz, nutqi hali yaxshi rivojlanmagan bo'ladi. Shu sababli kichik yoshdagi ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar kattalarning bergan savollariga o'ylamay-netmay javob qaytaraveradilar. So'rash metodidan foydalanilganda odatda juda sodda ishlangan o'yinchoqlar, rasmlar, ayiqchalar, binolar maketlari, daraxtlar va hakazolardan foydalanish talab etiladi.

Amaliyotda ko'pincha ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning "Nimani biladi?" "Nimalarni farqlaydi?" degan savollar asosida tekshirishga ustuvorlik beriladi. Aslida, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bola uchun muhim omil uning ijtimoiy moslashuvidir. Shuning uchun ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tekshirishning optimal natijalarini baholash mezonlari sifatida aynan hayotiy ko'nikmalarning shakllanganligini kiritish lozim.

Maktabgacha yoshdagi ko'rishda nuqsoni bo'lgan bo'lgan bolani kuzatish vaqtida psixolog bolaning psixik va nutqiy rivojlanish xususiyatlarini tavsiflaydigan ba'zi bir tomonlarni, masalan, yangi sharoitga, notanish odamlarga bo'lgan reaksiyasini, aloqaga kirishish xususiyatlarini, aloqa qilishda verbal vositalardan foydalanishi, atrofga bo'lgan qiziqishining namoyon bo'lishi, onaning bolaga bo'lgan munosabati, hissiy o'zaro ta'sir xarakteri, qo'zg'aluvchanligi, tez charchashligi va hokazolarni e'tiborga oladi.

Anketa – eng ko'p qo'llanadigan uslublardan yana biri anketa vositasida so'rov o'tkazish hisoblanadi. Anketa uslubi og'zaki yoki yozma bo'lishi mumkin. Anketada ko'pi bilan 5–7 ta savol bo'lishi maqsadga muvofiq. Anketa metodi qisqa vaqtda butun guruhni o'rganishga imkon beruvchi metod bo'lib, undagi savollar oldindan tayyorlab qo'yiladi. Masalan, anketa vositasida guruh qiziqishlarini, qo'yilgan film haqidagi fikrlarni o'rganish mumkin. Ammo anketa metodi bilan olingan ma'lumotlarning ishonchlilik darajasi juda ham past bo'ladi.

metodi ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar ijtimoiylashuvini o'rganishda bilvosita va bevosita holda qo'llanadi. Bilvosita kuzatish pedagog tomonidan maqsad qilib olingan bo'lsa, asosan, bolaning oilasi bilan yo'lda yurishi,

atrofdagilarga munosabati orqali amalga oshiriladi. Biroq amaliyotda bevosita kuzatib o'rganish ko'proq qo'llanadi. Pedagog yoki tekshiruvchi psixolog bolalarning turli xil faoliyatlarini tabiiy sharoitda tizimli tarzda kuzatadi. Bunda bolalarning xulq-atvorlari, xatti-harakatlariga doir xarakterli vaziyatlar qayd qilib boriladi. Har qanday kuzatishning aniq maqsadi bo'lishi kerak.

Boshqacharoq qilib aytganda, pedagog bolalarning xulq-atvori yoki xatti-harakatlariga doir nimalarni kuzatmoqchi ekanini oldindan aniqlab olishi kerak. Masalan, bolalar diqqatining barqarorligini yoki tafakkur jarayonlari bilan bog'liq bo'lgan analiz qila olish qobiliyatlarini kuzatishni oldindan bilib, kerakli yo'naltirishlarga tayyor turish lozim. Shuni esdan chiqarmaslik kerakki, kuzatish tabiiy sharoitda olib borilar ekan, alohida yordamga muhtoj bolalar o'zlarining kuzatilayotganliklarini bilishi yoki mutlaqo bilmasliklari ham mumkin. Kuzatish bolalarga yaqin bo'lgan, ya'ni pedagog, tashkilot psixologi yordamida bo'lgani ma'qul. Agar kuzatishni bolalar ko'zi oldida begona odam o'tkazsa, bolalarning xatti-harakatidagi tabiiylik buziladi. Ularning xulq-atvorlari va xatti-harakatlarini begona kishi kuzatishiga to'g'ri kelsa, yashirin kuzatish metodlaridan foydalanish lozim. Bunda kuzatuvchi bolalarga ko'rinmaydigan joydan turib kuzatadi.

Bolalar maxsus pedagogikasida kuzatish metodidan foydalanilganda, bolalarning turli o'yin faoliyatlari, didaktik mashg'ulotlari va qurish-yasash hamda ijodiy mashg'ulotlarida xilma-xil psixik jarayonlarining namoyon bo'lishi va qancha davom etishi kabi jarayonlarni qayd qilish mumkin. Bundan turli yoshdagi bolalarni bir-biriga taqqoslab, ulardagi psixik jarayonlarning taraqqiyoti o'rganiladi.

Kuzatish metodi – uzluksiz va bu faoliyatni tanlab vaqti-vaqti bilan o'rganilganda ularning barcha fe'l-atvorlari va xatti-harakatlari kundalik faoliyatlari davomida umumiy holda o'rganiladi. Uzluksiz kuzatish bir necha kun yoki bir necha oy davom etgandan so'ng to'plangan ma'lumotlar tahlil qilinib,

bolaga psixologik tavsifnoma berish mumkin bo'ladi. Vaqti-vaqti bilan tanlab kuzatilganda, bolaning barcha xulq-atvori va xarakterlari emas, balki faqat ma'lum harakatlari, ya'ni diqqati yoki xotirasi, nutqi bilan bog'liq bo'lgan tomonlari o'rganiladi.

Maxsus pedagogikada bolalar faoliyatini kuzatishning alohida turi – bolalar taraqqiyotini tizimli tarzda kundalik rejalar, ular asosida maxsus topshiriqlar tuzib o'rganishdan iborat. Bolalar psixik taraqqiyotini o'rganishda qo'llanadigan kuzatish metodi tashqaridan qaraganda juda osondek tuyulsa-da, pedagogdan ma'lum vaqt va kabsiy motivatsiya va kompetentsiya talab qiladigan murakkab metoddir.

Hujjatlarni o'rganish – ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarga tegishli bo'lgan hujjatlar-kasallik tarixi, tibbiy nazorat daftari, o'quvchining ish daftarlari, bajargan ishlari, maxsus maktabning ma'muriy, metodik, tashkiliy hujjatlari o'rganiladi va ko'zlangan maqsad doirasida xulosalar chiqariladi.

Og'zaki metod ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berishda asosiy hisoblanadi. Ma'lumot olishning eng keng tarqalgan og'zaki metodga quyidagilar kiradi: suhbat, o'qituvchining hikoyasi, darslik, bosma matnlar va rasmlar bilan ishlash, yozma va og'zaki mustaqil ishlar, o'quv radio va televidenie dasturlari, «audio» kitoblar.

Suhbat bilim olishning muhim manbai sifatida asosan o'quvchilarning aqliy faoliyatiga yo'naltirilgan savollarni maqsadli tanlashni ta'minlaydi. Suhbatlarda sabab-oqibat munosabatlari, o'rganilayotgan materialning mantiqiy va didaktik asoslari, olingan bilimlarni umumlashtirish ko'rib chiqiladi. O'qituvchi o'quvchilarning so'zni, dalillarga asoslangan fikrlash usullarini, terminologiyani, asosiy xulosalar, qonunlar, qoidalarni o'zlashtirganligini va majoziy nutq texnikasini qanday qo'llashni bilishini kuzatadi.

O'qituvchining hikoyasi og'zaki metodlaridan biri sifatida ko'plab mavzularni o'rganishda qo'llanadi. Bu haqiqiy materialni to'g'ri tanlashni, uni qismlarga aniq ajratish bilan qat'iy mantiqiy ketma-ketlikda taqdim etishni ta'minlaydi. Hikoyada

qat'iy ishonchli faktlar keltirilgan, fanning so'nggi yutuqlari, ularning hayot bilan aloqasi qo'llanadi. Darslik, bosma matnlar va illyustratsiyalar bilan ishlashga katta e'tibor beriladi. Hozirgi vaqtda ko'zi ojizlar va zaif ko'ruvchilar uchun barcha darsliklar maxsus tanlangan yoki moslashtirilgan rasmlar va didaktik materiallar bilan nashr etilmoqda.

Ko'rgazmalilik metodiga ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning ta'lim tarbiyasida alohida e'tibor beriladi. Ushbu metod idrok etish usullarini rivojlantirish, kuzatishni rivojlantirish, xotira tasvirlarini shakllantirish orqali hissiy tajribani boyitishga yordam beradi.

Ko'rgazmalilik metodi, metodlar orasida atrofdagi obyektlar va hodisalarni kuzatish, moddiy vizualizatsiya vositalarini (tabiiy obyektlar, maketlar, qo'g'irchoqlar, modellar va boshqalar) idrok etish kiradi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ko'rgazmalilik metodi sezilarli cheklovlarga ega, chunki o'quvchilar namoyish etilayotgan ko'plab obyektlar, jarayonlar va hodisalarni uzoq, yaxlit va bir vaqtning o'zida kuzata olmaydilar.

Shu sababli, ushbu toifadagi bolalarni o'qitish uchun turli xil tarqatma materiallar keng qo'llanadi, bu har bir o'quvchiga tasvirni ko'rish uchun vaqtni va ko'zdan optimal masofani aniqlashga imkon beradi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida ta'lim berishning eng mos maqsadlari – bu o'quvchilarga mustaqil amaliy mashg'ulotlar asosida o'z tajribalarini boyitishga imkon beradigan laboratoriya tajribasi.

O'quvchilar tomonidan maktabda eksperimental ishlarni olib borish – bu davom etayotgan jarayonlarni bilishning boshlang'ich nuqtasi, o'qituvchi tomonidan bildirilgan yoki kitoblar va darsliklardan olingan qoidalarning to'g'riligini isbotlashning muhim vositasi, amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish vositasidir.

Amaliy metodi o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarni egallash bilan bog'liq maqsadli mustaqil faoliyatini ta'minlaydi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida to'g'ridan-to'g'ri hissiy tajribaning kamligi tufayli bilimlarni o'zlashtirishda rasmiyatchilikning oldini olish uchun o'quv ishlarida bilimlarni o'zlashtirishning samarali usullaridan foydalanish juda dolzarb ahamiyat kasb etadi. Amaliy usullar atrofdagi voqelikning obyektlari, jarayonlari va hodisalari, dunyoning estetik manzarasi, insonning tabiatga munosabati to'g'risida yaxlit va mazmunli g'oyalarni shakllantirishga yordam beradi. Bularning barchasi muhim korreksion va tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Tabiiy hodisalarning go'zalligi, ularning badiiy asarlarda (rasmlar, haykaltaroshlik tasvirlari va boshqalar) qayta tiklanishi natijasida yuzaga kelgan yuqori estetik tajribalar estetik didni rivojlantirishga yordam beradi, hissiy va ixtiyoriy tajribalarni boyitadi, aqliy faoliyatni rivojlantirish, tasavvurni, majoziy xotirani qayta tiklash uchun rag'batdir. Chuqur nuqsonli ko'rish bilan ko'rish, atrofdagi dunyoda sodir bo'layotgan hodisalar va jarayonlarni tasavvur qilish va tushunish chuqur hissiyotni keltirib chiqarishni anglatadi.

Ilmiy adabiyotlarni o'rganish Tiflopedagogikaning muammolaridan biri adabiyotlar va hujjatlar bilan ishlashdir.

- Tiflopedagogikadan maxsus adabiyotlar (darsliklar, maqola to'plamlari, metodika va h.k)

- Yangiliklar bilan bilan tanisha borish (ilmiy jurnallardagi maqola)

- Maxsus adabiyotlardagi zamonaviy adabiyotlarni o'rganish. (Defektologiya lug'ati, pedagogika ensiklopediyasi va h.k)

- Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarning ishlari (ma'ruzalar, hisobotlar va h.k)

Tiflopedagoglarning adabiyotlar bilan ishlashi, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish, tarbiyalash, rivojlanish davrlarini o'rganish imkonini beradi.

Ilg'or pedagogik tajribani o'rganish Ko'pgina

kuzatuvchi tiflopedagoglar ilg'or o'qituvchi va tarbiyachilar tajribasidan foydalanganda, yosh va boshqa o'qituvchilar ishi bilan taqqoslanadi. Ilg'or pedagogik tajribani o'rganish uzoq muddatga rejalashtirilgan, aniq ishlab chiqilgan reja bo'yicha amalga oshiriladi. Ilg'or pedagogik tajribani o'rganish uning bir-biri bilan bog'liq bo'lgan tamoyil, metod va pedagogik ta'sir, bilim, qobiliyat, o'quvchilarning rivojlanishdagi o'zgarishlarini o'z ichiga oladi.

Ko'zi ojiz bolalarni tadqiqot metodlari o'ziga xos xususiyatlarga ega. Tiflopedagogikada bolalarning rivojlanishidagi nuqsonlarni bartaraf etish va qoplashga qaratilgan umumiy ta'limiy metodlari ham, maxsus metodlar ham qo'llanadi. Umumiy va maxsus metodlardan foydalanish zarurati bolalarning kognitiv faoliyati va o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Shunday qilib, dastlabki mashg'ulotlar bilan hissiy va og'zaki aloqa tizimlarining buzilgan munosabatlarini yengishga e'tibor qaratiladi. Shuning uchun, bilimlarni chuqur o'zlashtirish uchun bolalar o'quv materialini tushuntirishda so'zni, tasvirni va amaliy harakatni birlashtirib, ularni bir-biri bilan yaqin aloqada va o'zaro aloqada berish tavsiya etiladi, shunda bilim harakatga ko'rsatma bo'lib xizmat qiladi va og'zaki o'qitish metodlari tartibga soluvchi, yo'naltiruvchi rol o'ynaydi va buzilgan funksiyalarni tuzatishga yordam beradi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Metod nima ?
2. Ta'lim metodlarining vazifalari sanab bering.
3. Ta'lim-tarbiya jarayonida metodlarning o'zaro aloqasini sharhlab bering.
4. Tadqiqot metodlarini sanab bering.

5-mavzu: Tiflopedagogikaning tamoyillari

Reja:

1. Ta'lim tamoyillari haqida tushuncha
2. Tiflopedagogikaning tamoyillari.

Tayanch so'zlar: ta'lim, tarbiya, o'qitish, qonuniyat, qoida, tamoyil, ilmiylik, tizimlilik, izchillik, onglilik, faollik mustaqillik, ko'rgazmalilik.

1. Ta'lim tamoyillari haqida tushuncha.

XV–XVI asrlardagi mashhur olimlar bilishning asosiy qonuniyatlariga faqat o'qitishni emas, balki axloqiy tarbiyalashni ham yetakchi asos sifatida kiritganlar.

Forobiy "Namunali ta'lim" haqidagi risolasida o'quvchilar o'zlashtirilishi lozim bo'lgan materialni eng yaxshi yo'sinda bayon qilish masalasiga alohida to'xtalib, bu ishning ikkita turini tavsiya etgan: ularning biri bevosita sezishga yaqin narsalarni oldingi o'ringa qo'yishdan va ikkinchisi aqlga yaqin narsalarni olg'a surishdan iboratdir.

Ibn Sino asarlarida ham didaktikaning tamoyillariga, xususan, ko'rsatmali o'qitishga qiziqish bilan qaralgan.

Ibn Sino dastlabki o'quv mashg'ulotlarida buyumning tashqi xossasini o'rgansa, o'sha buyumni va tasvirini ko'rib chiqsa, o'zi mustaqil holda bilimlarni o'zlashtira oladi, deb hisoblagan.

Sharqshunos olim Kindiyning fikricha, insonda ijobiy sifatlarni tarkib toptirishning eng zarur omili aql kuchini rivojlantirishdir.

Aql kuchi rivojlanmasa, inson umr bo'yi Arastuning kitoblarini o'qisa ham, ularda ifodalangan fanlarning birortasini ham o'zlashtira olmaydi. Bunday odam har qancha urinsa-da, faqat boshqalarning gaplarini takrorlab bera oladigan bo'ladi. U hech narsaning mohiyatini tushunmaydi va o'zlashtira olmaydi. Kindiy ana shu fikrlarni bayon qilar ekan, o'qitishning ilmiyligi

va ongliligi qoidasini nazarda tutgan. Pedagog olimlarning yuqoridagi fikr-mulohazalarini xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, ta'lim tamoyillari (qoidalari) yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish maqsadlariga muvofiq o'qitishning xarakterini belgilaydigan asosiy yetakchi qoidalardir. So'ngi yillarda olimlar tomonidan yaratilgan pedagogik adabiyotlarda didaktik qoidalar turlicha tasniflanmoqda. Ana shularga asoslangan holda quyidagicha ta'lim tamoyillarini ko'rsatib o'tish mumkin:

1. Ta'limning ilmiylik tamoyili.
2. Ta'limning tizimlilik va izchillik tamoyili.
3. Ta'limning tarbiyalovchilik xarakteri.
4. Ta'limda nazariyaning amaliyot bilan bog'liqlik tamoyili.
5. Ta'limda onglilik, faollik va mustaqillik tamoyili.
6. Ta'limda ko'rsatmalilik tamoyili.
7. Ta'lim jarayonida har qaysi o'quvchiga xos xususiyatlarni hisobga olish tamoyili.
8. Ta'limda ilmiy bilim va ko'nikma, malakalarni puxta, mustahkam o'zlashtirish tamoyili.
9. Ta'limning o'quvchiga mos bo'lish tamoyili.
10. Ta'lim va tarbiyaning birligi tamoyili.

Ta'lim tamoyillar dars mazmuni va darsni tashkil etishga tegishlidir.

TAMOYIL	bu	lotincha "principium" so'zidan xosil bo'lgan, boshlanishi, asos degan ma'noni anglatadi.
TA'LIM TAMOYILLARI	deb	umuminsoniy tarbiyaning maqsad va vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan o'qitish va o'qitish jarayonlarining yo'nalishi, o'quvchilar tomonidan ilmiy bilimlarning o'zlashtirishlari, bilim, ko'nikma va malakalar hosil qilishning asosiy qonun qoidalarining yig'indisiga aytiladi.

2. Tiflopedagogika tamoyillari

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar ta'lim-tarbiyasida tamoyillar bu –asosiy talablar, asosiy qoidalar, maxsus pedagogning faoliyatini aniqlash, o'quvchilar faoliyatining xarakteri korreksion-pedagogik jarayonning samaradorligini oshiruvchi jarayondir.

1. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirishning tuzatish yo'nalishi.

2. Bolalar rivojlanishidagi ikkilamchi nuqsonlarni korreksiyalash va kompensatsiyalashning o'zaro bog'liqligi.

3. Ko'rish qobiliyati buzilgan bolalarni o'qitish va tarbiyalashda potensial imkoniyatlarini tashxislash va amalga oshirishga kompleks (klinik-genetik, neyrofiziologik, psixologik, pedagogik) yondashuv.

4. Maktab bitiruvchilari jamiyatda keyingi integratsiya va ijtimoiy moslashuvni ta'minlash uchun zarur bo'lgan ta'lim va kasbiy-mehnat tayyorgarligi darajasiga erishish.

5. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning o'quv jarayonini farqlash.

6. Patologiyaning klinik shakllariga, bolalar rivojlanishidagi tarkibiy va funksional buzilishlarga qarab tuzatish va pedagogik jarayonni individuallashtirish.

Tiflopedagogikadagi tuzatish jarayonining differentsiatsiyasi deganda o'quvchilarning guruhlanishi, ko'rish qobiliyati buzilgan bolalar uchun maktablar va maktabgacha ta'lim muassasalarida qo'llaniladigan o'quv rejalari, dasturlari, yo'nalishlari, usullari, o'qitish va o'qitish vositalarining bo'linishi, ularning bilim faoliyati, hissiy imkoniyatlari, jismoniy rivojlanish darajasi va boshqalar tushuniladi. Ushbu tushunchalar asosida korreksiyalash va pedagogik jarayonda bolalarga integratsiyalashtirilgan yondashuv amalga oshiriladi, bu sinfni guruhlarga bo'lishni o'z ichiga oladi. Korreksion ishlarni individuallashtirish o'qituvchi-defektolog va bolaning harakatlarining o'ziga xos xususiyatlarini o'z ichiga oladi va o'quv jarayonining barcha bosqichlarini qamrab oladi. Ish

bolaning rivojlanishidagi tarkibiy va funksional buzilishlarni hisobga olgan holda o'uning individual xususiyatlari va fazilatlariga asoslanadi.

Muayyan maxsus pedagogik tamoyillar o'quv jarayonini qurishning umumiy didaktik tamoyillari bilan bog'liq bo'lishi kerak. Usiz bolalarni maxsus o'qitish muammolarini samarali hal qilish, fan usullari, o'qitish usullarini muvaffaqiyatli amalga oshirish mumkin emas.

Ta'lim tamoyillarga o'qitish va o'qish jarayonida qoidalar sifatida rioya qilinishi zarur. Ular bir-biriga bog'lanib ketadi, quyidagi tamoyillar o'qitish va o'qish jarayonini samarali tashkil qilish bo'yicha qoidalar bo'lib, ular uzoq vaqt davomidagi tajribaga asoslangan.

Ilmiylik tamoyili – o'quvchilarning haqiqiy ilmiy bilimlarni egallashini ta'minlash, o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantirishga xizmat qiladigan eng muhim didaktik tamoyillardan biri.

- O'quv materialining mazmuni haqiqiy va ilmiy jihatdan tasdiqlangan yoki ilmiy tadqiqotlar asosida sinalgan bo'lishi kerak. Shuningdek, fanning yangi yutuqlari va kashfiyotlarini o'zida aks ettirishi lozim.

- O'qituvchi taxminiga yoki subyektiv fikriga asoslangan material qo'llamasligi kerak.

- Ularni tanlab olishda fan va texnikaning eng yangi yutuqlaridan foydalanish kerak.

- Ilmiy bilimlarni egallash jarayonida talablarda ilmiy dunyoqarash, tafakkur rivojlanadi.

- Buning uchun o'qituvchi o'z ilmiy saviyasini izchil ravishda oshirib borishi lozim.

Ilmiylik tamoyili obyektiv tinchlikning tanishishi va inson ongining uning to'g'ri aks ettirish qobiliyati to'g'risidagi nazariyga asoslangan. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari oldida o'quvchilarni tarixiy taraqqiyotda ko'rsatish, ilmiy metodologiya bilan tanishtirish, barqaror ehtiyojni ishlab chiqish va ilmiy bilimlarni

mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish vazifalari bor.

Boshlang'ich sinflarda bolalar oddiy bilimlarga ega bo'lishadi, biroq materialni ilmiy-ommaviy bayon etish, sodda ko'rinishli vositalarni qo'llash ilmiy nizomlar, tushunchalar, terminologiyaning buzilishiga olib kelmasligi kerak.

O'rta va yuqori sinflarda bilim chuqurlashtiriladi, yangilari bilan to'ldiriladi va shu asosda ilmiylik tamoyili rivojlanadi. O'quvchilar kattalashtiruvchi vositalar, zamonaviy tiftotexnika qurilmalar, optik vositalardan foydalangan holda adabiy manbalar bilan ishlash bo'yicha oddiy tadqiqot va tajribalar o'tkazishga zarur ko'nikmalar olishi muhim.

Tizimlilik va izchillik tamoyili. Ta'limda tizimlilik va izchillik - o'quv materialini bayon etish o'rganilayotgan ilmning ichki mantig'iga mos bo'lishi va shu bilan birga o'quvchilarning yosh va yakka tartibdagi psixologik xususiyatlariga javob berishi kerak bo'lgan eng muhim didaktik tamoyillardan biri.

Ta'lim tizimining ahamiyatini ta'kidlab, K.D.Ushinskiy: "Faqat ma'nodan kelib chiqadigan aqli tizim bizga bilimlarimiz ustidan to'liq hokimiyat beradi", deb yozadi. Ta'limda tizimli bo'lish o'quvchilarning ilmiy bilim, malaka va ko'nikmalarni qat'iy belgilangan tartibda egallashini talab etadi. Bunda muhim didaktik qoidalar e'tiborga olinadi - ma'lumotdan noma'lum shaxsga, oddiydan murakkabgacha o'qitish.

Tizimlilik va izchillik tamoyili tizimlilik kabi muhim fikr kasb etishi bilan o'ta bog'liq. I.P. Pavlov yozganidek, fikr tizimlilikining asosi bolalar tomonidan o'zlashtiriladigan, buyumlar va holatlar o'rtasidagi haqiqiy aloqalarni aks ettiradi. Shu munosabat bilan o'qituvchidan bilimlarni bayon etish, o'rganilgan materialni takrorlash, mustahkamlash, tekshirishning qat'iy tizimli va izchilligi, o'quv jarayonida tizimli ish ko'nikmalarini ishlab chiqish talab etiladi. Ta'lim olayotgan ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar turli taraqqiyot darajasiga ega. O'qishning boshlang'ich davrida o'quvchilarni bilim, malaka va ko'nikmalar tizimini o'zlashtirishga tayyorlash

amalga oshirilmoqda. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarga ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida ham, ommaviy maktabda ham tizimlilik va izchillik tamoyili o'quv rejasi va dasturlariga tatbiq etilgan. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun mo'ljallangan o'quv rejalarda o'qish muddatlari ommaviy maktablar bilan bir xilda bo'lib, faqatgina korreksion logopediya, predmet tasavvurini shakllantirish va ko'ruv idrokini rivojlantirish, ijtimoiy maishiy hayotga yo'naltirish, mo'ljal olish va harakatlanish, teri tuyishni va mayda qo'l motorikasini rivojlantirish, davolash gimnastikasi, ritmika mashg'ulotlar bilan farq qiladi. O'quv materiallarini batafsil tizimlashtirish, masalan, grafik materialni bosqichma-bosqich taqdim etish, rasmlar, chiziqlar, sxema o'qishni osonlashtirish beriladi. Ta'limning tizimliliigi va izchilligi tamoyilini to'g'ri amalga oshirish bilimlarni teng to'plash va chuqurlashtirishni, ko'rish qobiliyati buzilgan bolalarning ta'lim imkoniyatlarini kengaytirishni ta'minlaydi.

Nazariyaning amaliyot bilan bog'liqlik tamoyili. Nazariyaning ta'lim olishda amaliyot bilan bog'liqligi - nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmalar bilan oqilona birlashtirishni, umumiy ta'limni mehnat tayyorlash va jamoatchilik faoliyati bilan birlashtirishni talab etuvchi daktik tamoyil.

Nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligi o'qishda keng qo'llanadi, garchi amaliyotning ahamiyati va o'rni ilmiy bilish jarayonida uning ahamiyati va o'rnidan farq qiladi. Ta'lim olishda amaliyot asosan bolalarning nazariyni tushuntirishini chuqurlashtirish, o'zlashtirilgan bilimlarning haqiqiyligini mustahkamlash, qo'llash va tekshirish uchun xizmat qiladi. Ta'limda nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligi o'quv fanlarining mazmuni bilan bog'liq bo'lib, o'quvchilarga hayotdagi o'rnini ko'rsatish zarurligi tug'ilgan barcha hollarda qo'llanadi. Ta'lim mazmuniga qarab, nazariyaning amaliyot bilan bog'liq turli shakllaridan foydalaniladi: ekskursiyalar, laboratoriya va amaliy mashg'ulotlar, o'quvchilarning ijtimoiy foydali mehnati.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarni o'qitish amaliyoti bilan bog'liqlik tamoyilini amalga oshirishda bolalarda bilim va amaliy imkoniyatlarni egallashda yuzaga kelayotgan qiyinchiliklarni hisobga olish zarur. Tajribalarga ko'ra, ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarda bilimni amaliyotda qo'llash imkoniyatini shakllantirish ayniqsa murakkab hisoblanadi Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar bilan ularning amaliy faoliyati o'rtasidagi bilimlar o'rtasidagi aloqalar sezilarli va e'tiborli bo'lmoqda. Ko'zi ojiz yoki zaif ko'ruvchi bolalarda vizual kuzatuvlarni talab qiluvchi aniq bilimlarni (buyumlar, fazo, holatlar va boshqalar shakllari) egallashda, harakatlarni o'z-o'zini nazorat qilish va tartibga solish bilan bog'liq.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarni o'qitishda nazariya amaliyotdan oldin bo'lishi, birgalikda o'rnatilishi yoki ularga e'tibor qaratilishi kerakligi to'g'risidagi masalani hal etishda o'quv materialining xususiyatlari ham, bolalar taraqqiyotining o'zligi hisobga olinadi.

Ta'lim olishda *onglilik tamoyili*. Ta'lim olishda onglilik tamoyili – o'quvchilarning bilim va malakalarni aniq o'rganishi va qo'llashini, ularni o'rganish zarurligi va o'rganilayotgan materialning ahamiyatini tushuntirishni ta'minlaydi.

Mazkur tamoyil o'quvchilarning faolligi, tashabbusi va mustaqilligi bilan bevosita bog'liq. Onglilik tamoyilining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: o'quvchilar ta'lim foydasini tushunishi; o'quv materialini aniq qabul qilish; ta'limda shaxsiy tajriba va kuzatuvlardan foydalanish. Har qanday maqsadni amalga oshirishdan oldin, bolada bo'lib o'tadigan harakatlarning asosiy vazifalari va ularning natijalarini fikrlash zarur. Bilimlarni ongli o'zlashtirish haqiqiy materialni to'g'ri tushuntirishdan boshlanadi, bu esa bolalarda fikr faoliyatini rivojlantirishni ko'zda tutadi, ular yordamida ilmiy tushunchalar shakllantiriladi, holatlarni tahlil qilishdan kelib chiqadigan qonunliklar tanishunlanadi. Onglilik tamoyiliga katta darajada faol qarash boshqa didaktik tamoyillarni amalga oshirish,

ayniqsa, ta'lim olib borishda qulay bo'lishi va nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligi bilan bog'liq.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maxsus ta'lim muassasalarida ta'lim olish onglilik tamoyilini amalga oshirish bilan bog'liq, ular bolalarning psixik rivojlanishi va emotsional sohasi holati bilan belgilanadi.

Ta'limda onglilik tamoyilini amalga oshirishda muammolar maxsus o'qitish va tarbiyalash usullari yordamida o'tkazilmoqda. Mazkur tamoyilni amalga oshirishda ta'limni o'quvchilarning amaliy faoliyati bilan birlashtirish muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu bilimlarga ma'naviy ta'sir beradi.

Ko'rgazmalilik *tamoyili* – o'quvchilar tomonidan bevosita qabul qilingan aniq namunalardan asosida quriladigan didaktik tamoyil.

Ko'rgazmalilik tamoyilini birinchi marotaba Y.A. Komenskiy nazariy jihatdan asoslagan. U birinchi marotaba "oltin qoida"ni shakllantirgan. Ta'limda ko'rgazmalilik o'quvchilarda dunyodagi buyumlar va holatlarni qabul qilish orqali fikr, tushunchalar shakllanib, fikr va so'zlar rivojlanishiga xizmat qiladi.

Ko'rgazmalilikdan foydalanish darajasi ta'limning turli bosqichlarida turlichadir. Sensor tajribani boyitish, fikrlarni aniqlashtirish va ko'rinishli fikrlashni rivojlantirish amalga oshirilayotgan boshlang'ich sinflarda undan eng to'liq foydalaniladi. O'rta va yuqori sinflarda ko'rsatkichli logik fikrlashning yuqori darajasini talab etadigan nazariy bilimlar bilan birlashadi.

Quyidagi ko'rinish turlari: tabiiy (buyumlar, obyektlar, predmet, hodisalar), tasviriy (rasmlar, chizmalar, sxemalar, grafikalar, diagrammalar va boshqalar), hajmiy (geometrik figuralar va jismlar, mulyajlar), shartli va ramziy (xaritalar, globus va boshqalar), modellar va maxsus asblar (tok va kuchlanish miqdorini o'lchash va boshqalar).

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarni o'qitishda ko'rgazmalilik tamoyilini to'g'ri qo'llash muhim ahamiyatga ega. Ko'rish darajasining to'liq yoki qisman buzilishi tashqi dunyoni teri

tuyish asosida bilish muqarrarligi, saqlangan analizatorlardan yanada to'liq foydalanish zarurligini anglatadi. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitishda ko'rgazmalilik ularning ta'lim imkoniyatlari va estetik tarbiyasini rivojlantirishning o'ziga xos vositasi bo'lib, dunyo haqida yangi bilim va fikrlarni shakllantirish manbasi bo'lib xizmat qiladi. Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarda tabiiy buyumlarning shakli, o'lchamini, relyefli va tegishli tasvirlar, maketlar, modellar va asbob-uskunalar qabul qilishda qiyinchiliklar yuzaga kelmoqda. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ko'rgazmali qo'llanmalar qo'llanadi. Bularga tabiiy obyektlar, mulyajlar, maketlar, relyef globuslar, xaritalar, chizmalar va sxemalar kiradi. Ko'rgazmali qo'llanmalar tashqi dunyodagi tirik va jonsiz obyektlar haqida tasavvur hosil qilishga xizmat qiladi. Ko'zi ojizlarni o'qitishda optik signallarni, taktil signallariga aylantiradigan asbob-uskunalar muhim o'rin tutadi. Ular yordamida ko'zi ojizlar idishdagi suyuqlik darajasini aniqlab, kimyo reaksiyasi mavjud ekanligini ta'kidlash, tok qiymati, kuchlanishi, elektr tizimidagi qarshilik o'lchamini o'lchashi mumkin.

Ko'zi ojizlar ko'rgazmalarni ma'lumot miqdorida, rangini boyitishda, obyektning fon bilan qarama-qarshiligida va ko'rishni muhofaza qilish talablariga javob beradigan boshqa sifatlarda ko'rish qo'llanmalarini qabul qiladi. Masalan, zaif ko'ruvchi bolalar uchun rasmlar, geografik va tarixiy xaritalar cheklangan miqdorda shartli belgilar, chiziqlar, belgilar bilan bo'lishi kerak. Kompozitsion murakkablikdagi yorqin, kontrastli, to'q tasvirlar zaif ko'rinadi.

Shu o'rinda eslatib o'tish joizki, bolalarning qoldiq ko'rishi turli funksiyalar buzilishlarining teng emasligi, tezkor sharoitlanish tendensiyasi bilan izohlanadi, bu ko'rgazmali vositalarini tanlashda yakka tartibni talab etadi. Maxsus, to'g'ri tanlangan ko'rgazmali vositalarini qo'llash, ko'zdan kechirishga va umumiy ish qobiliyatini saqlashga olib keladi. Tiflopedagogikada ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun

ko'rgazmali vositalarini tanlash usullari V.P.Yermakov tomonida ishlab chiqilgan.

T*'limning soddalik tamoyili.* Ta'limning soddalik tamoyili ta'lim jarayonining shunday qurilishini ko'zda tutuvchi didaktik tamoyil bo'lib, unda o'quvchilarning tayyorgarlik darajasi, ularning yosh va yakka tartibdagi xususiyatlari hisobga olinadi. Ushbu tamoyilga muvofiq pedagogikasoslangan dasturlar, darslik, o'qitish usullari ishlab chiqilmoqda. Eslatib o'tish kerakki, berilgan materiallar soddadan murakkabga, og'ir ma'lumotdan yengil ma'lumotga o'tishi lozim. Ta'limning soddaligi yosh, ta'lim imkoniyatlarining rivojlantirish darajasi, bolalarning emotsional erk sohasi va salomatligi kabi bir qator omillar bilan belgilanadi. Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilar uchun ixtisoslashtirilgan maktabda ko'rishning klinik shakllari, etiologiya va patogenez, ta'lim faoliyatining xususiyatlari, bolalarning kompensator imkoniyatlari hisobga olinishi lozim. Maktab o'quvchilari oladigan vazifalar ularning imkoniyatlaridan yuqori bo'lmasligi kerak.

Qat'iy bo'lmagan vazifalar natijalarning kamayishiga olib keladi, bolalarning rivojlanishini kechiktiradi, mustaqilligini kamaytiradi, ishonchsizlikni oshiradi, ta'limga nisbatan sovuq qarash uyg'otadi. Mashg'ulotlarning hajmi va murakkab bo'lishi bolalarning umumiy somatik holatining keskin kamayishiga va yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga o'quvchiga bo'lgan talablarning kamaytirilishi o'z-o'zini ishonch bilan ta'minlash orqali mashg'ulotlarga qiziqishni shakllantirishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Muvaffaqiyat uchun tizimli mehnatda tashkiliy ravishda o'tkazish zarur.

Bilim, malaka va ko'nikmalarning mustahkamligi tamoyili. Bilim, malaka va ko'nikmalarning mustahkamligi – o'quv materialini o'zlashtirishning asosligini, uni o'quvchilar xotirasida barqaror mustahkamlashni, erkin o'rnatish va amaliyotda qo'llashni bildiradigan didaktik tamoyil.

Bilim shunchalik mustahkam, o'quvchilarning faoliyati bilan qancha bog'liq bo'lsa, sensor tajriba, ko'rgazmali

namunalar va yaqqol misollar zaxirasi qanchalik boy va turlicha bo'lsa, holatlar o'rtasida yanada aloqalar o'rnatiladi.

Mustahkam bilimlarning asosi – ularning tizimliliigi va izchilligidir. U yoki bu ilmiy asoslangan tizimga birlashtirilmagan bilimlar o'quvchilar tomonidan katta qiziqish ko'rmaydi.

Pedagogikada mashg'ulotlar tizimi ishlab chiqilgan bo'lib, ular jarayonida mexanik o'qish elementlari logik esga olishga bo'ysunadi. Faqat ma'lumotli material o'qishga tatbiq etiladi, deb hisoblanadi. Faol takrorlashni tashkil etish katta ahamiyatga ega, bunda o'quvchilar mustaqillik ko'rsatishi, adabiyot, hayot va shaxsiy tajribadan olingan bilim va faktlardan foydalanishi muhim.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasa maktablari uchun amaliy mashg'ulotlarda hamda fan-amaliy faoliyatda o'zlashtirilgan bilim, malaka va ko'nikmalarni qo'llash muhim ahamiyatga ega. Xususan, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda bu sensor sohaga nutq, fikr va xotira rivojlantirish orqali erishiladi. Ta'kidlash joizki, ko'rgazmalarda turli ma'lumotnomalar olish uchun takrorlash, mashg'ulotlarni bajarish, kitob bilan ishlashda qiyinchiliklar kuzatilmoqda. Shu munosabat bilan o'qituvchi bolalarga yordam beradi va mashg'ulotlarga sharoit yaratadi.

Individual va differensial yondashuv tamoyili. Ta'lim olishda individual va differensial yondashuv – mamlakatimiz pedagogikasi tamoyilidir, unga muvofiq bolalar jamoasi bilan o'quv ishlarida uning rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda har bir bolaga pedagogik ta'sir ko'rsatiladi.

Zamonaviy pedagogika har bir o'quvchini muvaffaqiyatli o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirishni ta'minlash uchun o'quvchilarning jamoaviy o'quv ishlarini alohida o'quvchilarga individual yondashuv bilan birlashtirish zarurligidan kelib chiqadi. Shu munosabat bilan o'qituvchining vazifasi bilim, malaka va ko'nikmalarni o'qitish maqsadida bolalar jamoasi (sinf, guruhi) tashkil etishdan iborat. Shu bilan birga, o'qituvchi

har bir o'quvchining individual xususiyatlarini bilishi, ularning har biriga xos yondashuv topishi kerak.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarni o'qitishda individual, differensial yondashuv tamoyili har bir bolani har tomonlama o'rganish, muvaffaqiyatning sabablari, xususiyati va og'irlikini, uni yaratish vaqtini, psixik va jismoniy rivojlanish xususiyatlarini, inobatga oladi.

O'quvchilarni har tomonlama o'rganish – har bir bolaga to'g'ri pedagogik ta'sir ko'rsatishning asosidir.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida davolovchi jismoniy tarbiya, logopediya, predmet tasavvuri va ko'ruv idrokini rivojlantirish bo'yicha kichik guruhlar va individual mashg'ulotlar ko'zda tutilgan.

Ta'limning korreksion-rivojlantiruvchi tamoyili. Tiflopedagogika ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni rivojlantirish va o'qitishni bolalarning atrof-muhit bilan hamkorligi konsepsiyasi doirasida ko'rib chiqadi. Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolaning o'z atrofidagi dunyo bilan o'zaro hamkorligi uning taraqqiyot yo'nalishi va xususiyatini belgilaydi. Bunda bolalar tomonidan o'zlashtirilgan olam qanchalik boy va turli xil bo'lsa, ularning rivojlanishi uchun yanada keng asosga ega. Bundan tashqari, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun muhit uni rivojlantirishning muhim sharti va manbasi hisoblanadi. Bu zamonaviy maxsus pedagogikaning bolani rivojlantirishdagi chiqishlarni o'z muhiti bilan aloqalarning buzilishi sifatida ko'rib chiqadigan metodologik pozitsiyalaridan kelib chiqadi.

Bunga muvofiq ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarni rivojlantirish va o'qitishda munosabatlarni normalashtirishdan iborat. Bu quyidagi masalalarni o'rganishni ko'zda tutadi:

1. Bolaning ta'lim imkoniyatlari va ularning rivojlanish xususiyatlari nimada namoyon bo'lmoqda?
2. O'rganilishi lozim bo'lgan tashqi dunyo obyekti nimadan iborat?
3. Bolaning dunyo bilan aloqalari, munosabatlari, o'zaro

hamkorlik turlari qanday?

Muammoning birinchi jihatida bolalarning atrof haqiqatni qabul qilishdagi sensor imkoniyatlari, ularning ta'lim faoliyatining xususiyatlari, uni rivojlantirish yo'llari va vositalarini bilish muhim.

Muammoning ikkinchi jihati haqida shuni aytish mumkinki, bolaga to'liq qabul qilish, tashqi ta'sir ko'rsatish ko'rsatkichlar va ko'rsatkichlar turini tanlash, jismoniy ko'rsatkichlarni bilish va rekonstruksiya qilish.

Muammoning uchinchi jihatidan biologik ko'rish imkoniyatlarini kengaytiradigan, buzilgan funksiyalarni o'rnatadigan va atrofi haqiqat holatlari haqida foydali va ishonchli ma'lumotlar olish hajmini oshiradigan texnik ta'lim vositalari qo'llanadi. Ular yordamida buyumlar, jarayonlar va holatlar to'g'risidagi ma'lumotlarga erishilmoqda, ko'rishning buzilishi sababidan kelib chiqadigan axborot vakumini to'ldirilmoqda. Atrof-muhitda ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarning harakatini o'rganish, ularning muhit bilan aloqalarining murakkab, differensial va o'zgaruvchanligini ko'rsatadi: bir aloqalar yo'qotilmoqda va ularni qabul qilishda qiynaladi. Shu munosabat bilan zaif ko'ruvchilar uchun o'qish, yozish, chizish, fan-amaliy faoliyat ko'rsatish uchun plastmassa ortoskopik linzalar ishlab chiqilgan; yorliq va rang tartibga solinadigan ekranlar va yopiq televizion qurilmalar yaratilgan. Ulardan foydalanish va tanlash uchun maxsus metodikalar mavjud. Ko'zi ojiz bolalar uchun ko'plab asbob-uskunalar yaratildi.

Pedagogik optimizm tamoyili. Bu tamoyil, bir tomondan, ko'rishda nuqsoni bo'lgan insonlarning salohiyati haqidagi zamonaviy ilmiy va amaliy bilimlar darajasiga bog'liq, boshqa tomondan (E.P.Sineva, S.V.Fedorenko) ushbu toifadagi shaxslarni abilitatsiya va rehabilitatsiya qilishning zamonaviy pedagogik imkoniyatlari haqidagi g'oyalar ham bor. Ushbu tamoyil zamonaviy dunyoqarashga asoslanadi, u har bir insonning, ularning

xususiyatlari va cheklangan hayotiy imkoniyatlaridan qat'i nazar, ta'lim jarayoniga qo'shilish huquqini tan oladi. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar ko'rish holati, aqliy xususiyatlari va shunga o'xshash narsalarga qaramay o'qishlari mumkinligidan kelib chiqadi. Shu bilan birga o'rganish qobiliyati nafaqat umumta'lim fanlari bo'yicha bilim olishning an'anaviy ma'nosi, balki bola uchun mavjud bo'lgan har qanday ijtimoiy va shaxsan muhim hayotiy kompetensiya ko'nikmalarini egallash, uning moslashishini ta'minlash qobiliyati sifatida tushuniladi. Pedagogik optimizm tamoyili L.S.Vigotskiyning bolaning "Yaqin rivojlanish zonasi" haqidagi g'oyasiga asoslanadi. Tiflopedagog nafaqat hozirgi rivojlanish darajasiga, balki bolaning salohiyatini bilish va uni hisobga olgan holda bola bilan korreksion va pedagogik ishlarni quradi. Ushbu tamoyil "Shift" nazariyasini qabul qilmaydi, unga ko'ra nogiron odamning rivojlanishi qandaydir erishilgan darajada to'xtaydi, undan yuqoriga ko'tarila olmaydi. Bunday bolaning rivojlanish istiqbollari baholashda tiflopedagogika korreksion va kompensatsion jarayon ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning tipologik, yosh va individual xususiyatlarini va ularga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qilish tizimining tegishli yo'nalishini hisobga olgan holda eng katta muvaffaqiyatga erishishini ta'kidlaydi. Psixofiziologik asosda psixikaning bir turi. Ushbu tamoyilga ko'ra, ko'rishda nuqsoni bo'lgan insonni yo'qotadigan, ijtimoiy jihatdan past qiymatli shaxs sifatida emas, balki muvaffaqiyatli rivojlanayotgan, ijtimoiy jihatdan to'laqonli shaxs sifatida qabul qilamiz.

Ertta pedagogik yordam tamoyili. Zamonaviy tiflopedagogika bolaning rivojlanishidagi og'ishlarni iloji boricha tezroq aniqlash va tashxislashni va bu jarayonga tiflopedagoglarning erta aralashuvini ta'minlash uchun muvaffaqiyatli tuzatish va pedagogik yordamning asosiy shartlaridan birini ko'rib chiqadi. Zamonaviy maxsus ta'lim tiflopedagogik bolaning rivojlanishidagi birlamchi buzilishni aniqlash va maqsadli tuzatish va pedagogik yordamning boshlanishi o'rtasidagi tafovutni maksimal darajada

kamaytirishni nazarda tutadi. Erta aralashuv miya va psixikaning shakllanishi haqidagi ilmiy kashfiyotlarga asoslangan. Ma'lum bo'lishicha, yangi tug'ilgan bolada boshqa odamlar bilan muloqot qilishning murakkab dasturlari, shuningdek, atrof-muhitni kuzatish va tadqiq qilish dasturlari mavjud. Ushbu dasturlar yordamida bola ma'lumot oladi va tartibga soladi. U tashqi dunyoga ham, o'z xatti-harakatlariga ham tegishli tushunchalar va qoidalarni shakllantiradi. Nutq paydo bo'ladi va qo'llana boshlanadi. Shuningdek, axborotni qayta ishlashni amalga oshiradigan miyaning yuqori qism neyronlari orasidagi bog'lanishlar genetik jihatdan joylashtirilganligi aniqlandi. Ular taxminan ikki oylik bolada boshlanadigan miyaning tez o'sishi davrida yaratiladi. Ushbu aloqalarni saqlab qolish uchun tashqaridan doimiy ma'lumot oqimi zarur. Agar ma'lumot kelmasa, bu ulanishlar tezda qulab tushadi. Shunday qilib, bolaning kelajakdagi rivojlanishi deyarli butunlay tug'ilishdan uch yilgacha bo'lgan davrda olingan hayotiy tajribaga bog'liq. Ma'lumki, inson ko'rish orqali qabul qiladigan atrof-muhit haqidagi ma'lumotlarning muhim qismi, ko'rishda nuqsoni bo'lgan insonlarning aksariyatida tug'ilish paytidan boshlab buziladi. Psixologiyada sezgi davrlari ma'lum (muayyan aqliy jarayonlarning eng qulay, oson, tez rivojlanishi davrlari). Bu davrlar bir lahzalik bo'lib, ularning muhim qismi hayotning dastlabki davriga to'g'ri keladi. Agar biron sababga ko'ra ushbu davrda taklif qilingan tuzilma shakllanmagan bo'lsa, kelajakda, uni tugatgandan so'ng, uni shakllantirishda maxsus yordam kerak bo'ladi. Zamonaviy ilm-fan yosh bolalar rivojlanishidagi salbiy tendentsiyalarning oldini olishga imkon beradigan zarur diagnostika va tuzatuvchi pedagogik texnologiyalarga ega.

Talimning ijtimoiy-moslashish tamoyili. Rivojlanishdagi nuqsonlarni korreksiyalash, kompensatsiyalsh tiflopedagogik tomonidan o'z-o'zidan maqsad sifatida emas, balki nogiron kishiga ijtimoiy hayotda maksimal mustaqillikni ta'minlash vositasi sifatida qaraladi, chunki rivojlanishdagi og'ishlar birinchi navbatda bolaning munosabatlarini buzishdir. E.P.Sineva va

S.V.Fedorenkolar tiflopedagogikaning ijtimoiy moslashuvchan yo'nalishi "ijtimoiy yo'qotish"ni yengish yoki sezilarli darajada kamaytirishga, insonni o'rab turgan ijtimoiy-madaniy muhitda ijtimoiy kompetensiya va hayotga psixologik tayyorgarlikning turli tuzilmalarini shakllantirishga, rivojlanishning yetishmasligi va imkoniyatlarning cheklanishi ijtimoiy joyni topishga yordam beradi. Mustaqil ijtimoiy va moliyaviy jihatdan munosib turmush tarzini olib borishga imkon beradigan kompensatsiya. Maxsus ta'limning ijtimoiy-moslashish o'quvchining ishtirok etishi uchun zarur bo'lgan xulq-atvor va hayotiy faoliyat normalarini o'zlashtirish uchun uzoq muddatli va murakkab tuzatish, pedagogik va psixologik ish tizimini ta'minlaydigan tuzatish va o'quv jarayonining standartlari, shakllari va vositalarining mazmuni bilan ta'minlanadi. Ijtimoiy hayot, shuningdek, boshlang'ich gigiyenik va murakkab ijtimoiy - axloqiy, falsafiy va shunga o'xshash narsalar bilan tugaydigan tegishli ko'nikma va odatlarni rivojlantirish.

Maxsus pedagogik rahbarlikka ehtiyoj tamoyili. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolaning o'quv va kognitiv faoliyati normal ko'rish qobiliyatiga ega bo'lgan bolaning faoliyatidan farq qiladi, chunki u maxsus mazmunga, o'ziga xos yo'nalishga ega va uni amalga oshirishning maxsus tashkiloti va usullariga muhtoj. Bu turli xil aqliy funksiyalarning o'zgarishini tuzatish va kompensatsiya qilishga va ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolaning maxsus ta'lim ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan. Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi o'quvchilar rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari ularning o'quv va kognitiv faoliyatining mazmuni va usullariga aniq o'zgarishlar kiritadi. Tabiiyki, faqat tiflopedagog, bir tomondan, bolaning rivojlanishi va xususiyatlarini, ikkinchi tomondan, unga korreksion va kompensatsion yordamning mumkin bo'lgan usullarini bilib, ta'lim jarayonini tashkil qilishi va boshqarishi mumkin.

Shaxsiy va tabaqalashtirilgan yondashuv tamoyili. Tadqiqotchi tiflopedagoglar (M.I.Zemtsova, A.I.Kaplan, L.A.Novikova

va boshqalar) har bir alohida kasallik yoki neyrofiziologik sohaning og'ishi bilan o'quvchilarga individual yondashuv usullarini ishlab chiqishning noqonuniyligiga ishora qilgan. Shaxsiy yondashuv tiflopedagogikada tez-tez uchraydigan, o'quv jarayonini murakkablashtiradigan bunday og'ishlarni hisobga olishni o'z ichiga oladi, chunki turli toifalar natijalariga ko'ra lokalizatsiya, kasalliklar kursi, kognitiv faoliyat va shaxsiy rivojlanishdagi o'xshash ikkilamchi og'ishlar kuzatilishi mumkin. Differensiatsiya o'quv jarayonida kichik guruhlarining shakllanishini o'z ichiga oladi, ularga sinf ma'lum muhim xususiyatlarga ko'ra bo'linadi: kognitiv qobiliyat darajasiga, xulq-atvoriga va hokazolarga ko'ra. Maktab o'quvchilarining ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun imkoniyatlari o'rtasida ommaviy umumta'lim maktablari o'quvchilarining imkoniyatlari o'rtasida katta farq bor. O'qituvchi butun sinf bilan ishlaydi, lekin har doim kichik guruhlar va alohida o'quvchilarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishi kerak. Talabalarni mikroguruhlariga bo'lish shartli va doimiydir. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida total ko'r va zaif ko'ruvchi bolalar ko'pincha bir sinfda o'qiydilar. Bularning barchasini o'qituvchi hisobga olishi kerak. Ko'zi ojizlar bilan ishlashda fazoviy tasavvurlarni to'ldirish va takomillashtirishga e'tibor berish kerak. Ko'zi ojiz odamlarga ta'lim berishda ularning vizual tasvirlarini e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi, ularni takomillashtirish va yangi tasavvurlarni shakllantirish uchun muntazam ravishda foydalanish kerak. Zaif ko'ruvchi bolalarni o'qiyotganda, ulardagi qoldiq ko'rishni himoya qilish talablariga muvofiq foydalanish kerak. Ushbu guruhlariga tabaqalashtirilgan yondashuv uni har bir darsda yoki har qanday ishni bajarish paytida jalb qilish uchun majburiy emas, faqat unga ehtiyoj tug'ilganda qo'llanadi. Keng ma'noda differensiatsiya bolalarni ko'rish o'tkirligini, aql holati va o'quv materialini idrok etish usullariga ko'ra tasniflashni o'z ichiga oladi.

Shundan kelib chiqqan holda bugungi kunda ko'zi ojiz bolalar uchun, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun

ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari mavjud va ularda murakkab nuqsonlari bo'lgan bolalar uchun alohida sinflar tashkil etilmoqda (ko'rish buzilishi bilan birgalikda aqliy zaiflik). Sinfidagi o'quvchilar soni 12 kishidan oshmasligi kerak, murakkab nuqsonlari bo'lgan bolalar uchun alohida sinflarda esa 5-7 bola. Ta'lim muassasalarida mayda qo'l motorikasini rivojlantirish, predmet tasavvurini shakllantirish va ko'ruv idrokini rivojlantirish, mo'ljal olish va harakatlanish, ijtimoiy maishiy hayotga tayyorlash bo'yicha kichik guruh va individual mashg'ulotlar olib boriladi. E.P.Sineva, S.V.Fedorenkolarning tadqiqotlariga ko'ra, ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarning katta qismida (29,2%) ko'rish buzilishi kasallikning boshqa nuqsonlar bilan murakkablashadi: neyropsixiatriyatrik, ichki organlar, nutqning buzilishi, vosita sferalar, eshitish qobiliyati va boshqalar. Bu o'qituvchi uchun mavjud bo'lgan asoratlarni hisobga olgan holda bolalar bilan ishlashda individual yondashuvni talab qiladi.

Ta'limning korreksion va kompensatsion yo'nalish tamoyili. Ushbu tamoyil uy hayvonining sog'lom kuchlariga tayanishni, tabiatning o'ziga xos xususiyatlariga (tabiiy tarixga) muvofiq saqlanib qolgan analizatorlar, funksiyalar va tana tizimlaridan foydalangan holda o'quv jarayonini qurishni o'z ichiga oladi. Agar kerak bo'lsa, tibbiy yordam bilan birgalikda bolaning aqliy va jismoniy rivojlanishining turli sohalariga kompensatsion va korreksion ta'sirlarning tizimli tabiati zarur. Psixofizik rivojlanishdagi kamchiliklarni tuzatish yoki zaiflashtirishga qaratilgan tuzatish ishlari (nutq, mo'ljalolish), yo'qolgan yoki nuqsonli tana funksiyalari yoki tizimlarini qoplash jarayoni uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi. Ko'rish qobiliyati pasaygan bolani o'qitish va rivojlantirish uning o'ziga xos tabiiy imkoniyatlariga muvofiq va ular asosida qurilgan. Ushbu tamoyilni amalga oshirishning mohiyati shundan iboratki, har bir mashg'ulotda korreksion vazifalar ham hal qilinadi, ular ko'pincha o'quv materialining mazmuni bilan bog'liq. Bunday holda, o'qituvchi tuzatishni maqsadli ravishda amalga oshirishi kerak. O'qituvchi har bir darsga tayyorgarlik

jarayonida korreksion maqsadni ajratib ko'rsatishi kerak. Tiflopedagogikada I.S.Morgulis va T.P.Sviridyuk ushbu masalani o'rganish bilan shug'ullanishgan. Tuzatishning 4 yo'nalishi mavjudligi ta'kidlangan:

- mavzuni tuzatish;
- hissiy tuzatish;
- nutqni tuzatish;
- shaxsiy tuzatish.

Mavzuni tuzatish obyektlarning funksional maqsadlarini aniqlashtirishni, korrelyatsion, qurol harakatlarini avtomatlashtirishni ta'minlaydi. Bu barcha darslarda uchraydi, lekin mehnat darslarida, jismoniy tarbiya darslarida, ya'ni harakatlarni avtomatlashtirish mavjud bo'lgan joylarda, bolaning so'z boyligi uning harakatlarini aniqlashtirishga imkon beradi. Sensorli rivojlanishni tuzatish sensorli standartlar tizimidan foydalangan holda mavzu haqida ma'lumot olish qobiliyatini o'z ichiga oladi (masalan, kartalar yoki algoritm ko'rinishidagi maslahatlar). Tiflopedagogika muayyan miqdordagi mashqlardan so'ng, ushbu ko'rsatmalarga bo'lgan ehtiyoj yo'qoladi, bolalar harakatlar rejasiga kabi standartlarni xotirada saqlashni o'rganadilar. Sezgi standartlari o'zlashtirilganda va ichki harakatlar rejasiga o'tganda mahorat shakllangan deb hisoblanadi. Agar siz talabaga mavzu bersangiz va bu haqda gapirishni taklif qilsangiz, buni tekshirishingiz mumkin.

I.S.Morgulis hatto hissiy tuzatish muhimligini hisobga olib, hissiy ta'lim tamoyilini taklif qildi. Ushbu turdagi tuzatishda tasviriy san'at, mehnat, jismoniy tarbiya darslari ustunlik qiladi.

Nutqni tuzatish 4 komponentni o'z ichiga oladi:

- talaffuzni tuzatish;
- lug'atni boyitish va aniqlashtirish;
- semantik tuzatish;
- hikoya, aks ettirish, tavsiflash, isbotlash darajasida izchil bayonot.

Nutqni tuzatish barcha darslarda amalga oshirilishi kerak.

Shaxsiy tuzatish sizning imkoniyatlaringiz, yomon odatlaringiz, negativizm, egosentrizm, egoizmingizdagi

noaniqlikni bartaraf etishni ta'minlaydi. O'qish darslarida, o'quv tadbirlarida va shunga o'xshash narsalarda ustunlik qiladi.

Shuni ta'kidlashni istardikki, o'qituvchi darsning tuzatish vazifalarini rasmiy ravishda shakllantirishdan qochishi kerak, vazifa qanday amalga oshirilishini, qanday material va shunga o'xshash narsalarni aniq tushunishi kerak. Ta'limning tuzatish va kompensatsion yo'nalishi zamonaviy texnik o'quv va tuzatish vositalari tizimi, kompyuter texnologiyalari va o'quv jarayonini maxsus tashkil etish bilan ta'minlanadi. Bu maxsus ta'limning mazmuni, usullari, tashkil etilishi va tashkiliy shakllarida aks etadi. Bu sinflarning kamligi, tibbiy-pedagogik rejimni himoya qilish, individual darslarning mavjudligi, tuzatish va kompensatsiya ishlari uchun maxsus fanlar, o'quv faoliyatining maxsus usullari va boshqalarni o'z ichiga oladi. Ta'limning tuzatish va kompensatsion yo'nalish tamoyili tiflodidaktikasida yetakchi ahamiyatga ega, ammo shunga qaramay, siz uni mutlaqlashtirmasligingiz va shu bilan boshqalarning ahamiyatini susaytirmasligingiz kerak. Bundan tashqari, barcha o'ziga xos tiflopedagogik tamoyillar o'quv jarayonini qurishning umumiy didaktik tamoyillari bilan chambarchas bog'liq bo'lishi kerak. Bularsiz ko'rish qobiliyati cheklangan bolalarni maxsus o'qitish muammolarini samarali hal qilish mumkin emas. Faqat E.P.Sineva, S.V.Fedorenkolarning tiflodidaktik va umumiy didaktik tamoyillaridan kompleks foydalanish maxsus maktab muammolarini hal qilishga imkon beradi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Ta'lim tamoyili nima?
2. Ta'lim tamoyillari haqida mutafakkirlarning fikrlaridan misol keltiring.
3. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitishda qanday tamoyillardan foydalaniladi?

6-mavzu. Tiflopedagogikaning didaktik masalalari

Reja:

1. Didaktika haqida tushuncha
2. Maxsus didaktika – tiflodidaktika
3. Ta'lim mazmuni

Tayanch so'zlar: didaktika, maxsus didaktika, tiflodidaktika, ta'lim mazmuni, DTS, o'quv reja, o'quv dastur, darslik, o'quv qo'llanma, dars.

1. Didaktika haqida tushuncha

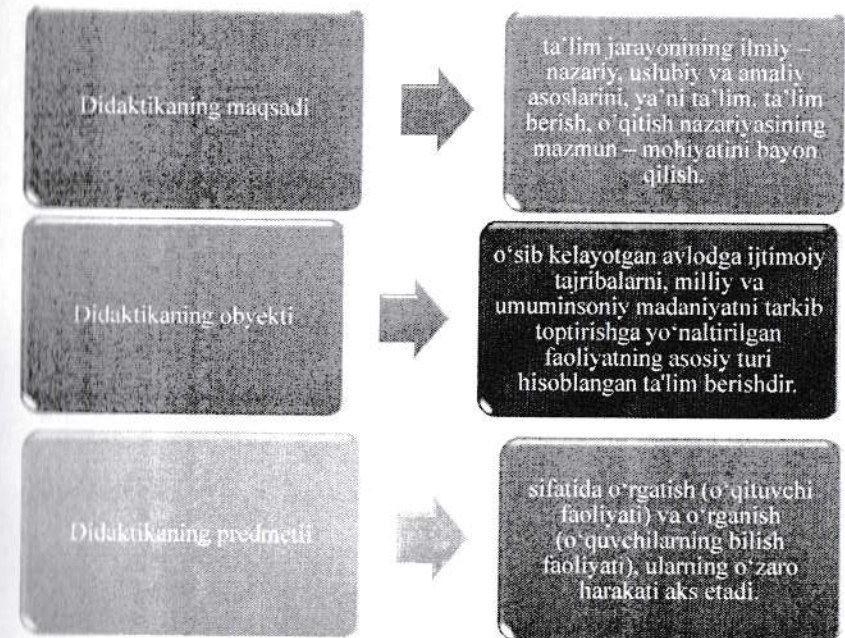
Hozirgi kunda O'zbekistonda didaktika sohasi avvalgi erishilgan yutuqlarni saqlab qolgan holda yangiliklar bilan boyitilib, yangi bosqichga ko'tarilmoqda. Mamlakatimizda didaktikaga alohida holda qaralmaydi. U yoshlarni tarbiyalashdagi umumiy maqsad va vazifalardan kelib chiqadi. Yoshlarga ta'lim berish jarayoni jamiyat taraqqiyoti, fan-texnika taraqqiyoti, jamiyatning o'z oldiga qo'ygan maqsadi bilan chambarchas bog'liq. Ta'lim va tarbiyaning mazmuni, maqsadining o'zgarishi didaktika tamoyillari, uslublari va tashkiliy shakllarining ham o'zgarishiga, rivojlanishiga sabab bo'ladi. Barcha fanlarni o'rganishda didaktik tamoyillar muhim o'rin tutadi.

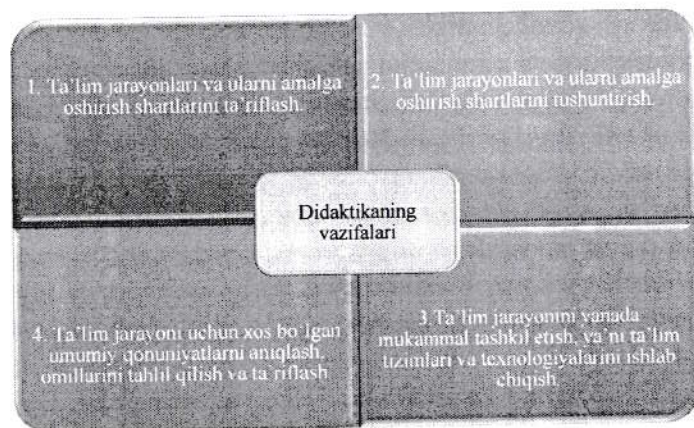
Didaktika (ta'lim nazariyasi: yunoncha "didaktikos" "o'rgatuvchi", "didasko" esa – "o'rganuvchi" manosini bildiradi) ta'limning nazariy jihatlarini (ta'lim jarayonining mohiyati, tamoyillari, qonuniyatlari, o'qituvchi va o'quvchi faoliyati mazmuni, ta'lim maqsadi, shakl, metod, vositalari, natijasi, ta'lim jarayonini takomillashtirish yo'llari va hokazo muammolar)ni o'rganuvchi fan.

Bu atamaga o'xshash nomni buyuk chech pedagogi Yan Amos Komenskiy (1592-1670-yillar) "Buyuk didaktika" nomli mashhur asarida tilga oladi.

Lekin Komenskiy "Didaktika bu faqat ta'lingina emas, balki tarbiyalash ham", deb ta'kidlaydi. Mazkur asarda olim ta'lim nazariyasining muhim masalalari: ta'lim mazmuni, ta'limning ko'rgazmaliligi, ketma-ketligi kabi tamoyillari, sinf-dars tizimi borasida so'z yuritadi. Boshqacha aytganda Y.A.Komenskiy "didaktika" orqali keng ma'noda "pedagogikani" tasvirlagan.

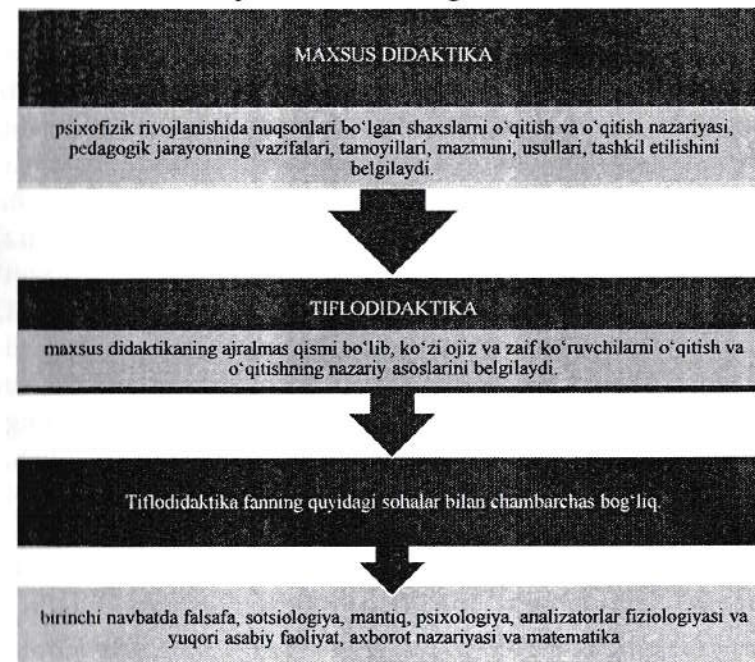

- bilim – shaxsning ongida tushunchalar, sxemalar, ma'lum obrazlar ko'rinishida aks etuvchi borliq haqidagi tizimlashtirilgan ilmiy ma'lumotlar majmui;
- ta'lim maqsadi (o'qish, bilim olish maqsadi) – ta'limning aniq yo'nalishini belgilab beruvchi yetakchi g'oya;
- ta'lim jarayoni – o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida tashkil etiluvchi hamda ilmiy bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon;
- ta'lim tizimi – yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish yo'lida davlat tamoyillari asosida faoliyat yuritayotgan barcha turdagi o'quv-tarbiya muassasalari majmui;
- ta'limni boshqarish – ta'lim muassasalarining faoliyatini yo'lga qo'yish, boshqarish, nazorat qilish hamda istiqbollarini belgilash; ta'lim natijasi (ta'lim mahsuli) – ta'lim yakunining mohiyatini qayd etuvchi tushuncha; o'quv jarayonining oqibati; belgilangan maqsadni amalga oshirish darajasi;
- ta'lim mazmuni – davlat ta'lim standartlari asosida belgilab berilgan hamda ma'lum sharoitda muayyan fanlar bo'yicha o'zlashtirilishi nazarda tutilgan ilmiy bilimlar mohiyati;
- ta'lim vositalari – ta'lim samaradorligini ta'minlovchi obyektiv va subyektiv omillar;
- ta'lim mazmuni – shaxsning aqliy va jismoniy qobiliyatini har tomonlama rivojlantirish, dunyoqarashi,

odobi, xulqi, ijtimoiy hayot va mehnatga tayyorlik darajasini shakllantirish jarayonining mohiyati;

- ta'lim metodlari – ta'lim jarayonida qo'llanib, uning samarasini ta'minlovchi usullar majmui;
- ta'lim – o'quvchilarga nazariy bilimlarni berish asosida ularda amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirishga yo'naltirilgan jarayon – ongli xatti-harakatning avtomatlashtirilgan tarkibiy qismi;
- ko'nikma – olingan bilimlarga asoslanib, qo'yilgan vazifalar va shartlarga binoan bajariladigan harakatlar yig'indisi;
- bilim olish – idrok etish, o'rganish, mashq qilish va muayyan tajriba asosida xulq-atvor hamda faoliyat ko'nikma va malakalarining mustahkamlanib, didaktik kategoriyalar hosil bo'ladi.

2. Tiflodidaktikaning mazmuni

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarning rivojlanish xususiyatlari faqat normal ko'rish rivojlanishining umumiy qonuniyatlari fonida aniqlanadi. Aqliy va jismoniy rivojlanishda ma'lum bir og'ishlarning mavjudligi, birinchi navbatda, bola rivojlanishining umumiy qonuniyatlarining yagona, o'zaro bog'liq tizimining ba'zi bir bo'g'inlarida o'zgarishlar bo'lganini ko'rsatadi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan va normal ko'radigan bolalarning aqliy va jismoniy rivojlanishini qiyosiy o'rganish juda muhimdir, chunki bu ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar rivojlanishining umumiy qonuniyatlari va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi.

Rivojlanishdagi buzilishlar turli xil sifat darajalariga ega bo'lishi mumkin. Shunday qilib, ko'rish buzilishi to'liq yoki qisman bo'lishi mumkin, ko'pincha boshqa kasalliklar bilan murakkablashadi. Birinchi holda, o'qituvchi ko'zi ojiz bola bilan, ikkinchisida – zaif ko'ruvchi bola bilan, uchinchisida – ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi, kasallikka chalingan bola bilan muomala qiladi. Bularning barchasini hisobga olgan holda, tiflopedagogika bolalarga individuallashtirilgan yondashuvni amalga oshiradi, bu esa ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarning kognitiv, shaxsiy, motor sohasi, jismoniy rivojlanishi va axborot-kommunikatsiya faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi.

Ta'lim va ta'limning ijobiy natijalariga, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning rivojlanishidagi anomalialarni korreksiyalashga asoslanib, tiflodidaktika ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarni o'qitish va tarbiyalashga optimistik qarashni tasdiqlaydi. Agar o'qituvchi bolaning sog'lom kuchlari va xavfsiz imkoniyatlariga tayansa, pedagogik jarayon eng samarali ekanligi aniqlandi. Sog'lom kuchlarni safarbar qilish, zaxira imkoniyatlarini izlash uning rivojlanishidagi og'ishlarni korreksiyalash va kompensatsiyalashga yordam beradi.

Ta'limning ilmiy mohiyati eng muhim didaktika moyillardan biri bo'lib, uni amalga oshirish o'quvchilarning haqiqiy ilmiy bilimlarni egallashini ta'minlaydi va o'quvchilarning

dunyoqarashini shakllantirishga yordam beradi.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun maktablarda ritmika, davolovchi jismoniy tarbiya, logopediya, ijtimoiy maishiy hayotga tayyorlash, mayda qo'l motorikasini rivojlantirish, mo'ljal olish va harakatlanish, predmet tasavvurini shakllantirish, ko'ruv idrokini rivojlantirish bo'yicha kichik guruh va individual mashg'ulotlar o'tkaziladi. Sinf ichidagi farqlash ko'z kasalligi diagnostikasi va prognozini, asosiy ko'ruv funksiyalarning buzilish darajasini, qo'shma kasalliklarni, akademik ko'rsatkichlar darajasini hisobga olishni o'z ichiga oladi, bu esa korreksion ishlarini yuqori uslubiy darajada olib borishga imkon beradi. Shunday qilib, ko'rish qobiliyati og'ir bolalar rivojlanishidagi birlamchi va ikkilamchi nuqsonlarning oldini olish va tuzatish bo'yicha maxsus tuzatish va kompensatsiya ishlarini amalga oshirish faqat buzilgan funksiyalarning hajmi, darajasi va kombinatsiyasini hisobga olgan holda differensial yondashuv orqali mumkin.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarning 29,2 foizida ikkilamchi nuqsonlar (nutqning buzilishi, motor sohasi, eshitish qobiliyatining pasayishi va boshqalar va neyropsixiyatrik kasalliklari, ichki organ kasalliklari uchraydi.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarda umumiy salomatlik indeksi 13,2%, normal ko'ruvchilarda 34% ni tashkil qiladi. Ko'zi ojizlar va zaif ko'ruvchilar uchun kasallik daralarini o'tkazib yuborish ko'rsatkichi 15,3%, normal ko'rganlar uchun 6,3%.

Shu munosabat bilan ta'lim-tarbiya jarayonida differensial yondashuvga alohida e'tibor berilishi kerak.

3. Ta'lim mazmuni.

Ta'limning mazmuni uning maqsadidan kelib chiqadi. Ta'limning mazmuni deganda, o'quvchilarning bilish jarayonida egallab olishi lozim bo'lgan hamda tizimga solingan bilim, malaka va ko'nikmalarning aniq belgilangan doirasi tushuniladi.

Ta'limning mazmuni qator ehtiyojlarni hisobga olish bilan belgilanadi:

a) ijtimoiy ishlab chiqarishning eng zarur ehtiyojlari, ijtimoiy tuzumning xususiyatlari;

b) davlatning xalq ta'limi va muayyan turdagi o'quv yurti oldiga qo'yadigan maqsad va vazifalari;

d) o'qitish qoidalaridan kelib chiqadigan va o'quvchilarning imkoniyatlarini yosh imkoniyatlari va boshqalar e'tiborga oluvchi didaktik talablar.

Maktablarda beriladigan ta'limning mazmuni tarixiy va sinfiy xususiyatga egadir. Jamiyat tarixiy taraqqiyotining hamma bosqichlarida maktablarda yoshlarga beriladigan ta'limning mazmuni, hajmi o'sha ijtimoiy tizimning iqtisodiy talab va ehtiyojlari, fan va texnika taraqqiyoti darajasi bilan belgilab kelingan.

Ta'lim jarayon sifatida bilimlar, ko'nikmalar va malakalarning ma'lumiyig'indisini faoliyat va munosabatlarining tegishli tajribasini o'zlashtirishga qaratilgan maxsus ishlarning tashkil qilinishidir. Ta'lim natijasi sifatida bilimlarni, faoliyat va munosabatlar tajribasini o'zlashtirishda erishilgan darajadir. Ta'lim tizimi sifatida davlat muassasalari va boshqarish organlarining majmuasi bo'lib, ular orqali insonni tarbiyalash jarayoni amalga oshiriladi. Shu tariqa ta'lim doimo bir yo'la tarbiyalash jarayonini ham, o'qitish jarayonini ham ifodalaydi.

XIX asring ikkinchi yarmi va XX asrning boshlariga kelib, pedagogika tarixida maktabda beriladigan ma'lumotning mazmunini bola xohishiga "bo'ysundirish"ga qaratilgan nazariya keng yoyildi. Mazkur nazariyaning ko'zga ko'ringan vakili Amerikalik faylasuf-pedagog Jon Dyudir. Uning qarashicha, maktab azaldan mavjud bo'lgan tabiiy layoqatlarni, qiziqish va odatlarni rivojlantirishga xizmat qilmog'i lozim. Shunday ekan, maktablarda hamma o'quvchilar uchun umumiy bo'lgan o'quv rejasi va dasturlarning bo'lishi ham shart emas, balki alohida-alohida shaxslar layoqatiga moslangan ma'lumotlar berilishi lozim.

Oktabr to'ntarilishigacha bo'lgan davrda O'zbekiston hududida VII-VIII asrlardan beri davom etib kelgan eski - "usuli qadmiya", XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida paydo bo'lgan usuli savtiya maktablari, xat-savod o'rgatadigan diniy maktablar bo'lgan.

1905-yildan so'ng o'lkaning ba'zi shaharlarida Jadid maktablari paydo bo'la boshladi. Shunday qilib, maktablarning hammasi o'sha ijtimoiy tuzum-muhit talablaridan kelib chiqdi va shu davr iqtisodiy, ma'naviy maqsadlari uchun xizmat qildi.

Hozirgi zamon maktablarida ta'limning vazifasi iymon-e'tiqodli, bilimli yoshlarni tarbiyalab berishdan iboratdir.

Davlat ta'lim standartlari - umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi va oliy ta'lim mazmuniga hamda sifatiga qo'yiladigan talablarni belgilaydi.

Davlat ta'lim standartlarini bajarish O'zbekiston

Respublikasining barcha ta'lim muassasalari uchun majburiydir.

O'quv reja – o'quv yurtlarida o'qitiladigan fan, ularning bo'limlari, o'qitilish tartibi hamda har bir fanning yil davomida o'qitilishi, ularning o'quv yili va haftasida qancha miqdorda o'tilishi kerakligini belgilab beradigan rasmiy pedagogik hujjat. O'zbekistonda o'quv rejasini tegishli vazirliklar tomonidan tuziladi va tasdiqlanadi. Bir tipdagi o'quv yurtlari uchun o'quv rejasini yagona va majburiydir. Shu bilan birga, har bir o'quv yurti o'quv rejasini belgilangan miqdorda o'zgartirishi mumkin. Shuningdek, mamlakatdagi tayanch oliy o'quv yurtlari uchun o'ziga xos o'quv rejasiga ega bo'lishga ruxsat etilgan. O'quv rejasining umumiy va majburiylik ta'lim tizimi bosqichlarining uzluksizligini, jamiyatning barcha a'zolariga ilm olishning bir xil imkoniyatlarini ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimi barkamol shaxsni shakllantirishga qaratilganligi uchun ham o'quv rejada ta'limning insonparvarlashuviga alohida e'tibor berilgan. O'quv reja muayyan qismlardan iborat bo'lib, ularda o'quv yurti o'quvchisi, talabasi yoki tinglovchisida shakllantirilishi lozim bo'lgan ilmiy, ma'naviy, kasbiy sifatlar hamda amaliy ko'nikma va malakalar hisobga olingan.

O'quv dasturi — ta'lim tizimidagi har bir o'quv fanining mazmuni va o'tilish tartibini, o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilim hamda ko'nikmalar hajmini belgilab beradigan rasmiy pedagogik hujjat. O'zbekistonda o'quv dasturi tegishli vazirliklar qoshidagi ilmiy metodik kengashlar tomonidan tasdiqlanadi. Har bir o'quv dasturi uqtirish xati, o'quv fani mazmunining qisqa bayoni, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablar singari 3 qismdan iborat. O'quv fanining maqsad va vazifalarini belgilab berish o'quv dasturining muhim belgisidir. Chunki ayni shu narsa yaratiladigan o'quv darsligi muallifiga muayyan nuqtayi nazarni tanlash, o'qituvchiga esa pedagogik mo'ljalni to'g'ri belgilash imkonini beradi. Ta'lim amaliyotida o'quv dastur yaratishning konsentrik (markazlashgan) hamda tizimli

usullari bor. Konsentrik yo'l bilan tuzilgan o'quv dasturida ta'limning mazmuni yoki o'quv materiallari o'qitishning keyingi bosqichida yuksakroq darajada takrorlanishi ko'zda tutiladi. Boshlang'ich sinflarda o'tiladigan o'quv fanlari bo'yicha o'quv dasturlari shu usulda tuziladi. Tizimli usuldagi o'quv dasturlarida o'quv materiallari fan mantig'iga muvofiq soddadan murakkabga qarab ketma-ket joylashtiriladi. Maktabning boshlang'ich sinfdan keyingi bosqichlarida foydalaniladigan bu usulda ortiqcha takrorlarga yo'l qo'yilmaydi, har bir mavzuning o'z o'rnida o'tilishi ko'zda tutiladi. Ta'limning o'quv dasturi tomonidan belgilangan mazmuni darslik, o'quv qo'llanmalari, ko'rgazmali qurol va metodik tavsiyalarda to'la namoyon bo'ladi.

Darslik – o'quv jarayonining zarur qismidir. Darslik o'quvchilarning "ikkinchi muallim"i, chunki u avvalo o'quvchi uchun zarur qo'llanmadir. Darslik – o'quvchilarning kitobi va uning eng muhim qurolidir. Har bir o'quv fanining mazmuni darslikda batafsil yoritiladi. Darslik tegishli fanga oid ilmiy bilim asoslarini dasturga va didaktika talablariga muvofiq ravishda bayon qiluvchi kitobdir. Darsliklar bilan bir qatorda, ayrim o'quv fanlari yuzasidan o'quv qo'llanmalar ham tuziladi. Masalalar va mashqlar to'plami, xrestomatiyalar, atlastar, lug'at kitoblari va hokazolar shular jumlasidandir.

O'quvchilar darslik va o'quv qo'llanmalari bilan darsda hamda uy sharoitlarida mustaqil ish olib boradilar. Darslik materiallari katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. U bilan ishlash o'quvchilarning aqliy tarbiyasiga, ularda ilmiy dunyoqarashning, axloq-odobning shakllanishiga, tafakkuri va nutqining rivojlanishiga yordam beradi.

Darslikdagi bilimlar tizimi o'zaro ichki, mantiqiy bog'lanishlarga ega bo'lib, ular didaktika talabiga muvofiq ravishda bayon qilingan. Darslik quyidagi talablarga amal qilgan holda yaratiladi:

1. Darslikda aks etga ilmiy bilimlar sinf o'quvchilarining yosh xususiyatiga mos kelishi kerak.

2. Darslikda bayon qilingan ilmiy bilimlarning nazariy asosi, g'oyalari tizimli va izchil bo'lishi talab qilinadi. Ular hayotdan olingan, ishonarli bo'lishi lozim. Shu holdagina o'quvchilardagi ilmiy dunyoqarash, eng yaxshi insoniy fazilatlar tarkib toptiriladi.

3. Nazariy bilimlar ishlab chiqish amaliyot bilan bog'langan bo'lishi kerak.

4. Darslikda mavzu soda, ravon tilda yozilishi hamda tegishli qoida va ta'riflar berilishi kerak. Darslik ichidagi va muqovasidagi chizilgan rasmlar va bezatilishi o'quvchining yoshiga mos, fanning xarakteriga monand bo'lmog'i zarur.

5. Mavzulardagi fikrlar aniq va qisqa bo'lishi, ilmiylikka asoslanishi kerak.

Dars – o'qituvchilar va o'quvchilar faoliyatini tashkil etishning shakli bo'lib, u bolalarni o'qitish, tarbiyalash va kamol toptirish vazifalarini amalga oshiradi. Dars ta'limni tashkil etishning yagona shakli emas. O'quv amaliyoti va pedagogik tafakkur doimo uni takomillashtirish yo'llarini izlaydi. Turli-tuman fikr va mulohazalarni hisobga olgan holda dars quyidagi umumiy didaktik talablarga javob berishi lozim:

1. Har bir dars ma'lum bir maqsadni amalga oshirishga qaratilgan va puxta rejalashtirilgan bo'lmog'i lozim.

2. Har bir dars mustahkam g'oyaviy-siyosiy yo'nalishga ega bo'lmog'i lozim.

3. Har bir dars turmush bilan, amaliyot bilan bog'langan bo'lmog'i, shuningdek xilma-xil usul, uslub va vositalardan unumli foydalangan holda olib borilmog'i lozim.

4. Darsga ajratilga har bir soat va daqiqalarni tejab, undan unumli foydalanmoq zarur.

5. Dars o'qituvchi va o'quvchilarning faolligi birligini ta'minlamog'i lozim.

6. Darsda o'quv materialining mazmuniga oid ko'rsatmali qurollar, texnik vositalar va kompyuterlardan foydalanish imkoniyatini yaratmoq lozim.

7. Darsda har bir o'quvchining individual xususiyatlarini

ham hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

Ta'lim tizimida eng ko'p qo'llanadigan dars turlari quyidagilar

-Yangi bilimlarni bayon qilish darsi (ma'ruza);

-O'tilgan materiallarni mustahkamlash darsi;

-O'quvchilarning bilim, malaka va ko'nlikmalarini tekshirish va baholash darsi;

-Takrorlash – umumlashtiruvchi va kirish darslari;

- Aralash dars (yuqoridagi dars turlarining bir nechtasini birga qo'llanishi).

Har bir dars turining ma'lum tuzilishi va xususiyatlari bor, bu narsa o'qituvchining o'quv materialini to'g'ri va samarali tushuntirishiga, mustahkam esda qoldirishga, takrorlashga va uning o'zlashtirishini nazorat qilib borishiga yordam beradi. Maktablarimizda eng ko'p qo'llanadigan dars turlaridan biri yangi bilimlarni bayon qilish darsidir. Bu dars turi quyidagicha tuziladi:

a) yangi bilimlarni bayon qilish;

b) yangi bilimlarni mustahkamlash;

d) yangi bilimlar ustida ishlash;

e) yangi bilimlarga bog'liq holda uy vazifalari topshirish.

Demak, dars boshdan-oyoq bir dars turi bilan olib borilmaydi, balki shu darsda yangi bilimni bayon qilish bilan birga uni mustahkamlash (savol-javob), yangi bilimlar ustida mashq o'tkazish (masala va misollar yehtirish, grafik ishlari olib borish), uyga vazifa (boshqa bir dars elementi – tushuntirish, yo'l-yo'riqlar ko'rsatish va hokazo) kabi boshqa elementlarning bo'lishi ham mumkin. Shunga qaramay, darsdan ko'zlangan maqsad o'quvchilarga yangi bilim berishga qaratilgan bo'lsa, butun didaktik usullar shunga bo'ysundiriladi. Shuning uchun ham bunday dars yangi bilim berish darsi deb ataladi.

Dars tuzilishi u yoki bu dars turining tuzilishini, uning qismlarini anglatadi. Biroq dars turlari tuzilishidagi har qanday qism – didaktik usul, dars tuzilishi bo'lavermaydi. U o'qitish usuli bilan bog'langandagina dars tuzilishini tashkil qiladi.

Ya'ni dars tuzilishining o'zgarishi bilanoq dars olib borish usuli ham o'zgaradi. Darsning tuzilishi qo'yilgan maqsadlarga, o'rganilayotgan materialning mazmuniga, ta'limning darsda qo'llanadigan metodlari va usullariga, o'quvchilarning tayyorgarlik va kamolat darajasiga, darsning o'quv jarayonidagi o'rniga bog'liqdir.

Dars tuzilishini birdan ikkinchisiga o'tishi va shu orqali darsning shakli hamda usullarining o'zgarishi dars bosqichi deb yuritiladi. Masalan, aralash dars turining tuzilishi:

- uy vazifalarini so'rash, tekshirib ko'rish;
- yangi materiallarni bayon qilish;
- yangi materiallarni mustahkamlash;
- uy vazifalarini topshirishni o'z ichiga oladi. Bunda:

a) uy vazifalarini ko'rish suhbat (savol-javob), misol va masalalar ishlatish yo'li bilan olib borilishi mumkin. Bu dars tuzilishining birinchi qismi, darsning birinchi bosqichi;

b) yangi materiallarni bayon qilish jarayonida o'qituvchi tushuntirish, hikoya qilish, maktab ma'ruzasi, suhbat kabi usullardan foydalanishi mumkin. Bu -dars tuzilishining ikkinchi qismi, darsning ikkinchi bosqichi;

d) yangi materiallarni mustahkamlash jarayonida suhbat, mashq qildirish, kitob bilan ishlash usullaridan foydalanish mumkin. Bu tuzilishining uchinchi qismi, uchinchi bosqichi;

e) uy vazifalarini topshirish jarayonida tushuntirish. Suhbat usulidan foydalanish mumkin. Bu dars tuzilishini to'rtinchi qismi, darsning to'rtinchi bosqichidir. Yuqorida ko'rib o'tilgan dars turlarining hammasi o'z tuzilishiga ega bo'lganidek, ma'lum bosqichlarga ham ajraladi.

Takroriy-umumlashtiruvchi dars, odatda, dasturning ma'lum bir qismi yoki yirik mavzu o'tib bo'lganidan keyin ishlatiladi. Bunda o'tilgan materiallarni takrorlash qayta esga tushirish va mustahkamlash maqsadida o'tilgan mavzularni qamrab olgan va bir-biriga bog'liq bo'lgan savollar orqali umumlashtirish nazarda tutiladi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Didaktika va pedagogikaning o'xshash va farqli tomonlari nimada?
2. Maxsus didaktika – tiflodidaktika o'ziga xos xususiyatlari.
3. Ta'lim mazmuni nimalarda aks etadi?

7-mavzu. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitishning mazmuni va metodlari

Reja:

1. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitishning mazmuni
2. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish metodlari
3. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitishda inerfaol metodlar
4. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish usullarida o'ziga xos xususiyatlar
5. O'qitish jarayonida qo'llanadigan metodlagar qo'yiladigan talablar

Tayanch so'zlar: o'qitish mazmuni, o'qitish metodlari, og'zaki suhbat, hikoya, tushuntirish, ko'rgazmali mashqlar, amaliy ishlar, talablar.

1. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitishning mazmuni

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar atrof-muhitni bevosita ko'rib idrok etishlari chegaralangan, ular alohida obyektlarni yaxshi ko'ra olishmaydi (uy, harakatlanayotgan predmetlar, daraxtdagi qushlar, osmondagi uchoqni va hokazolarni). Shuning uchun bolalarga ta'lim jarayonida yaxshi sharoitni ta'minlash uchun quyidagilar zarur:

- 1) Ko'ruv idrokiga mos keluvchi sharoit yaratish;
- 2) Ko'rgazmali qurollardan samarali foydalanish;
- 3) O'qitishning maxsus metodlarini qo'llash va har bir bolaning ko'rish nuqsoni xususiyatlarini hisobga olgan holda korreksion-pedagogik ish olib borish;
- 4) Bolalarning psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda o'qitishda individual yondashish.

Ko'ruv idroki uchun quyidagi shart-sharoitlar zarur: bino yetarlicha yoritilishi, bolalar stol atrofiga qulay joylashishi,

ko'rgazmali materialning bolalarni ko'rish darajasi va imkoniyati darajasidagi masofada bo'lishi, ko'rish bosimi vaqtining chegaralanganligi, mashg'ulotlar vaqtida ko'rishni rivojlantiruvchi turli xil korreksion mashqlar tashkil etilishi.

Bino yetarlicha yoritilishi tushunchasiga quyidagilar kiradi: fonning yorqinligi, yorug'likning ko'ruv maydoni bo'ylab teng tarqalganligi, ko'zni qamashtiruvchi yorug'lik manbaini olib tashlash, shuningdek, keskin va chuqur soyalarni ham, sun'iy yorug'lik spektori manbalarini kundalik yorug'lik spektoriga yaqinlashtirish. Bularning hammasini ko'zda tutish uchun ta'lim muassasalarida SK-300 turdagi yoritgichlar 62 m^2 xonada 6 ta o'rnatilishi kerak, ularning umumiy elektr quvvati 1800 voltga teng bo'lib, 1 m^2 ga 30 voltdan to'g'ri kelishi kerak. Yoritgichlarning to'g'ri o'rnatilishi (2 qatorga 3 tadan, oraliq masofa 1,5 metr, qatorlar orasi 3 metr) teng yoritilishini ta'minlaydi. Bolalar o'tirganda ish o'rnining yoritilishini ta'minlash uchun 0,5 bo'lmagan uzoqlikda yorug'lik o'tkazuvchi devor, yorug'lik chap tomondan tushishini ta'minlash uchun o'rnatiladi. Oynaning yuqori qismini berkitish, pardalarni oyna chetlariga surib qo'yish tavsiya etilmaydi.

Ko'ruv o'tkirligi past bo'lgan bolalarni old qatorga, oynaga yaqin joyga o'tkazish kerak. Mebellar bolalarni bo'ylarini hisobga olgan holda tanlanishi kerak. Mashg'ulotlar davomida bolalarni stol atrofida to'g'ri o'tirishini kuzatish muhim ahamiyatga ega. Tarbiyachi doimo bolalar ko'zoynaklarini yechmasligini va kichik maktabgacha yoshdagi bolalar ko'pincha takrorlaydigan ko'zoynak tepasidan qaramasligini kuzatib turishi kerak. Maktabgacha yoshdagi bolalarni o'qitishda ko'pincha ko'rgazmali metod og'zaki metod bilan birga qo'llanadi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar ko'rish funksiyalarining turlicha buzilganligi sababli, ko'rgazmali materiallarni qo'llash va uni ko'rsatishga maxsus talablar qo'yiladi. Frontal tarzda barcha bolalarga bir vaqtda ko'rsatiladigan predmetlar va obyektlar ko'ruv idroki uchun qulay bo'lgan masofaga joylashtiriladi. Tarbiyachi boladan undan nima

so'ralayotganligini ko'rayotganligiga ishonch hosil qilmaguncha savol bermasligi kerak. Rasmlarni ko'rish vaqtida bolalar unga yaqin borishlari, unda nima tasvirlanganligini ko'rishlari kerak, shu bilan birga bunda tarbiyachi bolalar diqqatini rasmdagi asosiy va ikkinchi darajaga qaratishi, bolalarda mazmunni to'g'ri tahlil qilishni shakllantirishi kerak. Shu narsani hisobga olish kerakki, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda predmetlarni ko'rib chiqish va ularga xos belgilarni ajratish uchun ko'p vaqt ketadi. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar xususiyatlarini hisobga olgan holda tarbiyachilar bolalar tomonidan atrof-olamni to'laqonli anglashlari uchun imkoniyat yaratishlari lozim. Bolalar to'qnash keladigan barcha predmetlar ular tomonidan har tomonlama tekshirilishi kerak. Individual illyustrativ materiallar, o'yinchoqlar, rasmlar va boshqa predmetlarni bolalar 30–35 sm uzoqlikda ko'rishlari kerak. Bunday masofa ko'rishlari uchun optimal hisoblanadi. Rasm chizishda, molbertlardan to'g'ri foydalanishda illyustratsiyalarni yaxshi ko'rishlari uchun stol ustiga kitob uchun maxsus taglik qo'yish kerak. Bu bolani stolga egilmasdan ishlashini ta'minlaydi. Doska to'q yashil rangga bo'yalgan bo'lishi va xira bo'lmasligi kerak. Bo'r yumshoq va sifatli bo'lishi kerak, rangli bo'rlardan foydalansa bo'ladi.

Amaliy faoliyatlarni (qirqish, yasash, chizish, qurish-yasash va hokazo) tarbiyachi bolalarni oldiga kelishiga, ishni qanday bajarishni ko'rishiga ruxsat beradi. Ko'ruv idrokini yaxshilash va tez charchashning oldini olish uchun zaruriyat tug'ilganda ko'rsatilayotgan material va fon uyg'unligini hisobga olish kerak. Ko'rsatish vaqtida ko'ruv maydonidan ortiqcha obyektlarni olib tashlash kerak. Agar ish ko'zga yaqin masofada 5–7 daqiqa davom etsa, ko'z charchog'ini yozish uchun jismoniy mashqlar o'tkazish zarur.

2. ***Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish metodlari***

Ma'lumki, didaktikaning predmetini o'rgatish, o'rganish hamda ta'lim mazmunini tashkil qiladi. Bunda ishtirok etayotgan uchta komponents bir-biri bilan uzviy aloqada bo'lib,

ulardan birontasini e'tibordan chetda qoldirish mumkin emas. Xo'sh ishni ularni qaysi biridan boshlash zarur?

Ishni o'rganish yoki o'rgatishdan boshlasak, tabiiy ravishda nimani o'rganmoqchimiz yoki o'rgatmoqchimiz degan savol tug'iladi. O'rgatish ham, o'rganish ham ularning oxirgi natijasi ham ta'lim mazmuniga bog'liq. Nima bilan o'rgatmoq lozim? O'qitish jarayonida turli xil metodlardan foydalaniladi. Bu metodlar, avvalo, ko'rishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning fiziologik va psixologik xususiyatlaridan kelib chiqadi. Shubhasiz, metod nima degan savol tug'iladi. Metod – grekcha so'z bo'lib, yo'l, axloq usuli ma'nolarini bildiradi. Ma'lumki, metodlar tasniflanishi turlicha bo'lishi mumkin. Asosiy didaktik vazifalar va o'qitish jarayoning maxsus xususiyatlariga bog'liq bo'lgan metodlar tasniflanishi ham ma'lum.

Bular: o'quvchilarni o'quv materiallarini o'zlashtirishga tayyorlash metodi hamda bilim olish, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, bilimlarni qo'llash na mustahkamlash, tekshirish metodlaridir. Mantiqiy bilimga mos keluvchi metodlar tasniflanishi ham mavjud: analitik, sintetik, analitik-sintetik, induktiv, deduktiv, induktiv-deduktiv, taqqoslash metodlari, o'xshatish abstraksiyalash metodlari kabilar. O'quvchilarni faoliyatining mustaqilligini va faoliyatini rivojlantirishga diqqatni kuchaytirish bilan bog'liq yana bir metodlar tasniflanishi ishlab chiqilgan. Bu metodlar o'quvchilarning bilim faoliyati darajasi, me'yoriga asoslanib yaratilgan. Bu umumiy metodlar tasniflanishdan tiflopedagogikaning nazariy va amaliy jihatlarida ijodiy foydalaniladi. Demak, zamonaviy didaktik ta'lim metodlarini tasniflash turlarini quyidagicha ajratishimiz mumkin:

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitishda foydalanadigan metodlar o'ziga xosligi, maxsusligi bilan ajralib turadi. Umumiy va maxsus metodlarni qo'llash zarurati bolalarning bilish faoliyati xarakteri bilan belgilanadi. Maxsus metodlar: bunda ko'r bolalar maxsus maktabida o'quv rejasida ko'zda tutilgan ma'lum bir fanni o'zlashtirish, o'qitishda qo'llanadigan metodlar tushuniladi. O'quv materialining ahamiyatli tomonlari va shu o'quv materialini bolalar tomonidan o'zlashtirish xususiyatlariga tayanish, muhim metodologik metodlar, o'qitishning tashkiliy formalaridan foydalaniladi.

Yuqoridagi sxemalardan maxsus ko'r va zaif ko'ruvchi bolalar maktablarida qo'llanadigan o'qitish metodlari haqida umumiy tushunchaga ega bo'ldik.

O'qitishning og'zaki metodi

Ta'limning og'zaki metodlari asosan ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar maktabida keng tarqalgan.

Hikoya - o'quvchilarning bilimlarini muayyan tizimida jonli, o'zlashtirishlariga ko'maklashadigan o'quv materialini obrazli, emotsional bayon qilishdir. O'qituvchi so'zi ko'r va zaif ko'ruvchi o'quvchilar uchun bilimning muhim manbaidir. Hikoyaning o'ziga xosligi shundaki, qisqa vaqt ichida o'qituvchi kattagina hajmli ma'lumotlarni yetkazishi mumkin. O'qitish metodi sifatida hikoya o'quvchilarning bilimlarini yangi amaliy material bilan to'ldirish zarur bo'lganida qo'llanadi. Ushbu metod barcha sinflarga jami o'quv fanlarini o'qitishda ishlatiladi. Butun nutqiy materialni o'quvchilar asosan eshitib qabul qiladilar. Hikoyaning mazmuni ishonarli va ilmiy tekshirilgan dalillarni o'z ichiga olishi, g'oyaviy yo'naltirilgan bo'lishi, bayon qilinayotgan materialning yangilik darajasini, uning dasturiy talablarga javob berishini hisobga olish, hayot bilan atrofdagi voqeelik, ko'r o'quvchilarning shaxsiy tajribasi bilan mustahkam aloqasini aks ettirishi lozim. Hikoya mazmun jihatdan tushunarli bo'lishi kerak. Hikoya, ya'ni o'qituvchining hikoyasi darslikda bayon qilinganning aniq nusxasi bo'lishi shart emas, lekin mutlaqo matndan tashqari bo'lmasligi lozim.

O'qituvchi bolalarni hikoya rejasi bilan tanishtirganda hikoya ular uchun tushunarliroq bo'ladi. Reja hikoyadan bir masaladan boshqasiga o'tilgandan izchillik bilan yozib boriladi. Hikoyada mantiqqa izchillikka rioya qilish, bosqichlar yoki butunlarni ajratish, o'quvchilarning eng muhim tomonini ikkinchi darajaligidan ajrata olishlariga imkon yaratish katta ahamiyatga ega. Hikoyaning emotsionalligi uning zaruriy xususiyati bo'lib, ko'p o'quvchilarning hikoyadagi obrazlarni to'liqroq tasavvur qilishlariga, o'qituvchining bayon qilinayotgan materialga munosabatini qurishlariga ko'maklashadi.

O'qituvchining nutqiga qo'yiladigan talablar nihoyatda muhimdir: nutqi aniq, ifodali, ravon barcha orfoepiya

me'yorlariga rioya qilingan bo'lishi lozim. Hikoya o'qitishning turli bosqichlarida qo'llanishi mumkin: kirish bosqichidagi hikoya yangi materialni o'qishga tayyorlash maqsadida, bevosita o'qitish jarayonida, qabul qilingan materialni mustahkamlash uchun qo'llaniladi. Hikoya induktiv va deduktiv yo'l bilan olib boriladi, so'ng xulosa chiqariladi. Muayyan umumlashma qoidalarni oldinga suradi, shundan so'ng ularni aniq misollar bilan dalillaydi.

Darslarda o'qituvchilar o'zlarining hikoyalaridan foydalanishlari qiymatli hisoblanadi.

O'z hikoyasi jarayonida tiflopedagog sinfdagi o'quvchilarning har birini alohida e'tibor bilan kuzatib borishi lozim. Har daqiqada u o'zi aytganlarini bolalar qabul qilib, tushunganlariga ishonchi komil bo'lishi kerak.

Tushuntirish – so'zli metodi ishlatilishi jarayonida hodisalar qonuniyatlari ochib ko'rsatiladigan, sabab-oqibat bog'lanishlari aniqlanadigan so'zli metoddir. O'qituvchining tushuntirishida hamisha mulohaza, isbot va xulosalar ko'p bo'ladi. Uning tushuntirishi o'qitilayotgan hodisalar va qonun-qoidalar mohiyatini ochib berishga qaratilgan. Tushuntirish o'quvchilarning faol fikrlash faoliyatini nazarda tutadi. Bunda o'quvchilarning mustaqilligi, ularning kitob bilan, ko'rgazmali va didaktik material bilan ishlay olishlari muhimdir. Pedagog vazifasi – zaruriy yordam ko'rsatgan holda bolalarning amaliy va fikrlash faoliyatiga mohirlik bilan boshchilik qilish. Tushuntirish fanlar asoslarini o'qitish metodi sifatida maktab amaliyotida hikoya, suhbat, ko'rgazmali va amaliy metodlar bilan birga ko'riladi.

Suhbat – ta'limning og'zaki metodlari asosi sanalib, keng tarqalgan. Monologik nutqdan farqli o'laroq, suhbat dialogik so'zlashuv metodidir. Uning o'ziga xosligi shundaki, u tiflopedagogga o'quvchilar faoliyatini ancha faollashtirish imkonini beradi. Muloqotning savol-javob shakli o'quvchilarning og'zaki nutqini faollashtirishga, o'z fikrini erkin bayon qilishga imkon beradi. O'tkazilgan tadqiqotlar ko'rsatishicha, ko'pincha

suhbat xususiyati turlicha bo'lgan o'quv materialini o'qitishning universal metodiga aylanadi, bu esa tiflopedagogik amaliyotdagi jiddiy kamchiliklardan dalolat beradi. O'quv jarayoning yuqori sifati va samarali bo'lishini muayyan vazifalarni bajaradigan va o'quvchilarning har tomonlama bilish faoliyatlarini ta'minlaydigan o'qitishning har xil xususiyatli metodlaridan foydalanish yo'li bilangina ta'minlash mumkin.

Suhbat turlicha pedagogik maqsadlar bilan o'tkazilishi mumkin. Shunga ko'ra uning xususiyati va o'tkazish uslubiyati o'zgaradi. Jumladan, tiflopedagog amaliyotida kirish tusidagi suhbat keng tarqalgan.

Kirish suhbat o'quvchilarning ilgari o'zlashtirgan bilimlarini dolzarblashtirishga va yangi materialni qabul qilishga tayyorlashga yordam beradi.

Yangi materialni o'qitish jarayonida o'tkaziladigan suhbat boshqa xususiyatlarga ega. Savollar berish yo'li bilan o'qituvchi o'quvchilarni u yoki bu materialni faol qabul qilish va idrok etishga yo'naltiradi hamda to'g'ri xulosalar va umumlashtirishga olib keladi.

Material o'zlashtirilishini tekshirish maqsadida o'tkaziladigan suhbat o'ziga xos tarzda tuziladi. O'quvchilar tomonidan o'zlashtirilgan bilimlarning to'g'riligiga, hajmi va chuqurligini aniqlashga yordam beradi. Bilimlarni mustahkamlash bosqichida ularni o'zlashtirishning mustahkamligini, tizimga solinishini va umumlashtirilishini ta'minlaydigan suhbat o'tkaziladi. Suhbat o'tkazishda tiflopedagogning savollarni tanlashi va ta'riflashi eng muhim o'rinni egallaydi.

Savollar o'quvchilarning haqiqiy bilimlarini aniqlashgagina emas, balki hodisalarning sababiy bog'lanishini, o'zaro aloqadorligini tushunib olishga, ularning mohiyatini aniqlashga qaratilishi lozim, bu esa o'quvchilarning evristik izlanishga rag'batlantiradi.

O'quvchilar bilan suhbat qanday maqsadda o'tkazilmasin, unda quyidagi bir qator umumpedagogik talablar qo'yiladi:

- pedagog savollari mazmunli, aniq ta'riflangan, shakl jihatidan lo'nda bo'lishi kerak;

- savollar mantiqiy izchilikda berilishi, tahlil, qiyoslash va boshqa fikrlash amallari bajarilishi talab qilinadi;

- savol berish javob berishga nisbatan qiyinligini unutmagan holda darsni asosiy qismida o'quvchilarga beriladigan savollarning mazmuni tuzib chiqilishi lozim;

- suhbat jarayonida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, umumlashtirishga, taqqoslashga majbur qiladigan ma'lumotlar va savollar beriladi. Dars jarayonida kimlardan so'rash zarur ekanligini oldindan rejalashtirish lozim;

- o'qituvchi tomonidan berilayotgan savollar o'quvchilarning individual va yosh xususiyatlariga mos bo'lishi lozim;

- ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi o'quvchilarning ko'ruv tasavvuri va idrokidagi kamchiliklarni korrektsiyalash uchun narsa va obyektlarning tomonlarini, shaklini, hajmini va boshqalarni o'quvchilarga tushuntirish va birgalikda tekshirish.

Suhbat boshqa metodlar suhbatga kiritilsa bo'ladigan hikoya, suhbatga qo'shimcha qilinadigan namoyish va hokozolar bilan uzviy bog'liqdir.

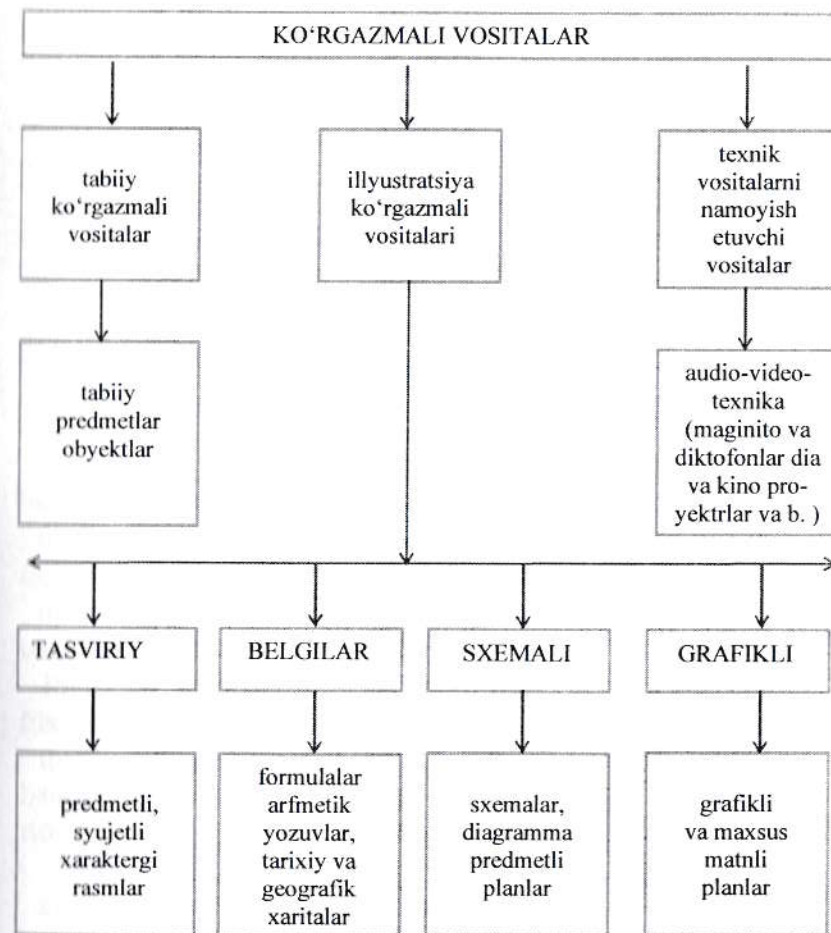
Og'zaki metodning yana bir ko'rinishi o'qituvchilarning ma'ruzasidir. O'qituvchining ma'ruzasi asosan murakkab muammolarni mavzularga bo'lib, ma'ruzani tushunarli tilda his-tuyg'u bilan, hayotiy misollar bilan keng va chuqur bayon etish lozim.

O'qitishning ko'rgazmali metodi

Ko'rgazmali metodi - atrof olamni hissiy bilishning faol shakli bo'lib, fan va hodisalarning obyektiv faoliyati haqida dastlabki tasavvurlarni shakllantiradi, bolalarda aqliy rivojlanishning muhim manbaidir. Bu ishga asosiy diqqat o'quvchilarni o'qitishning dastlabki bosqichlarida qaratiladi.

K.A.Ushinskiy ko'rgazmalilikning didaktik ahamiyatini ta'kidlab shunday qiyosiy fakt kiritgan edi: "Siz bolaga qandaydir beshta noma'lum so'zni o'rgating, u bu so'zlarni

o'rganib olguncha uzoq vaqt ketadi va behuda bosh qotiradi. Lekin suratlar vositasida o'rgatiladigan 20 ta so'zni o'quvchi xash-pash deguncha o'rganib oladi". Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar maktabida qo'llanadigan ko'rgazmalilik metodi quyidagi sxemada batafsil ko'rsatilgan.

Ta'lim berishda ko'rgazmalilik o'quv materialini mustahkam va ongli o'zlashtirish shartlaridan biridir, o'quvchilarning nutqi va tafakkurini rivojlantirishda zaruriy shart hisoblanadi.

Ko'rgazmali vositalardan keng foydalanish bilan bir

qatorida, ularni ortiqcha qo'llash foydasiz bo'libgina qolmay, zararli ekanligini ham unutmaslik lozim.

O'quvchilarni o'qitish jarayonida ko'rgazmalilikning turli ko'rinishlaridan foydalanib namoyish etish keng tarqalgan.

O'qitishning amaliy metodi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning mustaqilligini va bilish faolligini rivojlantirish fan asoslariga o'qitishning amaliy metodlari bilan ko'nikma va malakalarni shakllantirishda, ularni hayotga va mehnat faoliyatiga tayyorlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Amaliy metodlardan barcha o'quv fanlarini o'zlashtirishda keng qo'llanadi.

Mashqlar – o'qitishning muhim metodlaridan biridir. Bu metod ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi o'quvchilar maktabining barcha o'quv fanlarini o'qitishda keng qo'llanadi. Mashqning metodikasi va xarakteri o'quv fanining xususiyatlariga, aniq materialiga va o'zlashirilayotgan savolga bog'liq. Mashqlarni rejalashtirish asosida o'qituvchi sinf rejasini va har bir o'quvchining yakka xususiyatlarini inobatga olishi lozimdir.

Amaly ishlar – o'quvchilarning bilimlarini chuqurashtirish va mustahkamlashga, bilimlarni amaliyotda qo'llash, nazariya bilan amaliyot o'rtasidagi aloqani o'rnata bilishga qaratilgan metoddir. Pedagog bir qator amaliy ish vazifalarini bajarishga qodir. Maktab tajriba uchastkasidagi amaliy ishlarni mustaqil holda bajarishga o'rganish ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar maktabidagi eng asosiy dolzarb muammolardan biri sanaladi. Bu metod korreksion-tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar maktablarida o'quvchilarni atrof olam xususiyatlari, predmetlar xususiyatlari to'g'risida yaxlit tasavvurlarni shakllantirishida ushbu metodning ahamiyati kattadir.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar maktabida o'qituvchilarning an'anaviy metodlardan tashqari, noan'anaviy metodlardan foydalanishi hozirgi kunda talab qilinadigan ishdir.

Noan'anaviy metodlardan:

- dars jarayonida o'qituvchi bilan o'quvchi hamkorlikda bo'lishi lozim;

- dars jarayonida tayanch belgilardan foydalanish;

- tayanch so'zlardan foydalanish;

- o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish. O'quvchini dars jarayonida o'zini, do'stlarini tahlil qilishga o'rgatish;

- dars jarayonida ijodiy tafakkurni rivojlantiruvchi o'yinlardan keng foydalanish katta ahamiyatga egadir.

O'qitishning interaktiv metodlaridan foydalanish jarayoni natijasida o'qituvchi quyidagi muhim holatlarga erishishi mumkin:

- ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar o'zlarining fikrlarini faollashtirishi;

- maxsus talim masadlarini ajratish;

- ko'rishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning o'qishga qiziqishini uyg'otish;

- ko'rishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilar o'quv faoliyatini ta'minlash;

- ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi o'quvchilar fikrida hosil bo'ladigan o'zgarishlarni rag'batlantirish;

- ko'rishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarga har xil fikrlarni tinglashga imkoniyat berish;

- ko'rishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarga o'qituvchilar tonidan axborotga ishlov berilishini ta'minlash;

- ko'rishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning tanqidiy fikrlashiga ko'maklashish.

Talimdagi noan'anaviy o'quv jarayonining shu xildagi boyliga tibbiyotchilar, psixologlar va tiflopedagoglar tomonidan doimiy nazorat olib borilishi talab qilinadi.

3. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitishda interfaol metodlar.

Interfaol metodlar – ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchining o'zaro faoliyatini ta'minlovchi, ularni faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi hamda ta'lim olishga bo'lgan

motivatsiyani oshirishga yo'naltirilgan metodlardir.

"Interfaol" tushunchasi ingliz tilida «interact» (rus tilida "interaktiv") deb ifodalanib, lug'aviy nuqtayi nazardan "inter" – o'zaro, ikki tarafdin, "act" – harakat qilmoq, ish ko'rmok kabi ma'nolarni anglatadi.

Interfaol ta'lim quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1. Dars (mashg'ulot) – ma'ruza emas, balki jamoaning umumiy ishi.

2. Guruhning tajribasi o'qituvchi (pedagog)ning tajribasidan ko'p.

3. O'quvchilar yosh, ijtimoiy mavqe va tajribaga ko'ra o'zaro teng.

4. Har bir o'quvchi o'rganilayotgan muammo yuzasidan o'z fikrini aytish huquqiga ega.

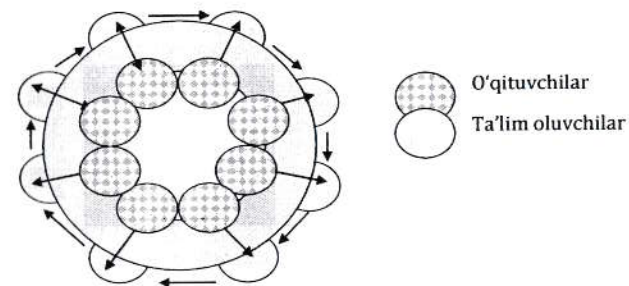
5. Dars (mashg'ulot)da o'quvchi shaxsi tanqid qilinmaydi (fikir tanqid qilinishi mumkin).

6. Bildirilgan g'oyalar o'quvchilarning faoliyatini boshqarmaydi, balki fikrlash uchun axborot (ma'lumot) bo'lib xizmat qiladi

INTERFAOL TA'LIM METODLARI	
■ Pinbord	■ O'rgimchak to'ri
■ Muammoli vaziyat	■ Charxpalak
■ FSMU	■ Keys-stadi
■ Domino	■ Sinkveyn
■ 9 olmos birligi	■ Loyihalash
■ Bumerang	■ Ishbilarmonlik o'yini

"Charxpalak" metodi

"Charxpalak" metodi – ta'lim oluvchilarda o'tilgan mavzu bo'yicha bilimlarini mustahkamlash va tekshirish hamda bir-birini baholash imkoniyatini beruvchi metoddir.

"Charxpalak" metodining tuzilmasi

"FSMU" metodi

- **F** - *fikr*ingizni bayon eting
- **S** - fikringizning bayoniga **sabab** ko'rsating.
- **M** - ko'rsatilgan sababingizni isbotlab **misol** (dalil) keltiring.
- **U** - fikringizni **umumlashtiring**.

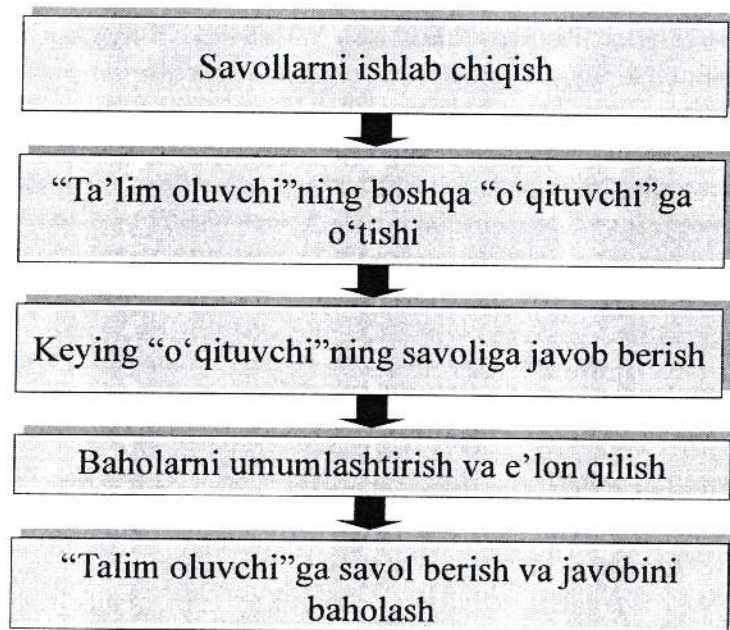
"KEYS-STADI" METODI

(Aniq vaziyatlarni tahlil qilish)

■ **Keys** (vaziyat) – ishlab chiqarishda sodir bo'ladigan, real muammoli vaziyatning tafsilotidir.

■ "**Keys-stadi**" metodi – ishlab chiqarish masalalarini mashg'ulotlarda tahlil qilish, muammolarni hal qilish va qaror qabul qilish bo'yicha bilim va ko'nikmalarni shakllantirish metodi hisoblanadi.

"KEYS-STADI" metodining tuzilmasi

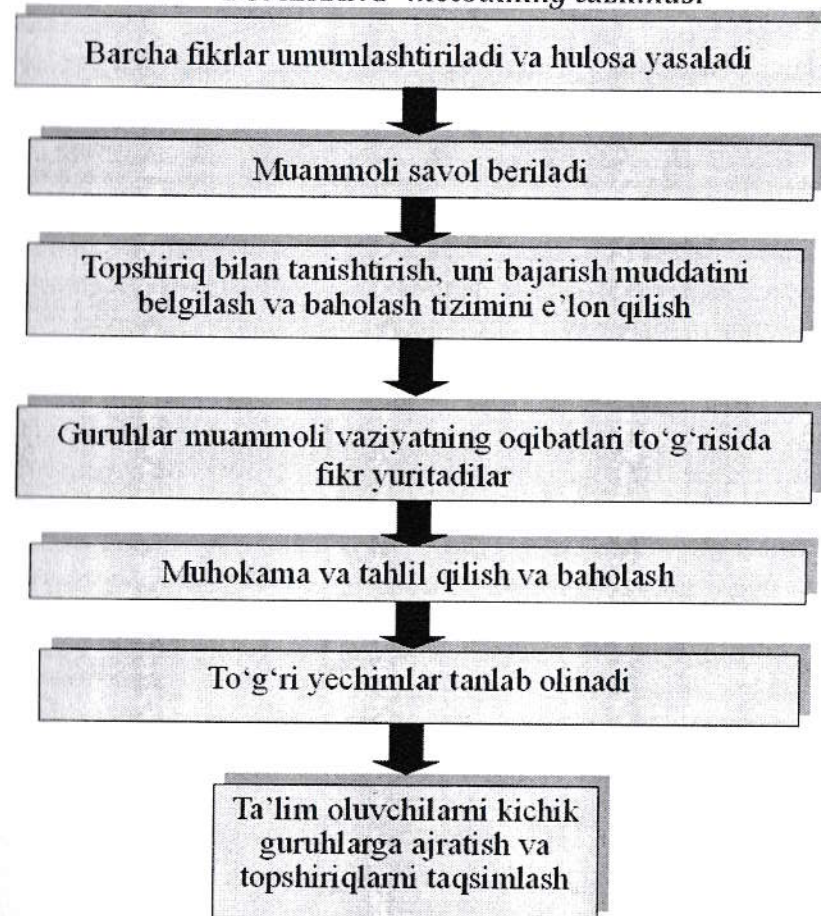
"Muammoli vaziyat" metodi

"Muammoli vaziyat" metodi - ta'lim oluvchilarda muammoli vaziyatlarning sabab va oqibatlarini tahlil qilish hamda ularning yechimini topish bo'yicha ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan metoddir.

"BUMERANG" metodi

"Bumerang" metodi - berilgan materialni ta'lim oluvchilarning kichik guruhlarda mustaqil o'rganishiga va boshqalarni o'rgatishiga yo'naltirilgan metoddir.

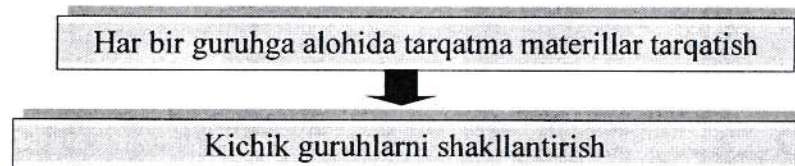
"BUMERANG" metodining tuzilmasi

"ISHBILARMONLIK O'YINI" metodi

"ISHBILARMONLIK O'YINI" metodi - berilgan topshiriqqa ko'ra yoki o'yin ishtirokchilari tomonidan tayyorlangan har xil vaziyatdagi boshqaruvchilik qarorlarini qabul qilishni imitatsiya qilish (taqlid, aks ettirish) metodi hisoblanadi.

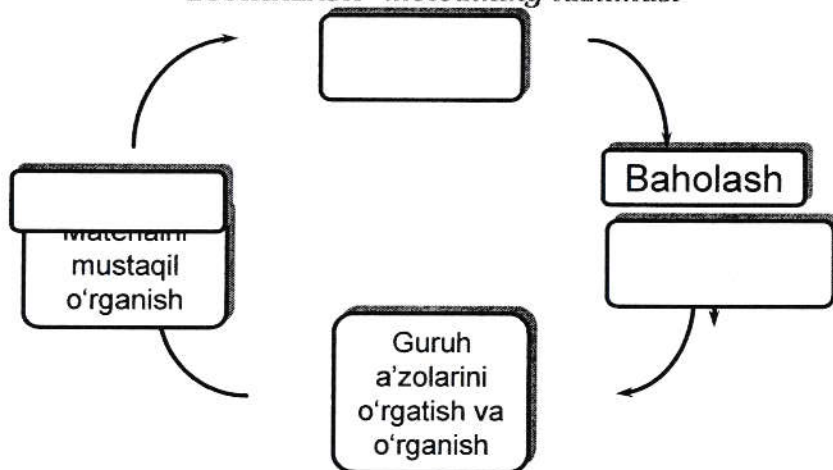
"ISHBILARMONLIK O'YINI" metodining tuzilmasi

"LOYIHALASH" metodi

"Loyihalash" metodi – ta'lim oluvchilarning individual yoki guruhlarda belgilangan vaqt davomida, berilgan vazifa bo'yicha rejalashtirish, tashkillashtirish va natijalarni baholash ishlarini olib borishidir.

"LOYIHALASH" metodining tuzilmasi

4. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish usullari o'ziga xos xususiyatlar

Ushbu tushunchaning turli xil ta'riflari mavjud. Ularning mazmuni shundan iboratki, o'qitish usuli – ta'lim maqsadlariga erishishga qaratilgan o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro bog'liq faoliyatining tartibi.

Zamonaviy didaktikada o'qitish usullarini tasniflash bo'yicha turli xil qarashlar mavjud:

1) bolalar bilim oladigan manbalar bo'yicha (og'zaki, ko'rgazmali, amaliy);

2) ular hal qiladigan didaktik vazifalarning tabiati bo'yicha (yangi bilimlarni egallash, bilimlarni mustahkamlash, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, bilimlarni sinash va baholash usullari);

3) o'qituvchi va talabalarning ustun faoliyatining tabiati bo'yicha (o'qituvchi tomonidan bilimlarni taqdim etish usullari, o'quvchilarning mustaqil ishlash usullari) va boshqalar.

Ko'rish qobiliyati buzilgan bolalarni o'qitish usullari o'ziga xos xususiyatlarga ega. Tiflopedagogikada bolalarning rivojlanishidagi og'ishlarni tuzatish va qoplashga qaratilgan umumiy o'qitish usullari ham, maxsus usullar ham qo'llanadi. Umumiy va maxsus usullardan foydalanish zarurati bolalarning kognitiv faoliyatining tabiati va o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Shunday qilib, dastlabki mashg'ulotlarda hissiy va og'zaki aloqa tizimlarining buzilgan munosabatlarini yengishga e'tibor qaratiladi. Shu sababli, bolalar tomonidan bilimlarni chuqur o'zlashtirish uchun o'quv materialini tushuntirishda so'z, tasvir va amaliy harakatlarni birlashtirish, ularni bir-biri bilan yaqin aloqada va o'zaro aloqada berish tavsiya etiladi, shunda bilim harakat uchun qo'llanma bo'lib xizmat qiladi va og'zaki o'qitish usullari tartibga soluvchi, yo'naltiruvchi rol o'ynaydi va buzilgan funksiyalarni tuzatishga yordam beradi.

Biz an'anaviy o'qitish usullarini (og'zaki, ko'rgazmali, amaliy) va ularni qo'llashning o'ziga xos xususiyatlarini qisqacha tavsiflaymiz.

Og'zaki o'qitish usullari asosiy hisoblanadi. O'qitish va ma'lumot olishning eng keng tarqalgan og'zaki usullari quyidagilardan iborat: suhbat, o'qituvchining hikoyasi, darslik, bosma matnlar va rasmlar bilan ishlash, yozma va og'zaki mustaqil ishlar, radio va televidion o'quv dasturlari, "gaplashadigan" kitoblar, maktab ma'ruzalari.

Suhbat bilim olishning muhim manbai sifatida asosan talabalarning aqliy faoliyatiga qaratilgan savollarni maqsadli

tanlashni ta'minlaydi. Suhbatlarda sabab-oqibat munosabatlari, o'rganilayotgan materialning mantiqiy va didaktik asoslari, olingan bilimlarni umumlashtirish ko'rib chiqiladi. O'qituvchi talabalarning so'zdan, dalillarga asoslangan fikrlash usullaridan, terminologiyadan qanchalik to'g'ri foydalanishini, asosiy xulosalar, qonunlar, qoidalar o'rganilganligini, majoziy nutq usullaridan qanday foydalana bilishini nazorat qiladi.

O'qituvchining hikoyasi og'zaki o'qitish usullaridan biri sifatida ko'plab mavzularni o'rganishda qo'llanadi. U haqiqiy materialni to'g'ri tanlashni, uni qismlarga aniq bo'lish bilan qat'iy mantiqiy ketma-ketlikda taqdim etishni ta'minlaydi. Hikoyada qat'iy ishonchli faktlar keltirilgan, fanning so'nggi yutuqlari, ularning hayot bilan aloqasi ishlatilgan. Darslik, bosma matnlar va illyustratsiyalar bilan ishlashga katta e'tibor beriladi. Hozirgi vaqtda ko'zi ojizlar uchun barcha darsliklar maxsus tanlangan yoki moslashtirilgan rasmlar va didaktik materiallar bilan nashr etilmoqda.

Ko'zi ojizlarni o'qitishning ko'rgazmali usullariga alohida e'tibor beriladi. Ushbu usullar idrok etish usullari va usullarini rivojlantirish, kuzatishni rivojlantirish, xotira tasvirlarini shakllantirish orqali hissiy tajribani boyitishga yordam beradi.

Ko'rgazmali o'qitish usullari orasida atrofdagi obyektlar va hodisalarni kuzatish, moddiylashtirilgan ko'rish vositalarini idrok etish (tabiiy obyektlar, maketlar, qo'g'irchoqlar, modellar va boshqalar) kiradi.

Ommaviy maktabda eng keng tarqalgan usuli - frontal darslarni tashkil qilish imkoniyatini beradigan namoyish. Ko'zi ojizlar uchun bu usul sezilarli cheklovlarga ega, chunki o'quvchilar namoyish etilayotgan ko'plab obyektlar, jarayonlar va hodisalarni uzoq, bir vaqtning o'zida yaxlit kuzata olmaydilar.

Shu sababli, ushbu toifadagi bolalarni o'qitish uchun turli xil tarqatma materiallar keng qo'llanadi, bu har bir o'quvchiga tasvirni ko'rish uchun vaqt va ko'zdan optimal masofani aniqlashga imkon beradi.

Ko'zi ojizlar va ko'zi ojizlar uchun maktablarda o'qitishning

eng mos maqsadlari o'quvchilarning laboratoriya tajribasi bo'lib, bu o'quvchilarga mustaqil amaliy faoliyat asosida o'z tajribalarini boyitishga imkon beradi.

O'quvchilar tomonidan maktabda eksperimental ishlarni bajarish - davom etayotgan jarayonlarni bilishning boshlang'ich nuqtasi, o'qituvchi tomonidan bildirilgan yoki kitoblar va darsliklardan olingan qoidalarning to'g'riligini isbotlashning muhim vositasi, amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish vositasidir.

Amaliy o'qitish usullari talabalarning bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish bilan bog'liq maqsadli mustaqil faoliyatini ta'minlaydi. Ko'zi ojizlar va ko'zi ojizlar uchun maktablarda bilimlarni o'zlashtirishda rasmiyatchilikning oldini olish uchun to'g'ridan-to'g'ri hissiy tajriba, o'quv ishlarida bilimlarni o'zlashtirishning samarali usullaridan foydalanish juda dolzarb ahamiyatga ega. Amaliy usullar atrofdagi voqelikning obyektlari, jarayonlari va hodisalari, dunyoning estetik manzarasi, insonning tabiatga munosabati to'g'risida yaxlit va mazmunli g'oyalarni shakllantirishga yordam beradi.

Tabiat hodisalarining go'zalligi, ularning badiiy asarlarda (rasmlar, haykaltaroshlik ishlari va boshqalar) qayta yaratilishi natijasida yuzaga kelgan yuqori estetik tajribalar estetik didni rivojlantirishga yordam beradi, hissiy-ixtiyoriy tajribalarni boyitadi, aqliy faoliyatni rivojlantirish, tasavvurni, majoziy xotirani qayta tiklash uchun turtki bo'ladi. Chuqur ko'rish qobiliyati past bo'lgan holda ko'rish, atrofdagi dunyoda sodir bo'layotgan hodisalar va jarayonlarni tasavvur qilish va tushunish quvonchning chuqur hissiy tajribasini uyg'otishni anglatadi.

Fizik, kimyoviy, biologik va boshqa qonuniyatlarni bilish fanlarning asoslarini o'rganishga, dunyoning yaxlit rasmini tushunishga kompleks yondashuvni talab qiladi. Bu faqat og'zaki o'qitish usullari bilan mavjud emas. O'quv materialini samarali o'rganish o'quvchilarning o'rganilayotgan jarayonlar va hodisalarga faol ijodiy munosabatini talab qiladigan o'quv

bilimlarining yangi vazifalarini ilgari suradi. Bu, xususan, ergonomik sharoitlarni yaratish va bolalarning bilim qobiliyatini kengaytiradigan texnik vositalarni ishlab chiqish orqali mumkin.

5. O'qitish jarayonida qo'llanadigan metodlarga qo'yiladigan talablar

Ta'lim metodlari oldiga quyidagi asosiy talablar qo'yiladi:

1. O'quv materialini o'rganish yo'li fikr yuritishning didaktik usullarini, milliy istiqloq g'oyasiga hamda milliy qadriyatlarga asoslangan axloq, xulq-atvorning irodaviy sifatlarini shakllantirishga olib kelishi kerak.

Shu talab nuqtayi nazaridan qaraganda, ta'lim metodi tarbiyalovchi xarakterda bo'lishi, ya'ni bilimlarni o'zlashtirishgagina emas, balki ta'limning tarbiyalovchilik imkoniyatlarini ishga solishga ham yordam berishi kerak.

2. Ta'lim metodi ilmiy dalillar bilan ravshan va aniq asoslangan bo'lishi lozim. Ana shunda o'qituvchi, bu metod bilan ishlashda qanday vazifalarni qo'yib, hal qilish mumkinligini va qanday vazifalarni amalga oshirib bo'lmashligini ko'ra oladi. Metodning ilmiyligi o'quvchilarning ravshan va aniq fikr yuritishini: materiallarni o'zlashtirish jarayonidagi dalil-isbot va muhokamalarning maqsadi, vositalari, usullari, asosiy va ikkinchi darajali natijalarini ham bildiradi.

3. Ta'lim metodlarining tizimliligi ularning samaradorlik darajasini belgilaydi. O'quv materialini o'rganishning har qanday alohida olingan usuli, garchi, shu darsda qo'llanish uchun juda qiyin bo'lsa ham, o'qitishning boshqa metodlari bilan birga qo'llanmaganda, o'quvchilar aqlining o'sishiga uncha ta'sir ko'rsatmasligi mumkin.

4. Ta'lim metodlari oldiga muqarrar sur'atda qo'yiladigan yana bir talab – ularning tushunarli bo'lishidir. O'qitish yo'li o'quvchiga tushunarli va maqbul bo'lishi, o'quv materialini o'rganish usullari esa uning bilimlarni o'zlashtirishdagi zamonaviy imkoniyatlarga muvofiq kelishi lozim.

5. Bolani sezgi organlari orqali bilishga o'rgatish va o'quv jarayonida ko'rsatmali qurollardan iloji boricha ko'proq foydalanish zarurligi ta'lim metodlari oldiga qo'yiladigan muhim talabdir. Ta'lim metodlarini ta'limni ongli va faol shaklda olib borish tamoyili nuqtayi nazaridan asoslash zarurligi ham muhim talablardan biridir. Bolaning o'quv mashg'ulotlariga ongli munosabatda bolishi, o'quv materialini mazmunini ongli ravishda tushunishi, undagi bilish faolligi va qiziqishining darajasi o'qituvchining tushuntirish metodlariga va bolalarning bilimlarni o'zlashtirish usullariga bog'liq.

6. Ta'lim metodlari oldiga qo'yiladigan talablardan yana biri bilimlarning asosli va puxta bo'lishidir. Ta'lim metodlari yaxshinatijaberadigan bo'lishi lozim. O'qituvchining tushuntirish va o'quvchilarning o'zlashtirish usuli rejalashtirilgan yoki mo'ljallangan natijani berishi kerak.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitishning mazmuni haqida so'zlab bering.

2. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish metodlari haqida nimalarni bilib oldingiz?

3. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish usullari o'ziga xos xususiyatlarini aytib bering.

4. O'qitish jarayonida qo'llanadigan metodlarga qo'yiladigan talablar haqida nimalarni bilasiz?

5. Interfaol metodlardan qaysi biri sizni o'ziga ko'proq jalb qildi?

8-mavzu: Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar tarbiya nazariyasi

Reja:

1. Tarbiyaning mohiyati.
2. Ko'zi ojiz bolalarni tarbiyalashning maqsad va vazifalari.
3. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar tarbiya nazariyasi.

Tayanch so'zlar: tarbiya, axloq, xulq-atvor, mohiyat, nazariya, maqsad, vazifa, atrof-olam ta'siri.

shaxsda muayyan jismoniy, ruhiy, axloqiy, ma'naviy sifatlarni shakllantirishga qaratilgan amaliy pedagogik jarayon. insonning jamiyatda yashashi uchun zarur bo'lgan xususiyatlarga ega bo'lishini ta'minlash yo'lida ko'riladigan chora tadbirlar yigindisi.

1. Tarbiyaning mohiyati.

Tarbiya ta'limning tarkibiy qismlaridan biridir, shuning uchun u ta'lim va rivojlanish bilan uzviy bog'liqdir. Shu bilan birga, uning tuzilishida nisbiy mustaqillik va o'ziga xos xususiyatlar mavjud: maqsadlar, vazifalar, tamoyillar, shakllar, usullar va boshqa tarkibiy qismlar.

Tiflopedagogikadagi tarbiya nazariyasi umumiy pedagogikaning tegishli nazariyasiga asoslanadi. Demak, "tarbiya" tushunchasining mohiyati keng ijtimoiy ma'noda, tiflopedagogika va umumiy pedagogikada keng va tor pedagogik ma'nolarda bir xil tarzda belgilanadi.

Keng ijtimoiy ma'noda tarbiya – barcha ijtimoiy institutlarning yosh avlodga to'plangan ijtimoiy-madaniy tajriba, axloqiy me'yorlar va qadriyatlarni yetkazishni ta'minlaydigan shakllantiruvchi ta'sirlari to'plamidir. Bu shuni ko'rsatadiki, tarbiya keng ijtimoiy ma'noda insonni ijtimoiylashtirish

Jarayonidir.

Keng pedagogik ahamiyatga ega bo'lgan tarbiya deganda o'qituvchilar va tarbiyalanuvchilarning o'zaro ta'sirini ta'minlaydigan maxsus tashkil etilgan tizim sharoitida shaxsni maqsadli shakllantirish jarayoni tushuniladi, bu esa o'z-o'zini tarbiyalashga aylanadi.

Tor pedagogik ma'noda tarbiya – tarbiyachilar va o'quvchilarning maxsus birgalikdagi faoliyati bo'lib, u odamlarda ma'lum fazilatlar, xususiyatlar va munosabatlarni shakllantirishga qaratilgan.

Shunday qilib, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tarbiyalash, sog'lom bolalar kabi, ular tomonidan ijtimoiy tajribaning asosiy elementlarini o'zlashtirish orqali amalga oshiriladi va ularning katta avlod tomonidan ijtimoiy munosabatlarga, aloqa tizimiga va ijtimoiy zarur faoliyatga jalb qilinishi natijasidir. Ijtimoiy munosabatlar va kattalar va bolalar o'zaro ta'sir qiladigan munosabatlar, ta'sirlar va o'zaro ta'sirlar kattalar va bolalar tomonidan aloqadorlik darajasidan qat'i nazar, har doim tarbiyalovchi yoki tarbiyalanuvchi hisoblanadi. Tarbiya ikki tomonlama jarayon bo'lib, tashkilotning ham, rahbariyatning ham, shaxsning o'z faoliyatini, uning tabiiy, muhim kuchlarining o'z-o'zidan namoyon bo'lishini o'z ichiga oladi. Ikkinchisi bolani nafaqat obyektga, balki o'quv jarayonining mavzusiga ham aylantiradi. Biroq bu jarayonda yetakchi rol tarbiyaning mazmunini amalga oshiradigan, uning o'ziga xos shakllari, tamoyillari va metodlarini oqilona tanlaydigan va qo'llaydigan o'qituvchi va tarbiyachiga tegishli.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda sog'lom bolalarga nisbatan alohida shaxsiy xususiyatlar mavjud emas.

Shu bilan birga ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning shaxs komponentlarining ayrim qismlarining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi: mustaqillik, faollik, muloqot va boshqalar, bu esa o'z navbatida tiflogning maxsus yordamisiz ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning ijtimoiy aloqalarini buzadi. Ko'rish – uning atrof-muhit bilan o'zaro ta'siri, chunki ko'rishda nuqsoni bo'lgan

bolalarda, sog'lomlardan farqli o'laroq, juda cheklangan bir qator shaxsiy fazilatlar o'z-o'zidan shakllanadi. Hatto ularning maxsus shakllanishi bilan ham o'qituvchilar birlamchi ko'rish nuqsonning oqibatlaridan kelib chiqadigan o'ziga xos qiyinchiliklarga duch kelishadi. Shunday qilib, bolalarning faoliyati, ularning mustaqilligi ko'rish buzilishlarning chuqurligiga qarab har xil usulda amalga oshiriladigan fazoda mo'ljal olishdagi o'ziga xos yo'nalish ko'nikmalarini maxsus o'rgatmasdan turib imkonsizdir.

Atrofdagi odamlar, birinchi navbatda, uning tashqi ko'rinishi, yuz ifodalari (mimikasi) va harakat plastikasi kabi ko'rsatkichlar bo'yicha insonning tarbiyasi to'g'risida xulosa chiqaradilar. Nutq, xulq-atvor, ijtimoiy hodisalarga reaksiyalar, uning boshqalar bilan munosabatlar tizimi, obyektiv faoliyatining sifati – bularning barchasi insonning tarbiya darajasini belgilaydi.

Ko'rish nuqsoni shikastlanish chuqurligiga qarab, ushbu ko'rsatkichlarning shakllanishiga turlicha ta'sir qiladi. Sog'lom bola tarbiyani tavsiflovchi ko'plab me'yorlarni o'z-o'zidan taqlid qilish orqali qabul qilishi mumkin bo'lsa, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar kattalar tomonidan maxsus korreksion ishlarga muhtoj. Bunday ishning yakuniy natijasi kompensatsion bilim, ko'nikma va malakalar bo'lishi kerak, bu esa ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni sog'lom jamiyatga qo'shilishga (integratsiyalashga) imkon beradi. Bu ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni sog'lom tengdoshlaridan tarbiyalashda asosiy farqdir.

Umumiy pedagogikada tarbiyaning roli shaxsni ijtimoiylashtirishning bir qator omillarida yetakchi sifatida tavsiflanadi.

Shaxsni ijtimoiylashuvi bu – ma'lum bir jamiyat, ijtimoiy hamjamiyat, guruhga xos bo'lgan qadriyatlar, me'yorlar, munosabat, xulq-atvor namunalarini o'zlashtirish va ularning ijtimoiy aloqalari va ijtimoiy tajribasini takrorlash.

Ko'zi ojiz bolalarni ijtimoiylashtirishda tarbiya nafaqat yetakchi, balki hal qiluvchi rol o'ynaydi. L.S.Vigotskiy ushbu fundamental pozitsiyani quyidagicha shakllantirdi: "Ko'zi ojizlikning o'zi bolani nuqsonli qilmaydi. Uning o'zi nuqson emas,

ya'ni yetishmovchilik, kamchilik kasallikdir. U ma'lum ijtimoiy sharoitdagina nuqsonga aylanadi. U uning xatti-harakati va boshqalarning xatti-harakati o'rtasidagi farqda bilinadi. Maxsus tarbiyagina nuqsonni yengib chiqadi".

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar kattalar tomonidan beriladigan tarbiyaviy ta'sirga muhtoj, chunki bu birlamchi nuqsonning oqibatlarini oldini olish yoki ularni yengib o'tish, har bir bolaning imkoniyatlarini ochib berish va uni korreksion va tarbiyaviy ishlarsiz sog'lomlar orasidagi munosib hayotga tayyorlash mumkin emas.

2. Ko'zi ojiz bolalarni tarbiyalashning maqsad va vazifalari

Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan va sog'lom rivojlanayotgan bolalarni tarbiyalashning maqsad va vazifalarini aniqlash asosan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar bilan bog'liq. Shu sababli, iqtisodiy shakllanishning o'zgarishi va fanlarning turli sohalari: falsafa, pedagogika, tibbiyot, psixologiya va boshqalarning rivojlanishi natijasida chuqur ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning shaxsini shakllantirish bo'yicha jamiyatning qarashlari o'zgardi. Asrlar davomida jamiyat va pedagogika ko'zi ojizlarning tasavvurlari va ularni mavjud yashash sharoitlariga moslashish masalalariga qiziqdi. Insonga nisbatan gumanistik qarashlar rivojlanib borgan sari, ularning jamiyatdagi o'rni jamiyatning ko'zi ojizlar oldidagi burchi haqida fikr paydo bo'ladi, balki o'qitish va tarbiyalashda ham namoyon bo'ladi (Didro, Komenskiy, Pestalozzi, Lokk va boshqalar).

Tiflopedagogika rivojlanishining barcha bosqichlarida ko'zi ojizlarni har tomonlama rivojlanishi g'oyasini amalga oshirishga intilib, uning jamiyatdagi mustaqil mehnat hayotini bunday rivojlanishning maqsadi deb hisobladi. Biroq "ko'zi ojiz insonning ko'p qirrali rivojlanishi" ning mazmuni uning jamiyatdagi ijtimoiy mavqei bilan belgilanadi.

L.S.Vigotskiyning "ko'rlikning o'zi nuqson emas... U uning xatti-harakati va boshqalarning xatti-harakatlari o'rtasidagi

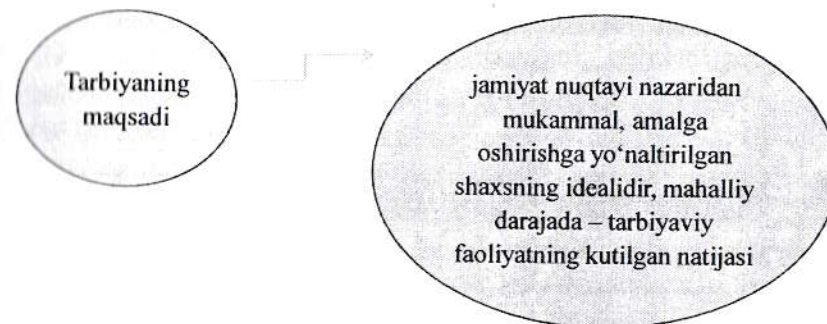
farqning belgisidir” va qachon “ijtimoiy tarbiya nuqsonni yengadi...”, keyin “ko’zi ojiz bola ko’zi ojiz bola haqida gapiradi...”, bu so’zlar keyingi yillarda tiflopedagogika va tiflopsixologiya nazariyasi va amaliyoti bilan isbotlandi. Ko’zi ojizlar jamiyatida ko’rish qobiliyati cheklanganlarning muvaffaqiyatli moslashishi, ularning fan, madaniyat, sanoat va qishloq xo’jaligining turli sohalaridagi yutuqlari bunga misoldir.

Maxsus pedagogika shuni ko’rsatdiki, ilmiy jihatdan tashkil etilgan ta’lim jarayoni bilan hatto ko’rish va eshitishning to’liq yetishmasligi bilan ham, bolani izolyatsiyadan olib tashlash, unga ma’naviy madaniyat xazinalaridan foydalanish imkoniyatini ochish, ko’rish muhitida ijtimoiy moslashish va ishlash uchun mavjud imkoniyatlarni ochib berish mumkin.

Mahalliy ilm-fan rivojlanishining har bir bosqichida ko’zi ojizlarni tarbiyalashning maqsad va vazifalari o’zgardi. Uzoq vaqt davomida aqliy va mafkuraviy va siyosiy ta’limga ustuvor ahamiyat berildi. Natijada shaxsning intellektual rivojlanishi, uning mustaqil faoliyati va ijtimoiy kompetensiyasi o’rtasida sezilarli tafovut yuzaga keldi. Ko’rishda nuqsoni bo’lgan ko’plab insonlarning haqiqatan ham mustaqil kattalar hayoti uchun tenglikni e’lon qilish va bilim miqdori bilan jihozlash yetarli emas, maxsus ta’lim samaradorligini va uning amaliy yo’nalishini oshirish kerak.

Ko’rishda nuqsoni bo’lgan bolalarni tarbiyalashda, shuningdekumuman ta’limda bolalarning rivojlanishida ularning faol mustaqil hayotiga to’sqinlik qiladigan ikkinchi darajali og’ishlarni bartaraf etish bo’yicha psixologik va tuzatish ishlari kuchaytirildi va kompensatsion bilimlarni, amaliy ko’nikmalarni shakllantirish bo’yicha ishlar olib boriladi.

Ko’zi ojiz insonlarni tarbiyalashning maqsad va vazifalarini belgilashda, albatta, normal ko’radigan bolalarni tarbiyalashning maqsad va vazifalaridan kelib chiqish kerak, boshqa tomondan, ularni ijtimoiylashuv xususiyatlaridan kelib chiqadigan o’ziga xos xususiyatlar bilan to’ldirish kerak.

Vazifa muayyan sharoitlarda berilgan faoliyatning maqsadi. Ta’limning maqsad va vazifalari davlatning ijtimoiy-iqtisodiy holati, uning siyosiy tizimi, shuningdek, undagi ustun qadriyatlar bilan belgilanadi.

Jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichida ko’rishda nuqsoni bo’lgan bolalarni tarbiyalashning asosiy maqsadi tabiiy ijtimoiy muhitda mustaqil hayot va faoliyatga tayyorgarlik ko’rishdir, bu ota-ona avlodining tajribasini bolalarga yetkazishdan iborat emas, balki o’z hayotini mustaqil ravishda qanday qurishni biladigan shaxsni shakllantirishdan iborat, u uchun javobgar bo’ling, qaror qabul qiling va tez o’zgaruvchan dunyoda harakat qiling. Ko’zi ojiz bolalarni tarbiyalashning ushbu strategik maqsadi, asosan, normal ko’radigan bolalarni tarbiyalash maqsadiga to’g’ri keladi.

Farqlar aniq vazifalarda, o’quv jarayonining mazmuni, usullari, texnikasi, vositalarida yotadi.

Ko’zi ojiz bolalarni tarbiyalashning asosiy maqsadi uning tarkibiy qismlariga ko’proq shaxsiy maqsadlarga ajratilishi mumkin:

- ma’naviy boylik, axloq, axloqiy poklik va jismoniy mukammallikni o’zida mujassam etgan, yuzaga keladigan muammolarni hal qilishga va qiyinchiliklarni yengishga qodir bo’lgan har tomonlama va uyg’un rivojlangan shaxsni tarbiyalash;
- o’ziga va boshqalarga munosabatni shakllantirish, ya’ni inson o’zining individual, intellektual-kognitiv, hissiy-ixtiyoriy va kommunikativ-xulq-atvor xususiyatlarini anglaydigan

bunday tarbiya, uning shaxslar, atrofdagi jamiyat va dunyo bilan munosabatlarining mohiyatini aniq aks ettiradi;

- vakolatli shaxsni tarbiyalash, nafaqat ularning aloqalarini to'g'ri tushunadigan va yetarli darajada baholaydigan va ko'rish qobiliyati buzilgan odamlar bilan ham, normal ko'ruvchilar bilan ham ijtimoiy maqbul munosabatlar va o'zaro munosabatlarni quradigan;

- ziddiyatsiz bo'lishni va jamiyatdagi keskinlik va tushunmovchiliklarning oldini olishni biladigan;

- insonni madaniyat bilan tanishtirish-madaniy va ma'naviy qadriyatlar bilan tanishtirish;

- fuqarolikni tarbiyalash, ya'ni o'z mamlakatiga nisbatan yuqori vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish, ijtimoiy adolatsizlik va tengsizlikka qarshi kurashuvchi;

- o'z-o'zini anglashni rivojlantirish, o'z taqdirini o'zi belgilash, o'zini o'zi anglash va o'zini o'zi tasdiqlash uchun sharoit yaratish, bu bolaning individual va ijtimoiy-psixologik fazilatlarini doimiy ravishda ijobiy takomillashtirish zarurligini anglashini, shuningdek, o'z-o'zini rivojlantirishning shakllari va usullarini topish qobiliyatini anglatadi.

Ta'lim maqsadlariga aniq vazifalarni belgilash va hal qilish orqali erishiladi.

Ko'zi ojiz bolalarni tarbiyalashni barcha institutlarining (bolalar bog'chasi, maktab-internat, kunduzgi maktab, oila) sa'y-harakatlari hal qilinishi kerak bo'lgan asosiy **vazifalar** quyidagilardan iborat:

- turli xil ijtimoiy foydali va shaxsan muhim faoliyatda bolaning tabiiy moyilligi va imkoniyatlarini aniqlash va rivojlantirish;

- turli vaziyatlarda aloqa ko'nikmalarini shakllantirish va takomillashtirish;

- o'z-o'zini anglash va o'zini o'zi qadrlash tuyg'usini shakllantirish, o'z hayotiga qadriyat munosabati, nuqsoniga to'g'ri munosabat, hayotiy maqsadlarni rejalashtirish va amalga oshirish zarurati va qobiliyati, o'zini o'zi bilish, o'zini o'zi

boshqarish va obyektiv o'zini o'zi qadrlash qobiliyati;

- faoliyat jarayonida jamiyatning gumanistik axloqiy me'yorlariga mos keladigan xatti-harakatlar madaniyatini shakllantirish;

- fuqarolik tuyg'ulari va fazilatlarini, fuqarolik xulq-atvorini tarbiyalash;

- nogironlarni falsafiy va dunyoqarashga tayyorlash, ularga vizual nuqson va mamlakatda va dunyoda yuz berayotgan radikal siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar sharoitida hayotning ma'nosini aniqlashda yordam berish;

- umuminsoniy va milliy madaniy qadriyatlar va an'analar tizimiga kirish;

- kognitiv faoliyat tajribasini shakllantirish, ijodkorlik qobiliyati, o'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini tarbiyalashga bo'lgan ehtiyoj;

- oilaviy va kundalik madaniyat asoslarini shakllantirish;

- sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyojni rivojlantirish, jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish;

- mehnatga ijobiy munosabatni shakllantirish, mehnatga tayyorlik.

- Tiflopsixologiya maxsus vazifalarni ham qo'yadi, ularni hal qilmasdan ta'limning umumiy maqsadlariga erishish mumkin emas. Keling, ularning asosiylari haqida to'xtalamiz:

- vizual buzilish natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy shaxsiy fazilatlar, xulq-atvor shakllanishining oldini olish;

- noto'g'ri oilaviy ta'lim tufayli shaxsni rivojlantirishdagi kamchiliklarni tuzatish;

- rehabilitatsiya va keyingi integratsiya samaradorligini oshiradigan kompensatsion bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish.

Ta'limiy o'zaro munosabatlarning har bir aniq harakatida haqiqiy ijtimoiy-pedagogik vaziyat tufayli vazifalar paydo bo'lishi va amalga oshirilishi muhimdir.

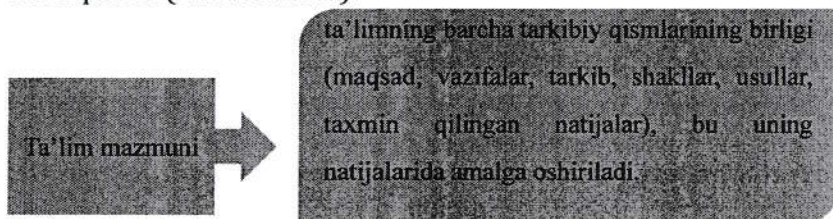
3. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar tarbiya nazariyasi

Tarbiya nazariyasi pedagogika fanining ajralmas qismi bo'lib, inson shaxsini shakllantirishning umumiy qonuniyatlarini ochib beradi va ta'lim mazmunini asoslaydi.

Ta'lim bu – professional o'qituvchi tomonidan tashkil etilgan, bolaning zamonaviy jamiyat madaniyatiga ko'tarilishi, o'quvchining jamiyatda yashash va ongli ravishda insonga munosib hayot qurish qobiliyatini rivojlantirish (N.N.Shchurkova).

Ta'lim bu – ijtimoiylashuv jarayonining pedagogik tarkibiy qismi bo'lib, u inson rivojlanishi uchun sharoit yaratish uchun maqsadli harakatlarni o'z ichiga oladi (M.I.Rojkov).

Ta'lim bu – shaxsni rivojlantirish jarayonini maqsadli boshqarish (L.I.Novikova).

Tarbiya pedagogikaning asosiy toifalaridan biridir, ammo bugungi kunda konsepsiyaning umumiy qabul qilingan ta'rifi yo'q. A.V.Mudrik ko'plab mualliflarning tarbiya haqidagi fikrlarni umumlashtirib, "tarbiya" tushunchasini ochishda bir qator taniqli umumiy yondashuvlarni ajratib ko'rsatish mumkinligini ta'kidlaydi. Tarbiya nazariyasining hajmini aniqlashda ko'plab tadqiqotchilar quyidagilarni ta'kidlashadi:

- keng ijtimoiy ma'noda ta'lim, shu jumladan jamiyatning butun insonga ta'siri, ya'ni aslida ta'limni sotsializatsiya bilan aniqlash;

- ta'lim muassasalari tizimi tomonidan amalga oshiriladigan maqsadli ta'limni nazarda tutgan holda keng pedagogik ma'nodagi ta'lim;

- tor pedagogik ma'noda ta'lim, ya'ni o'qituvchining tarbiyaviy ishi, uning maqsadi bolalarda ma'lum bir o'qituvchi-

murabbiy tomonidan baham ko'riladigan ma'lum fazilatlar, qarashlar, e'tiqodlar tizimini shakllantirishdir;

- ta'lim yanada tor ma'noda muayyan ta'lim muammolarini hal qilish (masalan, ma'lum axloqiy sifatni tarbiyalash va boshqalar).

Ensiklopediyadagi ta'rifda shunday deyilgan: "Tarbiya – ma'lum bir dunyoqarashni, xulq-atvorni shakllantirish, fe'l-atvor va irodaning o'ziga xos xususiyatlarini, odatlari va didini rivojlantirish, ma'lum jismoniy xususiyatlarni, aqliy qobiliyatlarni rivojlantirish va hokazo."

Ta'rifdan ko'rinib turibdiki, tarbiya manbai boladan tashqarida nazarda tutilgan, bolaga obyekt roli berilgan, o'qituvchining pozitsiyasi qat'iy, "shakllantirish" va "ta'sir qilish", ya'ni majburlash, o'quvchining shaxsiyatiga kerakli "shakl" beruvchi bosim. Albatta, bu ta'rif ta'lim to'g'risida avtoritar, buyruqbozlik va majburiy g'oyaning ifodasidir.

Tarbiya – bolaning shaxsiyatini rivojlantirish jarayonini maqsadli boshqarish. Ko'rinib turibdiki, tarbiyaning maqsadi yuqoridan belgilangan ba'zi fazilatlarini, xususiyatlarini, bolaning shaxsiy xususiyatlarini shakllantirish emas, balki uning rivojlanishi: tabiat bolani ta'minlagan sovg'alar, moyilliklar, qobiliyatlarni rivojlantirish. Mualliflar Y.Liyemetsa, V.A.Karakovskiy, N.L.Selivanovalarning ta'kidlashlaricha, bu bolaning shaxsiyatini boshqarish emas, balki o'quvchining muhiti, yashash sharoitlarini tashkil etish demakdir. Shunga qaramay, shuni ta'kidlash kerakki, "menejment" tushunchasini "tarbiya" tushunchasi bilan aniqlash ilmiy jihatdan noto'g'ri.

O'quv jarayoni uning mohiyatini, o'ziga xosligini va kursning xususiyatini belgilaydigan bir qator xususiyatlarga ega.

1. Ta'lim bu – maqsadli jarayon. Bu o'qituvchi ishidagi asosiy qo'llanma ijtimoiy buyurtma jamiyatda qabul qilingan axloqiy me'yorlar to'plami sifatida xizmat qilishida namoyon bo'ladi. O'qituvchi o'quvchi shaxsiyatining modelini aks ettiruvchi maqsadini alohida ta'kidlaganida, ta'lim samarali bo'ladi. Eng katta samaradorlikka tarbiyaning maqsadi o'quvchiga

ma'lum va tushunarli bo'lganda, u bilan rozi bo'lganda, uni qabul qilganda va o'z-o'zini tarbiyalash jarayonida bir xil ko'rsatmalarga tayanganda erishiladi.

2. Tarbiya ko'p qirrali jarayondir, chunki uni amalga oshirishda o'qituvchi o'quv jarayonini murakkablashtiradigan yoki uning muvaffaqiyatiga hissa qo'shadigan ko'plab obyektiv va subyektiv omillarni hisobga olishi kerak. Tarbiya jarayoniga ta'sir qiluvchi obyektiv omillar orasida ijtimoiy hayotning turli tomonlarini (iqtisodiyot, siyosat, madaniyat, mafkura, axloq, huquq, din va boshqalar) ko'rib chiqish kerak; subyektiv omillar orasida shaxs tarbiyalanadigan ijtimoiy muhit (oilalar, maktab, do'stlar, muhim shaxslarning ta'siri), shuningdek o'quvchining individual va shaxsiy xususiyatlari mavjud.

3. Tarbiya subyektiv jarayon bo'lib, uning natijalarini noaniq baholashda namoyon bo'ladi. Buning sababi shundaki, ta'lim natijalari aniq miqdoriy ifodaga ega emas, shuning uchun qaysi o'quvchi mukammal tarbiyalanganligini va qaysi biri qoniqarsiz ekanligini aniq aytish mumkin emas. Shu sababli, qaysi o'quv jarayonini o'quvchining shaxsiga samarali ta'sir ko'rsatadigan yuqori sifatli deb hisoblash mumkinligini va qaysi biri "namoyish" ekanligini aniqlash qiyin, "namoyish uchun" olib boriladi va kerakli natijaga olib kelmaydi. Ta'limning subyektiv tabiati ko'p jihatdan o'qituvchining shaxsiyati, uning pedagogik ko'nikmalari, xarakter xususiyatlari, shaxsiy fazilatlari, qadriyat ko'rsatkichlari, iste'dodlar, qobiliyatlar, sevimli mashg'ulotlarning mavjudligi yoki yo'qligi bilan belgilanadi.

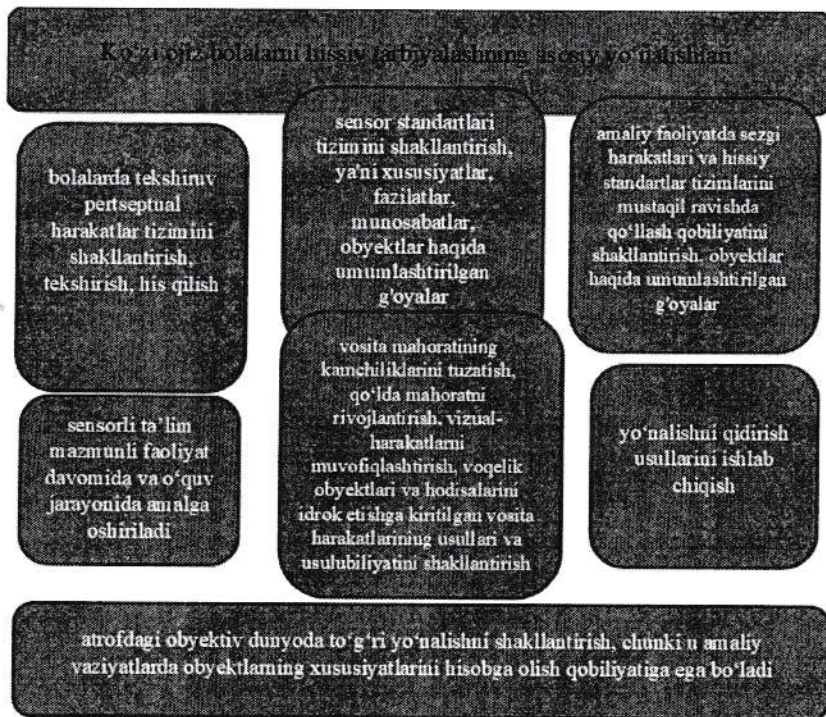
4. Tarbiya bu – to'g'ridan-to'g'ri tarbiyaviy ta'sir paytidan boshlab natijalarning uzoqligi bilan tavsiflangan jarayon. Bu ta'lim shaxsga (ong, xulq-atvor, his-tuyg'ular) chuqur, murakkab ta'sir ko'rsatishga mo'ljallanganligi sababli sodir bo'ladi. O'quvchi o'qituvchining aniq nimaga erishayotganini tushunishi, tarbiyaviy ta'sirga yetarlicha javob berishi va o'zi uchun to'g'ri xulosalar chiqarishi uchun vaqt kerak. Ba'zan bu ko'p yillarni oladi.

5. Ota-onalar doimiy ish olib boruvchi kishilardir, chunki

shaxsni "vaqti-vaqti bilan" tarbiyalash mumkin emas. Shaxsiy ta'lim tadbirlari, qanchalik yorqin bo'lmasin, shaxsning xatti-harakatlariga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin emas. Buning uchun muntazam pedagogik ta'sirlar tizimi, shu jumladan o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi doimiy aloqa zarur. Agar ta'lim jarayoni tartibsiz bo'lsa, unda o'qituvchi doimiy ravishda talaba tomonidan o'zlashtirilganlarni qayta tiklashi kerak va keyin unutiladi. Shu bilan birga, o'qituvchi o'z ta'sirini chuqurlashtira olmaydi va rivojlantira olmaydi, o'quvchida yangi barqaror odatlarni rivojlantira olmaydi.

6. Tarbiya bu – uning maqsadlari, vazifalari, mazmuni, shakllari va usullarining birligida, butun o'quv jarayonini shaxsning yaxlit shakllanishi g'oyasiga bo'ysunishda, ong, xulq-atvor va hissiyotlarning yuqori rivojlanishi uyg'un tarzda ifodalanadigan murakkab jarayon. Bu shuni anglatadiki, shaxsni faqat ongni shakllantirishga e'tibor berish, xulq-atvor normalari va qoidalarini rivojlantirishga e'tibor berish yoki his-tuyg'ularni shakllantirish orqali "qismlarga" shakllantirish mumkin emas.

7. Tarbiya ikki tomonlama jarayondir, chunki u ikki yo'nalishda davom etadi: o'qituvchidan o'quvchiga (to'g'ridan-to'g'ri aloqa) va o'quvchidan o'qituvchiga (fikr-mulohaza). Jarayonni boshqarish asosan teskari aloqalarga, ya'ni o'qituvchiga o'quvchilardan keladigan ma'lumotlarga asoslanadi. O'quvchining xususiyatlari, qobiliyatlari, moyilligi, afzalliklari va kamchiliklari haqida ko'proq ma'lumot o'qituvchining ixtiyorida bo'lsa, u o'quv jarayonini shunchalik maqsadga muvofiq va samarali amalga oshiradi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Tarbiya nima?
2. Tarbiya va ta'limning o'zaro bog'liqligini izohlang.
3. Tarbiyaning mohiyatini ochib bering.
4. Tarbiyaning maqsad va vazifalarini ayting.
5. Tarbiya nazariyasi nima?

9-10 - mavzular: Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar tarbiyasi

Reja:

1. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar axloqiy tarbiyasi.
2. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar estetik tarbiyasi.
3. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar jismoniy tarbiyasi.
4. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar jinsiy tarbiyasi.
5. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar mehnat tarbiyasi.
6. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar proforintatsiyasi.

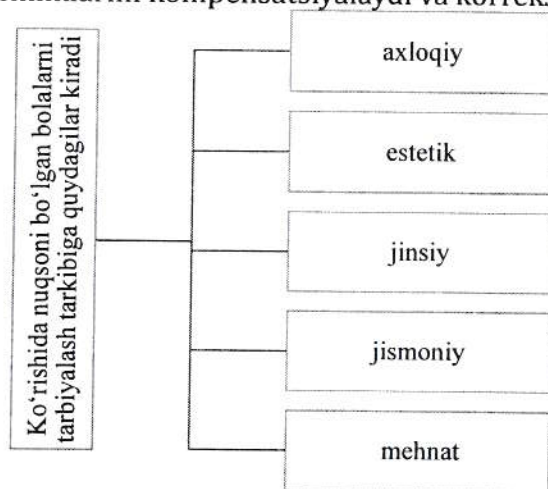
Tayanch so'zlar: axloqiy, estetik, jinsiy, jismoniy, mehnat ta'limi, texnik faoliyat, qishloq xo'jaligi faoliyati, xizmat ko'rsatish faoliyati, ijodiy faoliyat, dizayn faoliyat, proforintatsiya

Kirish

Maqsad va vazifalariga ko'ra, ko'rish qobiliyati buzilgan bolalarni tarbiyalash pedagogikaning umumiy tamoyillariga to'g'ri keladi. Ta'limning umumiy vazifalari bolalar rivojlanishidagi birlamchi va ikkilamchi nuqsonlarni bartaraf etish, tuzatish va kompensatsiya qilish bilan bog'liq maxsus vazifalar bilan birlashtirilgan. Ko'zi ojiz bolani tarbiyalash ko'pincha haddan tashqari erkalatish va uni o'yin, ta'lim va mehnat faoliyatida cheklaydigan yumshoq rejimni yaratishda namoyon bo'ladi, bu umuman noto'g'ri. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar, iloji boricha, har xil faoliyat bilan shug'ullanishlari kerak. Shu munosabat bilan, birinchi navbatda, ularning mustaqilligi, o'z-o'ziga xizmat qilish va madaniy xulq-atvor ko'nikmalarini rivojlantirish, ularni jamoada yashash va ishlashga o'rgatish kerak. Bunday holda, bola rivojlanishining individual va yosh xususiyatlarini hisobga olish kerak.

Kundalik faoliyat murakkab va ko'p qirrali bo'lib, u fazoda mo'ljal olish, atrofdagi voqelikni idrok etish, o'zini o'zi boshqarish va xatti-harakatlarni tartibga solish bilan bog'liq. Bu boladan kuchli e'tiborni, tezkor fikrlashni, xotirani,

reaksiyalarning tezligi va aniqligini va boshqa bir qator fazilatlarni talab qiladi. Ba'zida bu talablar ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolaning psixologik va fiziologik imkoniyatlari yoqasida bo'ladi. Tananing bir qator psixologik va fiziologik xususiyatlari o'yin, ta'lim va mehnat faoliyati talablariga mos kelmasligi asabiy tushkunlikka va kasallikning rivojlanishiga olib kelishi mumkin. Bularning barchasi o'quv ishlarini tashkil qilishda hisobga olinishi kerak. Shu bilan birga shuni ta'kidlash kerakki, tarbiyaviy ishlarni to'g'ri tashkil etish bilan bolalarning rivojlanishi normallasadi. Faqat bolalarga maqsadli pedagogik ta'sir ko'rsatish, ularni hayot talablari bilan chambarchas bog'liq holda turli xil faoliyat turlariga jalb qilish kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish, bilimlarni egallashni ta'minlash, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, ularni ta'lim va mehnat faoliyatining ijtimoiy ahamiyatini tushunish darajasiga ko'tarish qobiliyatiga ega. Bularning barchasi ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalardagi kamchiliklarini kompensatsiyalaydi va korreksiyalaydi.

Biz ular bilan tarbiyaviy ishning ba'zi jihatlarini tavsiflaymiz.

1. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar axloqiy tarbiyasi

Axloqiy tarbiya

- shaxsni har tomonlama rivojlantirish umumiy tizimining asosiy yo'nalishi; maqsadli boshlash jarayoni bolalar insoniyat va ma'lum bir jamiyatning axloqiy qadriyatlariga, axloqiy fazilatlarni, fe'l-atvor xususiyatlarini, ko'nikma va xulq-atvor odatlarini shakllantirish

Insonning axloqiy hayoti uning axloqiy tarbiyasi bilan chambarchas bog'liq. Zero, axloqiy tarbiya insonning shaxs bo'lib yetishuvini ta'minlaydigan doimiy jarayonlardan biri. Unda individ axloqiy qadriyatlarni anglab yetadi, o'zida axloqiy fazilatlarni barqaror etadi, axloqiy tamoyillar va me'yorlar asosida yashashga o'rganadi. Axloqiy tarbiya insoniyat tarixi mobaynida ikki muhim masalaga javob izlaydi: bulardan biri – qanday yashamoq kerak, ikkinchisi — nima qilmog'-u nima qilmaslik lozim. Ana shu savollarga javob izlash jarayoni axloqiy tarbiyaning amaliy ko'rinishidir. Tarbiya ona qornidan boshlanadi, degan gap bor. Uning asl ma'nosi, avvalo, otananing o'zi axloqiy tarbiya ko'rgan bo'lishi kerak degani. Zero, qush inida ko'rganini qiladi: ota-ona oilada yuksak axloq namunasini ko'rsatishi lozim. Shuni ham alohida ta'kidlash joizki, axloqiylik insonda faqat axloqiy tarbiya vositasidagina vujudga keladi, degan moddiyatchilik qarashlari ko'p yillar mobaynida hukmronlik qilib keldi. To'g'ri, axloqiy tarbiyaning ahamiyati nihoyatda katta. Lekin axloqiylik insonga uning insoniylik belgilaridan eng muhimi sifatida ato etilgan ilohiy ne'mat. Shu ma'naviy ne'mat asosini axloqiy tarbiya yordamida takomillashtiramiz.

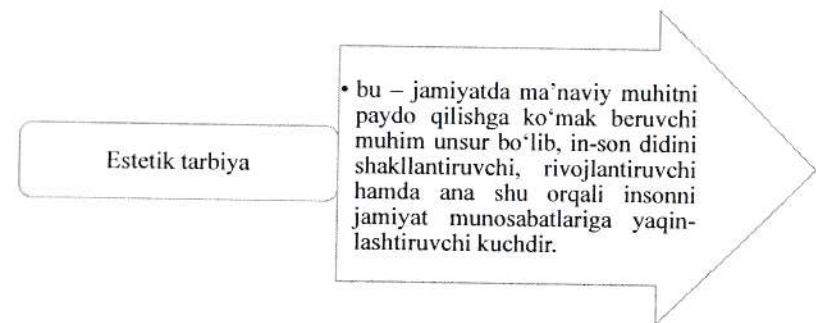
Shunday qilib, axloqiy tarbiya inson farzandini komillikka yetkazish yo'llaridan biri. Uning vositalari ko'p. Ularning bir qismi an'anaviy tarbiya vositalari bo'lsa, yana bir qismi zamonaviy vositalar. Odatda, har ikki turdagi vositalardan foydalaniladi. Chunonchi, maktabgacha bo'lgan axloqiy tarbiyada ertak va rivoyatlar vositasidagi an'anaviy tarbiya bilan o'yinchoqlar va o'yinlar vositasidagi zamonaviy tarbiya muvaffaqiyatli qo'llanadi; bunda ko'rishda nuqsoni bo'lgan bola qizg'anchilik, g'irromlik qilmaslikka, halol bo'lishga o'yinlar yordamida da'vat etiladi. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar axloqiy tarbiyasidagi eng kuchli vosita — san'at. Ayniqsa, san'atning badiiy adabiyot turi keng qamrovli. Ertakdan tortib romangacha bo'lgan janrlarda chop etilgan asarlar shaxsning axloqiy shakllanishida ulkan xizmat ko'rsatadi. Ular orqali kitobxon tarbiyalanuvchi sifatida ezgulik va yovuzlik nimaligini badiiy idrok etadi; ideal tanlashda ham ularning ahamiyati katta. Bundan tashqari, badiiy adabiyotning bevosita axloqiy tarbiyaga mo'ljallangan hikoyatlar, rivoyatlar va nasihatlar majmualari borki, biz ulami, avval aytganimizdek, pandnomalar deb ataymiz: "Kalila va Dimna", "Qobusnoma", "Guliston", "Zarbulmasal" singari bunday mumtoz asarlar an'anaviy axloqiy tarbiya vositasi sifatida necha asrlardan buyon qanchadan qancha avlodlarga xizmat qilib keldi, bundan buyon ham shunday bo'lib qolajak. Axloqiy tarbiyaning barcha zamonlar uchun dolzarb bo'lgan yo'li, bu — namunaviylik tamoyili. Oilada, avvalo, yuqorida aytilganidek, ota-ona bolaga axloqiy namuna bo'lishi kerak. Ustoz shogirdlik munosabatlaridagi muomala odobi, halollik, rostgo'ylik yoshlar axloqiy tarbiyasi shakllanishini ta'minlovchi omillardandir.

Hozirgi paytda axloqiy tarbiyaning eng kuchli zamonaviy vositasi sifatida televideniye keltirish mumkin. U deyarli barcha san'at turlarida yaratilgan asarlarni ekranlashtirish va ekranda ko'rsatish imkoniga ega. Bundan tashqari, unda maxsus axloqiy tarbiyaga bag'ishlangan muntazam ko'rsatuvlar ham berib boriladi. Axloqiy tarbiya aslida axloqiy madaniyatning o'zagini tashkil etadi, muomala odobi, etiket, kasbiy odob

singari axloqiy xatti-harakatlar uchun asos vazifasini o'taydi. Biroq u o'zini yetarli namoyon qilishi uchun ta'lim bilan doimiy aloqada bo'lishi shart. Shuning uchun "ta'lim-tarbiya" degan qo'shaloq atama qo'llanadi. Ta'lim-tarbiyada tarbiyalanuvchiga bola deb emas, bo'lajak komil inson deb qarash muhim.

O'zbekiston erishayotgan, dunyo tan olayotgan ulkan yutuqlarning negizida turgan asosiy omil insondir. Buyuk ma'rifatparvar Abdulla Avloniyning "Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot; yo najot, yo halokat; yo saodat, yo falokat masalasidir", degan so'zlari bir asr avval millatimiz uchun qanchalik muhim va dolzarblik kasb etgan bo'lsa, hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

2. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar estetik tarbiyasi

Ta'lim, o'yin va mehnat faoliyatida ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarni estetik tarbiyalash muammosi dolzarb masalalardan biridir. Bugungi kunga qadar asosiy e'tibor darslarning mazmunini o'zlashtirishga qaratildi. Ko'zi ojizlar va zaif ko'ruvchilar shaxsiyatining asosiy xususiyatlaridan birini tavsiflovchi darslarga ijodiy munosabat muhim ahamiyatga ega. Faoliyat turlari, ularning jozibadorligi o'rtasidagi farq har qanday faoliyat turiga ijodiy munosabatni istisno qilmasligi kerak. Har qanday ta'lim, o'yin, mehnat obyektiv ravishda ijodiy tarkibga ega, garchi ularning ijodiy, estetik elementlari bilan to'yinganligi farqli bo'lsa ham.

Shaxsning barcha sohada faol ijodga bo'lgan ichki ehtiyojini uyg'otishda estetik madaniyatning roli katta. U shaxsning ijodiy salohiyatini rivojlantiradi, uni go'zallik qonunlariga muvofiq o'zgartirish uchun hayot hodisalariga ijodiy yondashuvni rag'batlantiradi.

Ko'zi ojizlar va zaif ko'ruvchilarni o'qitish va tarbiyalashda kognitiv va amaliy tomon ustunlik qiladi va hissiy-emotsional, estetik jihatdan kam namoyon bo'ladi. Yaqin vaqtgacha ko'zi ojizlarga teri tuyish orqali ta'lim, o'yin va mehnat faoliyatining estetik mazmunini yetkazish qiyin deb ishonishgan. Ko'zi ojizlar va zaif ko'ruvchilar tomonidan atrofdagi voqelik va vizual vositalarni estetik idrok etish o'rganilmagan.

Ko'zi ojizlar va zaif ko'ruvchilar atrofdagi voqelikni turli darajada idrok etishning turli usullari bilan bog'liq holda o'quv, o'yin va mehnat faoliyati obyektlarini estetik baholashga qodir. Estetikaning obyektiv xususiyatlari (shakli, ritmi, uyg'unligi, simmetriyasi, rang kombinatsiyasi va boshqalar) obyektiv haqiqatda mavjud bo'lganligi sababli, ular odamlarning kundalik hayotidagi idroklari, tasavvurlari, onglarida namoyon bo'ladi. Ko'zi ojizlar va zaif ko'ruvchilar kognitiv faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq holda, ular atrofdagi voqelikni estetik idrok etishning o'ziga xosligi to'g'risida savol tug'iladi. Shu sababli, ko'rish qobiliyati buzilgan bolalarning estetik tarbiyasini tashkil qilish uchun muhim bo'lgan voqelikning estetik rivojlanishi bilan bilimlarning o'zaro bog'liqligi masalasini ko'rib chiqish juda muhimdir.

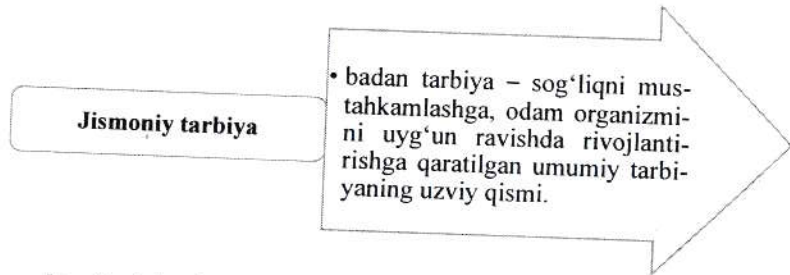
Bolalarning estetik rivojlanish darajasining ko'rsatkichi estetik ahamiyatga ega obyektlarni idrok etishda boshdan kechirgan estetik tajribalar va hissiyotlardir. Ma'lumki, estetik his-tuyg'ular o'zgaradi, ko'chiriladi, bog'lanadi va esda qoladi. Hissiy va estetik reaksiyalar, ijobiy his-tuyg'ular, haqiqat bilan maqbul munosabatlarni o'rnatish bolalarning hissiy rivojlanish darajasini ko'rsatadi. Hissiy kayfiyatda his-tuyg'ular, ta'mlarning rivojlanish darajasi va tabiati namoyon bo'ladi, qarashlar, ehtiyojlar va ideallar.

O'quv, o'yin va mehnat faoliyati hissiy va baholovchi munosabatlar bilan bog'liq. O'rganish, o'ynash va mehnat jarayonlari va obyektlarini baholash oxir-oqibat ularni ideal bilan bog'lash natijasidir. Ideal tufayli dunyoqarash, bolaning his-tuyg'ularining mazmunli tizimi, estetik did bir-biriga bog'langan. Dunyoqarashni, hissiyotni, estetik didni, shaxsiy va ijtimoiy idealni birlikka olib kelish tarbiyadagi asosiy vazifalardan biridir. Estetik hissiyotning rivojlanishi motivlar, maqsadlar, ehtiyojlar ta'siri ostida sodir bo'ladi. Ular hissiy va ratsionallikni organik ravishda birlashtiradi va estetik aks ettirish jarayonida ongning yuqori darajalariga o'tishni ta'minlaydi. Bu shaxsning haqiqat bilan munosabatlari mohiyatini anglashini bildiradi.

Hissiy va estetik tarbiya bilan bir qatorda estetik ehtiyojlarni rivojlantirish ham muhim rol o'ynaydi. Ular ikki shaklda mavjud: iste'molchining o'zi (idroki, tajriba, zavq) va ijodiy (o'qitish, mehnat, badiiy va ilmiy ijod va boshqalar). Birinchi va ikkinchi holatda ham estetik ehtiyojlar estetik tarbiya tomonidan shakllangan hissiy sezgirlik qobiliyati asosida pishib yetiladi. Birinchi turdagi ehtiyojlar atrofdagi dunyoga estetik munosabatlarning kuchayishi, estetik va badiiy qadriyatlarni o'ylash, ular bilan muloqot qilish moyilligi bilan tavsiflanadi. Ikkinchi turdagi ehtiyojlar ijodiy, faol va maqsadga muvofiqdir.

O'quvchilar rasm, haykaltaroshlik, san'at va hunarmandchilik asarlari bilan muloqot qilish istagiga ega bo'lganda, bu estetik ehtiyojlarning paydo bo'lishi va mustahkamlanishining belgisidir. Ushbu jarayon qanchalik tez boshlansa, o'quv jarayonida bolalarda turli xil estetik ehtiyojlarni rivojlantirishda shunchalik katta yutuqlarga erishish mumkin.

3. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar jismoniy tarbiyasi

Jamiyatdagi jismoniy madaniyat ahvolini bildiruvchi ko'rsatkichlardan biri. Jismoniy tarbiyaning asosiy vositalari: jismoniy mashg'ulotlar, organizmni chiniqtirish, mehnat va turmush gigiyenasi. Jismoniy tarbiya aqliy, axloqiy, mehnat va estetik tarbiya bilan qo'shib olib boriladi.

Ibtidoiy davrdan boshlab jismoniy tarbiyaga alohida e'tibor qaratilgan. Dastlab u jismoniy mashqlar, turli o'yinlar, mehnat jarayonlari, ovchilik, harbiy harakatlarga o'xshatilgan musobaqalar va sinovlar shaklida mavjud bo'lgan, turli marosimlarni aks ettirgan. Keyinchalik yoshlarni qilichbozlik, chavandozlik, kamondan otish, yakkama-yakka kurash mahoratiga o'rgatish jamiyatning asosiy vazifalaridan biriga aylana borgan. Uyg'onish davrida jismoniy tarbiyaga e'tibor yanada kuchaydi. Gumanistlar jismoniy tarbiyani o'quv dasturiga kiritishga uringanlar. Jismoniy tarbiyaga o'rta asrlarda Yevropada oilaviy tarbiya va maktabdagi pedagogik jarayonning muhim qismi sifatida qarala boshlandi. J.J.Russo "Emil yoki tarbiya to'g'risida" deb atalgan pedagogik risolasida jismoniy tarbiya bolalarning aqliy kamoloti va mehnat tarbiyasidagi ahamiyatini ta'kidlagan. XVIII asrda asosan Russo g'oyalari ta'sirida Germaniyada paydo bo'lgan "insonparvarlik va yaxshi xulq maktablari" – filantropinlar jismoniy tarbiyaning shakl va uslublarining takomillashuviga olib keladi. Gimnastika mashqlari maktab dasturlaridan mustahkam o'rin oladi. XIX asr oxiri va XX asr boshida Fransiya, Buyuk Britaniya va boshqa qator mamlakatlarda jismoniy tarbiyaning milliy tizimlari

tarkib topdi.

O'zbekistonda jismoniy tarbiyaga juda qadimdan salomatlikni mustahkamlashning asosiy vositasi deb qaralgan. Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'ati turk" asarida 100 dan ziyod xalq o'yinlari to'g'risida ma'lumot berilgan. "Alpomish" o'zbek xalq qahramonlik dostoni, Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin", Zayniddin Vosifiyning "Badoye ul-vaqoye" ("Nodir voqealar"), Boburning "Boburnoma" asari va boshqalarda jismoniy, jangovar mashqlar, kuchlilik bahs-munozaralarining xilma-xil namunalaridan hikoya qilinadi.

Ko'zi ojizlar va zaif ko'ruvchilar uchun jismoniy tarbiya tarbiyaning muhim tarkibiy qismidir. Bu bolalarni har tomonlama rivojlantirish, ularni hayot va mehnatga tayyorlash, vosita ko'nikmalarini shakllantirish, jismoniy tayyorgarlikning yuqori darajasiga erishish va ish faoliyatini yaxshilashga qaratilgan.

Bunday bolalarni jismoniy tarbiyalashning eng muhim vazifalaridan biri bu ko'rish buzilishi natijasida paydo bo'lgan vosita nuqsonlarini tuzatishdir. Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarda jismoniy rivojlanishda kechikish mavjud: uzunligi, tana vazni, o'pkaning hayotiy hajmi, ko'krak hajmi va boshqa antropometrik ko'rsatkichlar. Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarning ko'pchiligida umurtqa pog'onasi egriligi va tekis oyoqlarida buzilishlar kuzatiladi. Vizual tizimning rivojlanishidagi buzilishlar va anomaliyalar vosita qobiliyatlarini shakllantirishga salbiy ta'sir qiladi – kuch, tezlik, chidamlilik, muvofiqlashtirish, statik va dinamik muvozanat va boshqalar. Ko'pgina bolalar makro va mikro fazoda mo'ljal olish va harakatlanishda to'siq va qiyinchiliklarga duch kelishadi.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarda ko'rish qobiliyati buzilgan taqdirda, vosita faoliyati sezilarli darajada pasayadi, bu esa ko'rishda nuqson tufayli rivojlanishida eng nuqsonli vosita analizatorining shakllanishiga salbiy ta'sir qiladi. Erta yoshda ko'rish qobiliyati pasayadi yoki yo'qoladi, bunday bolalarda rivojlanishdagi aniq og'ishlar ko'proq uchraydi.

Ko'rish qobiliyati buzilgan bolalar barcha yosh bosqichlarida jismoniy rivojlanishdan orqada qolishlari aniqlandi.

Ko'zi ojizlar va zaif ko'ruvchilarning tana uzunligi 17 yoshga kelib normaga nisbatan o'rtacha 5–5,5 sm ga kam. Xuddi shu narsani ko'r va zaif ko'ruvchi o'spirinlarda 4–5%, o'g'il va qiz bolalarda odatdagi tengdoshlariga qaraganda 6–7% kamroq bo'lgan tana vaznidagi farq haqida ham aytish mumkin. Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi o'spirinlarda ko'krak atrofi normal ko'radiganlarga qaraganda o'rtacha 4,8 sm kichikroq.

Yoshi bilan ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarda jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari oshadi, ammo normal ko'rish qobiliyatiga nisbatan sekinroq. Ko'zi ojizlar va zaif ko'ruvchilar rivojlanishning barcha yosh bosqichlarida tananing yurak-qon tomir va nafas olish tizimlari faoliyatida eng aniq og'ishlarga ega. Bunday bolalarda jismoniy rivojlanishning yosh dinamikasi, qoida tariqasida, normal holat bilan bir xil bo'lib qoladi, ammo jismoniy rivojlanish darajasi ancha past. Ko'rishning yo'qligi yoki pasayishi, go'yo bunday bolalarning jismoniy rivojlanishining tabiiy yo'nalishini cheklaydi.

Ko'rish qobiliyati buzilgan bolalarda yanada aniqroq kechikish vosita fazilatlarini shakllantirishda qayd etilgan. Shunday qilib, ko'rlik va ko'rish qobiliyati pastligi harakat tezligining rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi. Ushbu funksiyaning rivojlanishi turli yosh bosqichlarida notekis sodir bo'ladi. Ushbu notekislik ko'pincha katta yoshda namoyon bo'ladi. Agar odatda harakat tezligining shakllanishi 15 yoshga kelib tugasa, ko'r va ko'rish qobiliyati past odamlarda harakat tezligining rivojlanishi 16 yildan keyin ham davom etadi.

Ko'zi ojiz bolalarda aniq kechikish joydan sakrashda, harakatlarning aniqligini muvofiqlashtirishda va rivojlanishning barcha bosqichlarida qayd etiladi, bu, ehtimol, fazoviy-orientatsiya yetishmovchiligi bilan bog'liq.

Ko'zi ojizlar va zaif ko'ruvchilar statik chidamlilikni rivojlantirishda kechikishlarga ega. Odatda, ushbu funksiyaning rivojlanishi 14 yoshga kelib tugaydi, ko'zi ojiz va zaif

ko'ruvchilarda statik chidamlilik 17 yoshgacha rivojlanishda davom etadi. Ushbu bolalarda vosita fazilatlarining rivojlanishi bevosita ko'rish qobiliyatining pastligiga bog'liq. Jismoniy rivojlanishdagi og'ishlar ularni oldini olish va tuzatish uchun yo'naltirilgan tuzatish va tarbiyaviy ishlarni talab qiladi. Bu past vizual tizimning zaxira imkoniyatlarini safarbar qilish va ulardan foydalanish, jismoniy tarbiya, sport, turizm va boshqalar jarayonida vosita analizatorining funksiyalarini faollashtirish orqali maxsus ta'lim va tarbiya sharoitida mumkin.

Ko'zi ojizlar va zaif ko'ruvchi bolalar jismoniy tarbiyasining vazifalari va mazmuni, qoida tariqasida, oddiy ko'ruvchilar bilan bir xil, ammo bu ularning ko'rish qobiliyatining buzilishi, harakatlarning shakllanishidagi ikkilamchi og'ishlar va fazoviy-orientatsiya faoliyati tufayli ularning jismoniy rivojlanish xususiyatlarini hisobga oladi. Shu munosabat bilan ko'zi ojiz va bolalarning jismoniy tarbiyasi barcha organlar va tizimlarning faoliyatini yaxshilashga, salomatlikni mustahkamlashga, vosita fazilatlarini shakllantirishga qaratilgan. Bunga mekansal faoliyatni, vosita sohasini rivojlantirishni, harakatlarning tezligini, ularning amplitudasini, mushaklarning kuchlanishi va bo'shashish darajasini sezish va baholash qobiliyatini ta'minlaydigan tuzatish va yo'naltirilgan darslarni tashkil etish orqali erishiladi. Bularning barchasi mushak-artikulyar hissiyotni tuzatish va kompensatsion rivojlantirish va takomillashtirishga, vosita harakatlarining sifatli bajarilishiga qaratilgan. Jismoniy tarbiya bolalarda jismoniy rivojlanishning assimetriyasi va nomutanosibliigi, umurtqa pog'onasi egriligi, tekis oyoqlar, harakatlarning muvofiqlashtirilmasligi va qattiqligi kabi kamchiliklarni bartaraf etishni ta'minlaydi. Jismoniy mashqlar qattiqlashuv protseduralari bilan birlashtiriladi va odatda gigiyena me'yorlari va talablariga rioya qilgan holda ochiq havoda yoki toza havoli xonada amalga oshiriladi.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar, shuningdek, normal ko'ruvchilar rivojlanish jarayonida jismoniy va ruhiy jihatdan

o'zgaradi. Har bir yosh bosqichi jismoniy va uzviy bog'liq aqliy rivojlanishning yuqori darajasi bilan tavsiflanadi.

Oddiy va ko'rish patologiyasi bilan yosh davriylashtirishning umumiylikini ta'kidlab, shuni yodda tutish kerakki, chuqur ko'rish qobiliyati buzilgan bolalarda rivojlanishning yosh davriylashuvida og'ishlar bo'lishi mumkin.

Harakat-tayanch sohasidagi kamchiliklarni tuzatish bo'yicha ishlarni olib borishda ular anomal bolalarni jismoniy tarbiyalash jarayonining uslubiy qonuniyatlarini tuzatishda hal qiluvchi vosita buzilishlarini tuzatishning nazariy qoidalariga asoslanadi.

Harakatlanish va jismoniy rivojlanish buzilishlarini tuzatish anomal bolalarning jismoniy rivojlanishi va harakat qobiliyatlarini shakllantirishning yosh naqshlari va xususiyatlarini hisobga olishni o'z ichiga oladi. Uni umumiy jismoniy rivojlanish, salomatlikni mustahkamlash va saqlanib qolgan vosita funksiyalariga tayanish bilan parallel ravishda amalga oshirish zarur.

Tuzatish elementar emas, balki tushunish va tartibga solishni talab qiladigan murakkab harakatlarga duchor bo'lishi kerak va anomal bolalarning harakat sohasidagi buzilishlarni aniqlash uchun tuzatish va tarbiyaviy ishlarning samaradorligi vosita harakatlarining og'zaki vositachiligi, kognitiv faollik va bolaning shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirish bilan ortadi.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarni jismoniy tarbiyalash jarayonining samaradorligi vosita buzilishlarini tuzatish bo'yicha ishlarni har tomonlama tashkil etishni talab qiladi, uning muhim sharti o'quv va sinfdan tashqari ishlar shakllarining birligi, ularning jismoniy va aqliy rivojlanishi uchun yetarli sharoitlar yaratish, harakat sohasini shakllantirishdir.

Jismoniy tarbiya jarayonida ko'rish buzilishlarining klinik shakllari va tabiati, rivojlanish anomaliyalari, vizual patologiyaning og'irligini hisobga olgan holda bolalarga individual va tabaqalashtirilgan yondashuv, shuningdek talabalarning jismoniy rivojlanish dinamikasi va harakat

qobiliyatlarini tizimli nazorat qilish, vosita buzilishlarini tuzatish darajasi zarur.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarning jismoniy tarbiya tizimiga quyidagilar kiradi: kunlik jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirish tadbirlari (ertalabki mashqlar, yurishlar, o'yinlar va boshqalar), majburiy jismoniy tarbiya, umumiy jismoniy tarbiya to'garaklari va guruhlaridagi mashg'ulotlar, sport bo'limlari, oylik sog'liqni saqlash va sport kunlari, musobaqalar, piyoda yurish va boshqalar.

Yoshi, sog'lig'i va ko'rish qobiliyatidan qat'i nazar, barcha ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun quyidagi mashqlar tavsiya etiladi: qurish va qayta qurish; obyektlar bilan va obyektlarsiz umumiy rivojlantiruvchi mashqlar; to'p bilan mashq qilish; qad-qomatni tuzatish va uni to'g'ri shakllantiruvchi mashqlar; muvozanatni muvofiqlashtiruvchi mashqlari; ritmik mashqlar; qiyalikka tirmashib chiqish va tushish mashqlari; ko'zni berkitgan holda mo'ljal olish bo'yicha mashqlar; oddiy va murakkab reaksiyani rivojlantiruvchi mashqlar; egiluvchanlik mashqlari; o'rtacha intensivlikda yurish va yugurish; kichik to'plarni uloqtirish; oddiy tezlikda ochiq havoda sayr qilish.

Jismoniy mashqlar paytida bolalar ko'rish qobiliyati buzilishining klinik shakllariga ko'ra ikki guruhga bo'linadi:

- I guruhga miyopi, fundus o'zgarishi, linzalarning subluksatsiyasi va strabismus bo'lgan bolalar kiradi.
- II guruhga optik atrofiya, uzoqni ko'ra bilish, albinizm bilan kasallangan bolalar kiradi.

Har bir guruh uchun ko'rish va sog'liq holatiga mos keladigan mashqlar tanlanadi. I guruh bolalari uchun balandlik va uzunlikka sakrash, snaryadlardan sakrash, yelkada, boshda, qo'lda turish, yugurishda, chang'ida, konki uchishda katta intensivlik bilan harakatlanish mumkin emas. II guruh bolalari maktabgacha ta'lim muassasalarida va ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya dasturining barcha mashqlarini bajarishlari mumkin. Ammo shuni yodda tutish kerakki, barcha holatlarda

ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilar jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga ehtiyotkorlik bilan yondashishlari kerak. Katta mushak guruhlarining statik kuchlanishini va sezilarli nerv-mushak kuchlanishini talab qiladigan ba'zi jismoniy mashqlar ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun mumkin emas.

Ko'zi ojiz bolalarni jismoniy tarbiyalash jarayonining samaradorligi uchun zarur. Bu tizimli kompleks tibbiy nazoratni ta'minlash va jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida va o'zgarishlar paytida jarohatlarning oldini olish choralariga rioya qilishdir. Shuningdek, jismoniy tarbiya paytida va tanaffuslarda sanitariya-gigiyena me'yorlariga, jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga qo'yiladigan barcha talablarga va harakatlarda alohida ehtiyot choralariga rioya qilish kerak, chunki bolalar fazoda mo'ljal olishda hamda harakatlanishda qiynaladilar. To'g'ri holatni shakllantirish uchun mashqlarga katta ahamiyat berilishi kerak.

Shunday qilib, jismoniy tarbiya darslarining mazmuni vosita funksiyalarining shakllanish xususiyatini, mashqlarni differensial tanlashni belgilaydi, bu esa ko'rish qobiliyati buzilgan bolalarning jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlarini ko'rishda muvosiyo'q tengdoshlarining jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari bilan taqqoslashda yaxshilashga, shuningdek, tenglashtirishga yordam beradi.

Rejalashtirilgan jismoniy tarbiya va korreksion mashg'ulotlar tizimidan foydalanish ta'siri ostida vosita analizatorida qayta qurish amalga oshiriladi, mushaklarning ishlashi yaxshilanadi, yurak-qon tomir va nafas olish tizimlarining faoliyati normallasadi va eng muhimi bolalarda ko'rishning funksional holati yaxshilanadi.

4. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar va jinsiy tarbiyasi

Jinsiy tarbiya

- bu – bolalar, o'smirlar va yoshlarda jins masalalariga nisbatan to'g'ri munosabatni shakllantirib borishga qaratilgan tibbiy va pedagogik tadbirlar tizimi, tarbiya jarayonining muhim qismi.

Jinsiy tarbiya shaxsning jismoniy, aqliy, ma'naviy va estetik rivojlanishi bilan bevosita bog'liq. Jinsiy tarbiyaning asosiy vazifasi ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolaning yaxshi o'sib-unshiga, zurriyot berish faoliyatini bekam-u ko'st qilib shakllantirishga, nikoh va oilani mustahkamlashga yordam berishdan iborat. Jinsiy tarbiyani bolalarning yoshi, jinsi va malakasiga mos tushadigan o'smirlik – bolalikdan yigitlikka o'tish davri bo'lib, 15-18 yoshlarni o'z ichiga oladi. Bu davr anatomik-fizologik, psixologik va tibbiy jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Odam hayotining mazkur bosqichida yoshlarning jismoniy va psixik rivoji sezilarli darajada tezlashadi, hayotdagi turli masalalarga e'tibori, qiziqishi kuchayadi, fikrlash doirasi kengayadi, fe'l-atvori shakllana boshlaydi. O'smirlik-balog'atga yetish davri bo'lib, o'ziga xos sezgilar, hislar, tuyg'ular va oilaviy hayotga taalluqli chigal masalalar uning fikr-u xayolini, vaqtini katta qismini band etadi.

U mazkur masalalar bo'yicha o'zini qoniqtiradigan mazmunda ma'lumot olishga intiladi, lekin bu haqda ota-ona, o'qituvchi va yoshi ulug'larga murojaat qilishga jur'at qilmaydi. Shuning uchun bunday ma'lumotlarni u o'zidan sal yoshi kattaroq o'rtoqlaridan so'rab bilishga majbur bo'ladi. Afsuski, ulardan olingan ma'lumotlar o'smirda noto'g'ri tasavvurlar va yanglish fikrlarni yuzaga keltiradi. Oqibatda o'smir qaltis, zararli harakatga yo'l qo'yishi mumkin. Ba'zan bu xato, adashuv o'smir uchun juda qimmatga tushadi, hayotini izidan chiqaradi.

Shuning uchun jinsiy tarbiya, oilaviy hayot, ro'zg'or

yumishlari masalalari bo'yicha tarbiyaviy ishlar bolalarning yoshligidan, ya'ni o'smirlik davridan ancha oldinroq boshlanishi lozim.

Ushbu tarbiyaviy ishlar taxminan quyidagi tartibda olib borilishi mumkin:

1. O'g'il va qiz bolalar o'rtasida jinsiy-axloqiy munosabatlarni shakllantirish;

2. Ularda o'zaro hurmat, beg'araz do'stlik, samimiy hamkorlik, his-tuyg'ularini vujudga keltirish;

3. O'g'il va qiz bolalar organizmining o'sish-rivojlanish xususiyatlari to'g'risida, har ikkala jinsdagi bolalarda ilmiy tushuncha hosil qilish;

4. Oilaviy hayotning ijtimoiy-psixologik jihatlari, ro'zg'or yumishlari bo'yicha bolalarda to'liq tasavvur hosil qilish kabilar.

Jinsiy tarbiyaning mazmuni bolaning yoshiga qarab o'zgarib boradi.

Jumladan:

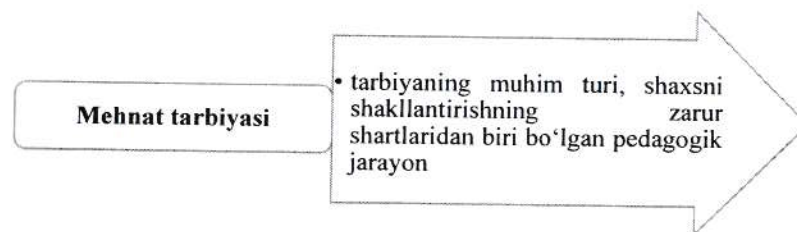
- boshlang'ich sinflarda jinsiy tarbiyaning asosiy maqsadi qiz va o'g'il bola organizmining o'ziga xos xususiyatlari, uning normal rivojlanishini ta'minlash va shaxsiy gigiyenaga doir tushunchalar, ya'ni kun tartibiga rioya qilish, ovqatlanish qoidalari, pokizalik, parta-stol va stulda to'g'ri o'tirish, o'qish va yozish gigiyenasi kabi masalalar bo'yicha bolalarda tushuncha hosil qilish;

- o'rta sinflarda 11-13 yoshli qiz bolalarga xotin-qizlar gigiyenasi bo'yicha maxsus bilim berish talab etiladi. Shu yoshdagi o'g'il bolalarga popiros chekish, nos otish, spirtli ichimliklarning odam organizmiga hamda kelajak avlod sog'lig'iga zarari to'g'risida ma'lumot beriladi;

- yuqori sinf o'quvchilariga o'smirlik davrida organizmda yuzaga keladigan fiziologik va psixologik o'zgarishlar, qiz va yigit o'zaro munosabatlarining madaniy shakllanishi (samimiy sevgi, do'stlik, o'zaro hurmat), oilaviy turmush qurish yoshi, oilaviy hayotning mazmun-maqsadi, oilaviy turmushning iqtisodiy, ijtimoiy-gigiyenik muammolari va

murakkabliklar to'g'risida batafsil tushuncha beriladi. Bunda suhbat o'g'il va qiz o'smirlar bilan alohida o'tkazilishi lozim.

5. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar mehnat tarbiyasi

Mehnat tarbiyasi kishida ijtimoiy foydali mehnatga ichki ehtiyoj, batartiblik, tashkilotchilik, tashabbuskorlik, ishchanlik, ishning ko'zini bilish singari sifatlarni qaror toptirishga xizmat qiladi. Mehnat inson ehtiyojlarini qondirishning birinchi va asosiy vositasi bo'lganligi uchun ham mehnat tarbiyasi tarbiyaning boshqa hamma turlaridan oldin paydo bo'lgan.

Mehnat tarbiyasi g'oyat keng falsafiy-pedagogik kategoriya bo'lib, "mehnat ta'limi", "kasbga yo'naltirish", "politexnik ta'lim", "kasb ta'limi" singari tushunchalarni o'z ichiga oladi. Mehnat tarbiyasi berish hamma zamonlarda ham jamiyat taraqqiyotining asosi, yoshlarni hayotga tayyorlashning eng muhim vositasi bo'lib kelgan. Shuning uchun ham barcha ilohiy kitoblar va hamma mutafakkirlar tomonidan yaratilgan bitiklarda mehnat tarbiyasiga katta e'tibor berilgan. Lekin ularda materialist (moddiy)lardan farqli tarzda mehnat tarbiyasi deyilganda faqat jismoniy mehnatga doir ko'nikma va malakalarni shakllantirish ko'zda tutilmagan. Mehnat tarbiyasi, avvalo, oilada bola o'zini ang'ay boshlashi bilan oq amalga oshirila boshlanadi. Jumladan, chaqaloqlar go'daklik bosqichiga o'tishlari bilan ularga dastlabki mehnat tarbiyasi beriladi. Shunday qilinmasa, bola faqat iste'molchiga aylanib qoladi va natijada u noshud va yalqovgina emas, ma'naviyati kemptik shaxs ham bo'lib shakllanishi mumkin.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarga mehnat tarbiyasi berishda bog'cha, maktab singari ijtimoiy-pedagogik muassasalar katta o'rin tutadi. Chunki bu muassasalarda mehnat tarbiyasi ilmiy asosda tegishli mutaxassislar tomonidan beriladi. Mehnat tarbiyasini tashkil etishdagi asosiy jihat shundaki, u bolalarning yosh xususiyatlari, ruhiy, aqliy va jismoniy imkoniyatlariga muvofiq bo'lishi lozim. Bolaning imkoniyatlaridan yengil mehnat tarbiyasi ularni zeriktirgani kabi, ularning imkoniyatlaridan og'ir topshiriqlar bolalarni bezdirishi mumkin. Mehnat tarbiyasini amalga oshirishda tizimlilik bo'lishiga qat'iy amal qilinishi shart. Aks holda, har qanday qobiliyatli bola ham yetarlicha mehnat tarbiyasi ololmasligi mumkin. Mehnat tarbiyasi uchun maktab davri eng qulay fursatdir. Birinchi navbatda, o'qish jarayonining o'zi og'ir aqliy jismoniy mehnatdir. Maktabga o'z vaqtida kelib-ketish, o'qish-yozishni o'rganish, berilgan bilimlarni egallash uchun o'quvchilarga mehnat tarbiyasi berilgan bo'lishi kerak. Chunki o'quv topshiriqlarini bajarish, dars o'zlashtirish, o'tilganlarni takrorlash, yozma ishlar bajarish, kerakli matnlarni yodlash, ko'chirmalar olish, lug'atlar bilan ishlay olishi uchun o'quvchi muayyan ketma-ketlikka rioya etishi, tashkilotchilik qobiliyati va ishchanlik xususiyatiga ega bo'lishi, ishning ko'zini bilishi kerak. Mehnat tarbiyasida, avval aytilganidek, mehnat ta'limi va kasbga yo'naltirish jarayonlarining ham o'rni katta. Chunki bu jarayonlarda o'quvchilar bevosita tegishli mehnat ko'nikmalarini egallash va ularni mustaqil ravishda qo'llash bosqichini o'taydilar.

Shuningdek, ular bu asnoda qaysi bir mehnat yo'nalishi o'ziga muvofiqroq ekanligini bilib oladilar. Shuning uchun ham mehnat ta'limi imkon qadar xilma-xil bo'lishi hamda o'quvchilarning aqliy, jismoniy imkoniyatlari va jinsiy xususiyatlariga muvofiq kelishi zarur.

Mehnat inson faoliyatining asosiy shakli hisoblanadi. Ishda kognitiv va o'zgaruvchan faoliyat sifatida insonning aqliy va jismoniy qobiliyatlarini har tomonlama rivojlantirish,

shaxsning shakllanishi va rivojlanishi amalga oshiriladi.

Mehnat ta'limi va tarbiyasi jarayonida bolalar faol hayotiy pozitsiyani rivojlantiradilar. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun mehnat ta'limi va o'qitish, shuningdek, buzilgan va rivojlanmagan funksiyalarni tuzatish, kompensatsiya qilish va tiklashning muhim vositasi, ularni zamonaviy jamiyatda hayot va mehnatga tayyorlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Shu munosabat bilan, mehnat maktabgacha ta'lim muassasalarida va ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida o'quv jarayoni tizimida muhim o'rin tutadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning mehnat ta'limi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida mehnat ta'limi kognitiv faoliyatdagi kamchiliklarni tuzatishga, kompensatsiya jarayonlarini rivojlantirishga, estetik tarbiyalashga, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda shaxsiyat xususiyatlarini shakllantirishga qaratilgan.

Mehnat ta'limiga alohida e'tibor beriladi, bu faqat maqsadli faoliyat sharoitida muvaffaqiyatli amalga oshirilishi mumkin. Bolalarda hissiy tajriba yetishmasligi bilan ularda tasvirlarni shakllantirish uchun turli xil didaktik usullardan foydalanishga alohida ehtiyoj bor. Shu munosabat bilan tabiiy obyektlarni o'rganish katta ahamiyatga ega. Ularni o'rganish jarayonida o'qituvchi obyektning tuzilishi, shakli, hajmi, tuzilishi va boshqa xususiyatlarini tushuntiradi.

Hissiy tajriba to'planib, obyektlar va asboblardan mahsulot ishlab chiqarish texnologiyasi (tabiiy materiallar, qog'oz, karton, matolar va boshqalar bilan ishlash) bilan tanishganda, bolalar tasavvurlarni boyitadilar, nutq va fikrlashni rivojlantiradilar, voqelikka hissiy va estetik munosabat shakllanadi.

Maxsus mashqlar yordamida idrokni rivojlantirish, fazoda mo'ljal olish usullari va usullarini shakllantirish, ko'zi ojizlik va ko'rish qobiliyatining pastligi sababli vosita buzilishlarini tuzatish amalga oshiriladi.

Maktab o'quvchilarining mehnat ta'limi. Ishlab

chiqarishni takomillashtirish, yangi mehnat turlarining paydo bo'lishi va ishchilarning malakasiga qo'yiladigan talablar darajasining oshishi munosabati bilan ko'rishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarga ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasa o'quvchilarining mehnat tayyorgarligini yanada takomillashtirish bo'yicha vazifalar turibdi. Bir qator nazariy va eksperimental tadqiqotlar natijasida ko'zi ojizlarni mehnat ta'limi uchun yangi yondashuvlar ishlab chiqildi. Ular mehnat ta'limi mazmunini umumiy texnik bilim va ko'nikmalar elementlari bilan boyitish, mehnat ta'limi umumiy va politexnika ta'limi bilan bog'liqligini amalga oshirish, ko'zi ojizlarning kompensatsion rivojlanishining zaxira imkoniyatlarini amalga oshirishga imkon beradigan mehnat ta'limi mazmuni, usullari va shartlarini ishlab chiqishdan iborat.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarga ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida mehnat ta'limi ko'zi ojiz bolalar rivojlanishining o'ziga xos va yosh xususiyatlarini aks ettiruvchi uch bosqichdan o'tadi.

I-IV sinflarda mehnat ta'limi va tarbiyasi

Boshlang'ich sinfo'quvchilarining mehnat ta'limi jarayonida ham umumiy, ham maxsus vazifalar hal qilinadi. Umumiy vazifalarga quyidagilar kiradi: mehnatsevarlikni shakllantirish, mehnatkash odamlarga hurmat; mehnat madaniyatining dastlabki ko'nikmalarini shakllantirish, materiallarga, asbob-uskunalarga va atrof-muhitga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish; turli xil materiallar bilan ishlash va o'simliklarni yetishtirishning elementar usullarini shakllantirish; texnologiya elementlari va bolalar tushunishi mumkin bo'lgan kasblarning o'ziga xos xususiyatlari bilan tanishtirish.

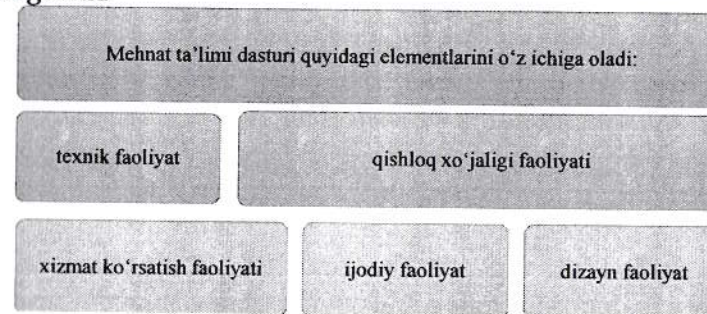
Umumiy vazifalardan tashqari, mehnat ta'limi jarayonida ko'zi ojiz bolalarning rivojlanishdagi og'ishlarni tuzatish va kompensatsiyalashni ta'minlaydigan maxsus vazifalar ham hal qilinishi kerak. Bunday vazifalar quyidagilardir: turli xil mehnat jarayonlarini amalga oshirishda teri tuyish, eshitish, hid, qoldiq ko'rishni rivojlantirish; mehnat turlari, obyektlari

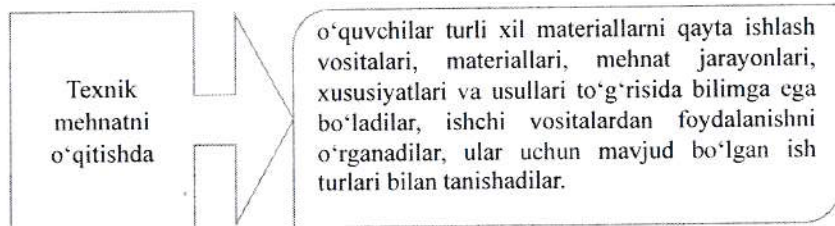
va vositalari haqidagi tasavvurlarni konkretlashtirish, ko'ruv va amaliy fikrlashni rivojlantirish; fazoviy yo'nalish ko'nikmalarini shakllantirish, saqlanib qolgan analizatorlar va qoldiq ko'rish nazorati ostida vosita harakatlarini bajarish; mehnat faoliyatida ishtirok etishga tayyorlikni tarbiyalash.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilar ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasida har tomonlama rivojlantirish va tarbiyalash, aqliy va jismoniy qobiliyatlarini shakllantirish, maqsadli mehnat faoliyati jarayonida axloqiy va estetik tarbiyani amalga oshirish ta'minlanadi. Mehnat ta'limi bolalarning rivojlanishi va ko'rish qobiliyatining salbiy oqibatlarini bartaraf etish uchun katta ahamiyatga ega. Darslar jarayonida obyektlar bilan tanishish, ularning shakli, konfiguratsiyasi, o'lchamlari, hajmi, massasi, sirtini o'rganish asnosida o'quvchilar obyektiv va fazoviy mo'ljal olish usullarini o'zlashtiradilar va atrofdagi dunyo haqidagi tasavvurlarini boyitadilar.

Mehnat ta'limi ko'zi ojiz bolalarning atrofdagi voqelikni to'g'ri tushunishiga yordam beradi, ularning obyektlar va hodisalarni kuzatish va faol bilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi, ularni kuchli bilimlar, obyektlarni ko'paytirish va o'zgartirish usullari (modellashtirish, loyihalash) bilan qurollantiradi. Mehnat ta'limi jarayonida o'quvchilarning ijodiy faoliyati, konstruktiv qobiliyatlari rivojlanadi.

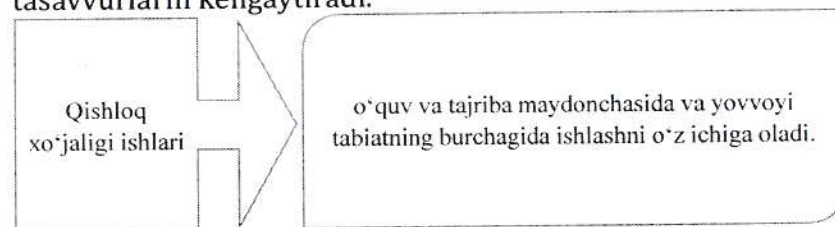
Mehnat ta'limi bolaning shaxsini shakllantirish va axloqiy fazilatlarini tarbiyalash uchun juda muhimdir: mehnatga vijdonan munosabatda bo'lish, intizom, tayinlangan ish uchun javobgarlik.

Dasturni rejalashtirishda hisob-kitoblar, o'lchovlar, grafik ishlarni bajarish usullari ko'zda tutilgan. O'quvchilar tomonidan tayyorlangan mahsulotlar turli darslarda va darsdan tashqari vaqtlarda ishlatiladigan modellar, texnik o'yinchoqlar, hisoblash materiallari, o'quv qo'llanmalari sifatida ishlatilishi mumkin.

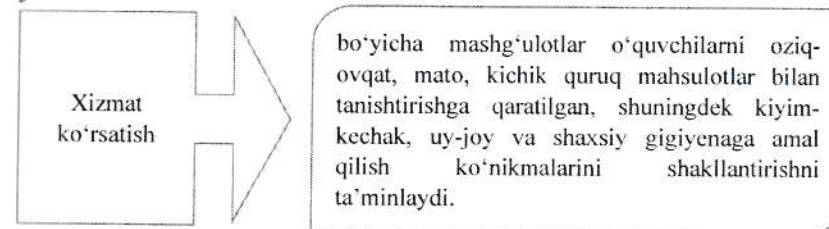
Dastur materialini o'rganishda ishlatiladigan turli xil o'quv qo'llanmalari va ko'ngilochar o'yinlarni ishlab chiqarish o'quvchilarga umumiy fanlar bo'yicha bilimlarni chuqur va qat'iy o'zlashtirishga yordam beradi va ijodkorlikni rivojlantiradi. Amaliy mehnat faoliyati o'quvchilarning so'z boyligini boyitishga, texnik terminologiyani o'zlashtirishga yordam beradi, fanlarning afzalliklari va xususiyatlari haqidagi tasavvurlarni kengaytiradi.

Darslarda o'quvchilar sabzavot va gul va manzarali o'simliklarni yetishtirish bo'yicha mavjud bo'lgan ishlar bilan tanishadilar. O'simliklarning o'sishini kuzatish tabiiy tarix haqidagi bilimlar va atrofdagi hayotdagi tabiiy hodisalarni o'rganish bilan bog'liq. Yovvoyi tabiat burchagidagi darslar o'quvchilarda hayvonot dunyosi haqidagi tasavvurlarni rivojlantiradi, ularni uy hayvonlarini parvarish qilish ishlarining tabiati bilan tanishtiradi.

Dastur har bir sinf uchun o'quv va tajriba uchastkasida amaliy ishlar taxminiy ro'yxatini taqdim etadi. O'quvchilarning

maktab o'quv va tajriba sohasidagi amaliy ishlari ularning yovvoyi tabiat haqidagi obyektiv tasavvurlarini boyitadi, ularni kundalik hayot va mehnat faoliyati uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan bilimlar bilan ta'minlaydi. Ushbu ishlar talabalarga qishloq xo'jaligi mehnatining boshlang'ich amaliy ko'nikmalarini egallashga va fazoda mo'ljal olish va erkin harakat qilishga yordam beradi.

Ushbu darslarning mazmuni muvofiqlashtirilishi, ijtimoiy va maishiy hayotga yo'naltirishi korreksion mashg'ulotlarining mazmuni bilan o'zaro bog'liq bo'lishi kerak.

Dastur bilimlarning mazmuni va hajmini belgilaydi, o'quvchilar tomonidan bajariladigan laboratoriya va amaliy ishlarning qisqacha o'quv tavsifini beradi, tavsiya etilgan o'quv obyektlari ro'yxatini beradi. O'quv mehnatining obyektlarini tanlash o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladi. Bolalarda har qanday mehnat faoliyatida muhim ahamiyatga ega bo'lgan umumiy mehnat ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor beriladi. Ulardan eng muhimi – kelgusi mehnat faoliyatini rejalashtirish, mehnatni tashkil etish va mehnat intizomi, o'zini o'zi boshqarish, bajarilgan ishlarni baholash va hisobga olish, mustaqil ishlash qobiliyati.

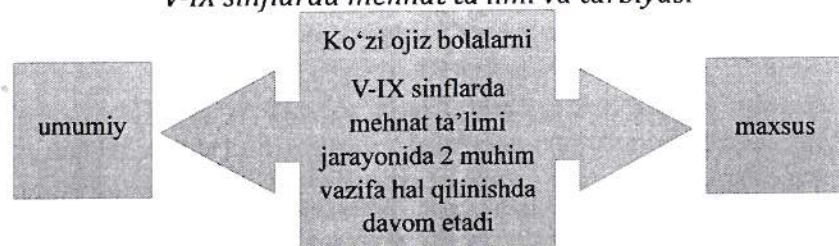
Mehnatni o'qitish jarayonida bolalar tasviriy san'at, matematika, ona (rus) tili, tabiatshunoslik darslarida olgan bilim va ko'nikmalaridan maksimal darajada foydalanishi kerak.

Dastur o'quvchilarni ko'zi ojizlar uchun mavjud bo'lgan turli kasblar bilan tanishtirishni o'z ichiga oladi.

Amaliy ishlarni bajarish o'quv vaqtining taxminan 80-90% bo'lishi kerak. Texnik ma'lumotlar bolalarga maxsus darslarda va ular tomonidan amaliy ishlarni bajarish jarayonida

yetkaziladi. Amaliy mashg'ulotlar uchun ish turlarini tanlash qat'iy individual ravishda amalga oshiriladi. Xavfsiz ish sharoitlariga rioya qilish, teginish va qoldiq ko'rishni himoya qilish va giyenasiga alohida e'tibor beriladi.

V-IX sinflarda mehnat ta'limi va tarbiyasi

Umumiy vazifalarga quyidagilar kiradi: o'qishga ongli munosabatni rivojlantirish, fuqarolik shakllanishi, shaxsning axloqiy, intellektual va jismoniy rivojlanishi; mehnatsevarlikni, mehnatga bo'lgan ehtiyojni, mehnatkash odamlarga hurmatni, g'ayrat egalarining fazilatlarini, o'z tabiatiga g'amxo'rlik va hurmatni tarbiyalash; ijtimoiy foydali, samarali mehnatda ishtirok etish uchun zarur bo'lgan mehnat ko'nikmalari, texnik, texnologik va dastlabki iqtisodiy bilimlarni shakllantirish, bilimlarni mehnat faoliyatida qo'llash; mehnat ta'limi fanlar asoslari bilan o'zaro bog'liqligi asosida politexnika ufqlarini kengaytirish va chuqurlashtirish hamda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish; ko'zi ojizlar uchun mavjud bo'lgan ish kasblari bilan tanishish, ulardan birini ongli ravishda tanlash.

Ko'zi ojiz bolalarni mehnat ta'limi bilan bog'liq umumiy vazifalardan tashqari, vizual yetishmovchilikni tuzatish va qoplashni, g'oyalarni konkretlashtirishni, vosita-fazoviy mo'ljal olish usullarini shakllantirishni ta'minlaydigan maxsus vazifalar ham hal qilinadi.

Ko'zi ojizlarni tarbiyalash, g'oyalarni shakllantirish, fazoda mo'ljal olish va harakatlanish xususiyatlari mehnat turlari, obyektlari va vositalarini tanlashda o'ziga xos xususiyatlarni belgilaydi.

Texnik mehnatni o'qitish jarayonida talabalar

mashinasozlik, elektrotexnika, maxsus grafika, mehnat faoliyatining o'ziga xos turlarida (elektrotexnika, metallga ishlov berish, yog'ochga ishlov berish, kartonni qayta ishlash, plastmassa va boshqalar) ishlab chiqarish asoslari to'g'risida dastlabki bilimlarga ega bo'ladilar. Maktab o'quv ustaxonalarida ular yog'och, karton, qog'oz, plastmassa, metallar, qotishmalar va ularning xususiyatlari hamda turli xil elektr materiallari bilan tanishadilar; o'rnatish va nazorat qilish vositalarini, turli xil dastgohlar va qurilmalarning tuzilishi va ishlash tamoyillarini o'rganish; materiallarni qo'lda va mashinada qayta ishlash ko'nikmalarini egallaydilar.

Maktab o'quv ustaxonalarida o'quv qo'llanmalari, turli xil o'quv materiallari, ijtimoiy foydali xususiyatga ega bo'lgan turli xil mahsulotlar ishlab chiqariladi. Shu bilan birga, o'quvchilar fizika, matematika, kimyo va boshqa umumiy fanlar bo'yicha bilimlardan foydalangan holda mustaqil ravishda hisob-kitoblarni, o'lchovlarni amalga oshiradilar, mavjud modellarni sinab ko'rishadi. Mehnat ta'limi jarayonida ular mehnatning oqilona usullarini o'zlashtiradilar, xavfsizlik qoidalari, sanoat sanitariyasi, shuningdek mehnat estetikasi bilan tanishadilar.

O'quv dasturi korxonalar, fabrikalarga ekskursiyalar o'tkazishni nazarda tutadi. Mehnat ta'limining ushbu bosqichi ko'zi ojizlar jamiyatining o'quv va ishlab chiqarish korxonalarining, shuningdek, sanoat korxonalarining ishlab chiqarish rejasida nazarda tutilgan turli xil mahsulotlarni ishlab chiqarishda talabalarning ishtiroki bilan bog'liq samarali mehnat bilan birlashtiriladi.

Qishloq xo'jaligi ishlarini bajarish jarayonida talabalar ushbu hududga xos bo'lgan sabzavot, meva, gul-manzarali o'simliklarni yetishtirish bo'yicha bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladilar.

Xizmat ko'rsatadigan mehnat oshpazlik, maishiy texnikani ta'mirlash, matolarni qayta ishlash, gilam to'qish, kiyimlarni parvarish qilish bo'yicha darslarni o'z ichiga oladi. Mehnat ta'limining ushbu bosqichida nafaqat ta'lim, balki kasbga

yo'naltirish vazifalari ham hal qilinadi, chunki o'qitishning ushbu bosqichi talabalarning keyingi kasbiy tayyorgarligi bilan bog'liq.

Mehnat ta'limining tarbiyaviy yo'nalishi o'qituvchining shaxsiyatdagi axloqiy qimmatli fazilatlar to'plamini shakllantirish bo'yicha maqsadli ishi davomida amalga oshiriladi: mehnatsevarlik va mehnat odamlariga hurmat, mas'uliyat va intizom, kollektivizm va o'rtoqlik o'zaro yordam hissi, ona tabiatiga hurmat. Maktab o'quvchilarini tarbiyalash ularning mehnat faoliyati jarayonida turli yosh guruhleri va kasallikning klinik shakllari, shuningdek ko'rish nuqsonlarining xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etiladi. Sinfda mehnatni tashkil etishning jamoaviy (brigada) shakllaridan foydalanish, o'zaro yordam, o'zaro va jamoatchilik nazoratini tashkil etish, ish natijalarini muhokama qilish, talabalarning o'zini o'zi boshqarishini rivojlantirish tavsiya etiladi.

O'quvchilarning ekologik tarbiyasi ularning mehnat jarayonida ham, ishlab chiqarish ekskursiyalari paytida ham tegishli bilimlarini shakllantirish jarayonida amalga oshiriladi. Shuningdek, talabalarni tuproqni, suv havzalarini, yashil maydonlarni, hayvonlarni himoya qilish ishlariga jalb qilish ko'zda tutilgan.

Barcha o'quvchilar tomonidan mehnat xavfsizligi, sanoat sanitariyasi va shaxsiy gigiyena qoidalarini bilish va aniq bajarishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Har bir yangi mavzuni o'rganishdan oldin maktab o'quvchilarini mehnat xavfsizligining umumiy qoidalari bilan tanishtirish hamda ularga mashg'ulotlar jarayonida har bir mehnat operatsiyasining xavfsizligi qoidalarini tushuntirish kerak. Mehnat o'qituvchilari maktab o'quvchilariga xavfsiz va oqilona usullar va ish qoidalarini o'rgatishlari, ularni jarohatlarning oldini olish choralarini bilan tanishtirishlari kerak.

Mehnat ta'limi darslarida olingan amaliy ko'nikma va malakalarni mehnat amaliyoti jarayonida, mehnat birlashmalarida (o'qishdan bo'sh vaqtlarida), shuningdek,

ixtiyoriy va to'garak darslarida ishlash davrida rivojlantirish tavsiya etiladi.

X-XI sinflarda mehnat ta'limi va tarbiyasi

Mehnat ta'limining ushbu bosqichida o'quvchilarni kasbiy tayyorgarlikka o'tish bilan keng ko'lamli ishlab chiqarish va mehnat tayyorgarligi amalga oshiriladi.

O'quv dasturlarida taqdim etilgan texnik mehnat turlari va obyektlari mehnat ta'limi maqsadlari va vazifalari, talabalarning zaxira imkoniyatlari, ishlab chiqarishni rivojlantirishning asosiy tendensiyalari asosida belgilanadi. Ko'zi ojizlar va zaif ko'ruvchilarning ishlab chiqarish tendensiyalari va kasbiy mehnat imkoniyatlarini ko'rib chiqing.

Zamonaviy ishlab chiqarishni, shu jumladan ko'zi ojizlar jamiyati korxonalarida shartli ravishda bir necha guruhlarga bo'lish mumkin:

1. Qo'lda ishlab chiqarish. Ushbu turdagi ishlab chiqarishda mexanik yig'ish, elektr va radio montaj ishlari, shu jumladan qismlarni yig'ish, o'rnatish, sozlash, tayyorlash, shuningdek, zararni sinash va bartaraf etish keng qo'llanadi. Ushbu turdagi ishlar elektr va radiotexnika, texnik mexanika, maxsus texnologiyalar bo'yicha bilimlarni, shuningdek, ishlab chiqarish sharoitida harakat qilish, turli xil texnologik operatsiyalarni bajarish qobiliyatini talab qiladi. Bu texnik chizmalar, elektr va kinematik sxemalar, orientatsiya rejalari, texnologik xaritalardan foydalanishni o'z ichiga oladi.

2. Qisman va kompleks mexanizatsiyalashgan ishlab chiqarish. Ishlab chiqarishni qisman mexanizatsiyalash jarayonida elektr tokining energiyasini, siqilgan havoni va boshqalarni amalga oshiradigan mexanizmlar asosiy vositalar sifatida ishlatiladi. Bularga elektr va pnevmatik tornavidalar, kalitlar, matkaplar, elektr kontaktli payvandlash moslamalari va boshqalar kiradi. Mehnat jarayoni qismlarni aniqlash, harakatlarni o'z-o'zini boshqarish va tartibga solish, mikro va makro fazoda mo'ljal olish bilan bog'liq.

Kompleks mexanizatsiyalashda ishga tushirish,

tezashtirish, sekinlashtirish, sozlash, to'xtatish va boshqalar bilan bog'liq mexanizmlar boshqariladi. Mexanizmlarning ishlash prinsipini tushunish uchun kinematik va elektr zanjirlarini bilish kerak. Texnologik jarayonlarni, ish usullarini o'zlashtirish mehnat jarayonini oqilona tashkil etish uchun texnologik xaritalar, orientatsiya rejaları, harakatlar mexanikasining grafik tasvirlaridan foydalanishni o'z ichiga oladi.

3. Qisman va kompleks avtomatlashtirilgan ishlab chiqarish. Ishlab chiqarish jarayonlarini qisman avtomatlashtirishda mexanik mashinalar va yarim avtomatik elektron qurilmalar asosiy mehnat vositalaridir. Yaxlit texnologik jarayonni ta'minlash asosan inson tomonidan amalga oshiriladi. U alohida ishlab chiqarish operatsiyalarini bajaradigan texnik boshqaruv moslamalarining o'zaro bog'liqligi va o'zaro ta'sirini tartibga soladi. Ushbu turdagi mehnat odamdan mexanika, elektrotexnika, texnologik jarayonning asosiy qonunlarini nazariy va amaliy bilishni, grafik tasvirlarni o'qish va bajarish usullari va usullarini o'zlashtirishni talab qiladi. Ushbu bilim odamga ma'lum bir vaziyatning rivojlanishini oldindan bilish, texnologik muammolarni hal qilish usullarini bashorat qilish imkoniyatini berishi kerak.

Ko'zi ojizlar mehnati qo'lda, qisman va murakkab mexanizatsiyalashgan ishlab chiqarishda eng keng va to'liq qo'llanadi. Qisman va murakkab avtomatlashtirilgan ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarish tizimlarida ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilar mehnatiga kelsak, bu yaqin kelajak istiqbolidir.

Ko'zi ojizlar va zaif ko'ruvchilar qaysi sohada ishlamasin, hamma joyda ular elektr energiyasi, mexanizmlar, mashinalardan foydalanish bilan shug'ullanadilar. Shuning uchun kasbiy tayyorgarlikning asosi texnik mexanika, elektr va radiotexnika, maxsus grafikalar, sanoat elektronikasini o'rganishdir.

Umumiy texnik tayyorgarlik muhim politexnik ahamiyatiga ega, u o'quvchilarning rivojlanishiga hissa qo'shadi va ularni

moddiy ishlab chiqarish sohasida samarali mehnat bilan ta'minlaydi.

3. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar va proforintatsiyasi.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarni kasbga yo'naltirish – milliy iqtisodiyotning kadrlar, imkoniyatlar, manfaatlar va moyilliklarga bo'lgan ehtiyojlarini hisobga olgan holda ko'rishda nuqsoni bo'lgan shaxslar tomonidan kasb tanlashni yengillashtirishga qaratilgan ijtimoiy, iqtisodiy, tibbiy, psixologik, pedagogik va boshqa chora-tadbirlar tizimidir.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarining kasbga yo'naltirish ishlarida hali ham muhim kamchiliklar mavjud. O'quvchilarning individual xususiyatlari, ularning kasalliklari tabiati, bilim qobiliyatlari, qiziqishlari, moyilligi va qobiliyatlari har doim ham to'liq hisobga olinmaydi. Buning natijasi maktab o'quvchilarining o'quv jarayonidagi faolligining pasayishi, ularning o'z imkoniyatlarini kasb talablari bilan baholay olmasligi va o'zaro bog'lay olmasligi bo'lib, bu oxir-oqibat kasb tanlashga, ishga joylashishga, ishlashga psixologik jarayonlarga salbiy ta'sir qiladi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni kasbga yo'naltirish kasbiy ta'lim, kasbiy qiziqish va qobiliyatlarni o'rganish va tarbiyalash, kasb tanlashda tibbiy, psixologik va pedagogik maslahat, kasbiy moslashishni o'z ichiga oladi.

Kasbiy ta'limning mazmuni maktab o'quvchilarini kelajakdagi mutaxassisligi, kasbiy ta'lim olish imkoniyatlari, ma'lum bir kasbning sog'liq uchun talablari, insonning psixofiziologik va shaxsiy fazilatlarini bilan tanishtirishni o'z ichiga oladi. O'qituvchilar ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun mavjud bo'lgan kasblarni ommalashtirishga alohida e'tibor berishadi, shu bilan birga ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarning fan, madaniyat va sanoat sohasidagi samarali faoliyatini aks ettiruvchi misollarga tayanadilar.

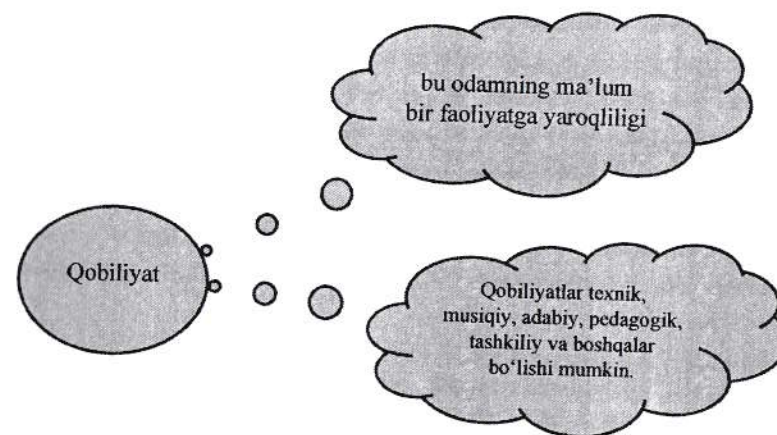
Kasbga yo'naltirishning yana bir jihati yanada murakkab

va mas'uliyatli - kasbiy qiziqishlarni shakllantirish va o'quvchilarda qobiliyatlarni tarbiyalash. Mehnat psixologiyasi uchun juda muhim bo'lgan rus psixologiyasining asosiy nazariy qoidalardan biri shundaki, inson qobiliyatlari dastlab berilmagan. Mehnat faoliyatining har qanday turi uchun zarur bo'lgan umumiy qobiliyatlar, qoida tariqasida, aynan shu faoliyatda shakllanadi.

Qiziquvchanlik, bilimga chanqoqlik, ijodiy munosabat o'qish va ishdagi muvaffaqiyatni belgilaydi. Ijodkorlik uchquni o'rganish, bilim olish jarayoniga qiziqishdan mahrum bo'lgan qalbdan paydo bo'lmaydi. Qiziqishni uyg'otish, bilimga barqaror ehtiyojni rivojlantirish, ularni ijodiy tushunish bu - intilish kerak bo'lgan asosiy maqsad. Ushbu maqsadga erishish istagi mavjud bo'lgan joyda, o'quvchilarning o'z imkoniyatlarini bilishi va faoliyatiga faol qiziqish uyg'otadi.

Ma'lumki, faoliyatga qiziqishning mavjudligi aqliy ish faoliyatini oshiradi, e'tiborni safarbar qiladi, charchoqni ketkazadi va hissiy kayfiyatni yaratadi. Bularning barchasi bilim, ko'nikma va malakalarni yanada intensiv va chuqur egallashga olib keladi. Faoliyatga qiziqish bilimlarni amalda muvaffaqiyatli qo'llashga yordam beradi. Qiziqish bilan olingan bilimlar chuqurroq va ko'p qirrali bo'ladi.

Faoliyatda doimiy kasbiy manfaatlar shakllanadi. Qiziqishni rivojlantirish uchun o'quvchilarni u yoki bu faoliyat turini o'rganishga kiritish kerak. Ba'zida kasbiy manfaatlar mehnat imkoniyatlariga mos kelmaydi. Vizual buzilishning tabiati va darajasi ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarni qiziqtirgan kasbni egallashga imkon bermaydigan ko'plab misollar mavjud. Bunday holda bolaning imkoniyatlarini yaxshi o'rganish va tekshirish, shifokor va psixolog bilan maslahatlashish muhimdir. Shuni ta'kidlash kerakki, manfaatlar qobiliyatlar bilan o'zaro ta'sir qiladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, qobiliyatlar maqsadli faoliyatda shakllanadi. Insonning individual psixologik fazilatlarini asosida yotadigan asab tizimining asosiy xususiyatlarining kombinatsiyasi ma'lum bir mehnat sohasidagi muvaffaqiyatni oldindan belgilamaydi. Muayyan kasbdagi shaxsning shaxsiy fazilatlarini muvofiqligi kasbiy takomillashtirish jarayonida erishiladi. Biror kishi maqsadli faoliyatga qanchalik tez qo'shilsa, unda shunchalik katta yutuqlarga erishiladi.

Tananing imkoniyatlari va ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarning qobiliyatlari bu - terapevtik va korreksion-tarbiyaviy ishlarni tashkil etish, maqsadli mashg'ulotlar, "dozalangan" mashqlar va mashg'ulotlardan foydalanish orqali o'zgartirilishi va rivojlanishi mumkin bo'lgan xususiyatlar va fazilatlaridir.

Ko'zi ojiz o'quvchilarni kasbga yo'naltirish va ularni keyinchalik ishga joylashtirish haqida gapirganda shuni ta'kidlash kerakki, kasb va ish joyini tanlash ularning funksional imkoniyatlariga mos kelishi, sog'liqqa salbiy ta'sir ko'rsatmasligi va qarshi omillarning ta'sirini istisno qilishi kerak. Shu bilan birga, ko'rish organi kasalligining tabiati, vaqti va prognozi, vizual funksiyalarning xavfsizligi va ikkilamchi kasalliklarning mavjudligi hisobga olinadi. Bundan kelib chiqadiki, ko'rish

qobiliyati buzilgan o'quvchilarning klinik holati va funksional imkoniyatlari tanlangan kasbning tabiati va shartlariga qo'yiladigan talablarga javob berishi kerak.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarni kasbga yo'naltirish tibbiy ko'rsatmalar, oqilona va sifatli ish bilan ta'minlash tamoyillariga asoslangan bo'lishi kerak.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar axloqiy tarbiyasi haqida qarashlar haqida aytib bering.
2. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda estetik tarbiya manbalarini sharhlab aytib bering.
3. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar jismoniy tarbiya va ta'limni bir biriga bog'liqligini tushuntirib bering.
4. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar jinsiy tarbiyasining maqsad va vazifalari nimadan iborat?
5. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar mehnat tarbiyasi qachondan rivojlana boshlandi?
6. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar proforintatsiyasi haqida so'zlab bering.

11-mavzu: Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda analizatorlarning funksional imkoniyatlaridan foydalanish

Reja:

1. Analizatorlar haqida tushunchalar
2. Analizatorlarning o'zaro ta'siri
3. Analizatorlarning funksional imkoniyatlaridan foydalanish

Tayanch so'zlar: *analizator sezgi organlari, adaptatsiya, himoya, kompensatsiya, sanogenetik, qo'zg'atuvchi, ko'rish, eshitish, ta'm, hid, teri analizatorlari.*

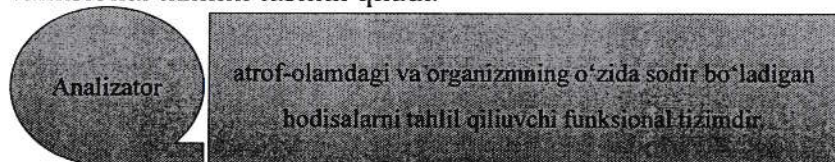
1. Analizatorlar haqida tushunchalar Analizatorlarning ishlash tamoyillari

Ma'lum qo'zg'atuvchilarning ta'sirini idrok etish uchun moslashtirilgan maxsus shakllanishlar: yorug'lik, tovush, kimyoviy, mexanik, harorat va boshqa retseptorlar yetarli qo'zg'atuvchilarga nisbatan pastroq qo'zg'atish xususiyati chegarasiga ega va yetarli bo'lmaganlarga nisbatan yuqori.

Oddiy sharoitlarda ular faqat ma'lum bir turdagi qo'zg'atish xususiyatini sezadilar, masalan, ko'z faqat yorug'lik to'lqinlariga, ichki quloq tovush to'lqinlariga, ta'm organi kimyoviy moddalarga va boshqalarga ta'sir qiladi. Uning jarayonida retseptorlarga ta'sir qiluvchi ko'plab energiya shakllaridan faqat ma'lumlari ajralib chiqadi - bu yoki boshqa retseptorlar evolyutsion rivojlanishning uzoq jarayoniga moslashgan. Retseptorlar yordamida qo'zg'atuvchilarning aniq periferik tahlili ularning atrof-muhit o'zgarishiga qarab sezgirlikni o'zgartirish qobiliyatiga yordam beradi. Masalan, yorug'lik darajasiga qarab, ko'rish organining sezgirlikni sezilarli darajada o'zgarishi mumkin, bu esa ko'rishni yorug'lik darajasiga moslashtirishni ta'minlaydi.

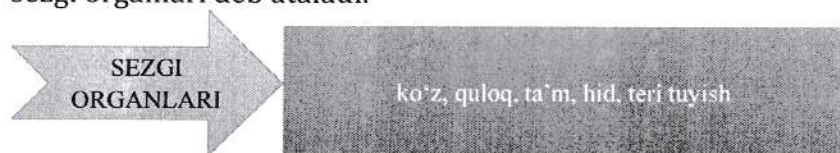
U yoki bu retseptorda paydo bo'lgan qo'zg'alish afferent

nervlar va yo'llar tizimi orqali miya yarim sharining ma'lum bir qismiga kiradi, bu yerda tashqi (va ma'lum darajada ichki) dunyo hodisalarining yakuniy tahlili sodir bo'ladi, buning natijasida tananing u yoki bu yaxlit reaksiyasi shakllanadi. Retseptorlar, o'tkazuvchi yo'llari bo'lgan afferent nervlar tizimi va miya yarim sharining ma'lum bir qismi shu tariqa yagona funksional tizimni tashkil qiladi.

Shuni ta'kidlash mumkinki, har qanday analizator periferik bo'lim (retseptor), o'tkazgich va markaziy (miya) bo'limlardan iborat.

Analizatorlarning periferik bo'limlari – tashqi muhit jismoniy energiyasining ayrim turlarini idrok etadigan va uni o'ziga xos nerv qo'zg'atishiga aylantiradigan murakkab tuzilishga ega bo'lgan yuqori darajada rivojlangan shakllanishlardir. Ular sezgi organlari deb ataladi.

Tashqi muhitning qo'zg'atish xususiyati bilan reaksiyaga kirishadigan retseptorlarga qo'shimcha ravishda, ichki organlar faoliyatidagi o'zgarishlar bilan qo'zg'atish xususiyati beruvchi retseptorlar mavjud.

O'tkazuvchi bo'limi, nomidan ko'rinib turganidek, asab qo'zg'atishini retseptor apparatidan miya markazlariga o'tkazadi. Markaziy (miya) bo'limi – tahlilning murakkab funksiyalarini bajaradigan analizatorning yuqori bo'limi.

Analizatorlar faoliyatida sanogenetik (lat. sanitas – sog'liq, genesis – rivojlanish) mexanizmlari. Ushbu mexanizmlar inson tanasida adaptiv, himoya va kompensatsion fiziologik jarayonlar sifatida ishlaydi. Agar ko'rish, eshitish, terining shikastlanishi

yoki nutqning buzilishi, hid va ta'm buzilishi bo'lsa, sanogenetik himoya mexanizmlari (ta'mirlash, regeneratsiya, qon ivishi va boshqalar) yoqiladi. Analizatorlarga zarar yetganda, bir qator patologik reaksiyalar (yallig'lanish, mahalliy qon aylanishining buzilishi va boshqalar) namoyon bo'ladi.

Dastlabki davrda (kasallikdan oldin) va kasallikning o'zi davrida tananing ko'plab organlari va tizimlari (shu jumladan hissiy) patologik jarayonga jalb qilinadi. Organlar va tizimlarning ishini tiklash uchun davolanish va turli xil tuzatishlarni amalga oshirish kerak. Tuzatish ta'siri ostida buzilgan analizatorning sog'lig'i va ishi, uning sezgirliigi, moslashishi va himoya funksiyalari tiklanishi mumkin, masalan, ko'z arteriyasida trombozni yo'q qilish yoki ambliyopiyada sechatkaning faollashishi ko'rish nuqsonini yo'q qilishga olib keladi.

Sanogenetik mexanizmlar bemorning tuzalishi holatida ko'zning va boshqa analizatorlarning moslashish va himoya mexanizmlarini tiklashga yordam beradi.

Adaptatsiya, himoya va kompensatsion mexanizmlar

Sanogenetik yondashuv nuqtayi nazaridan adaptatsiya faqat tanani favqulodda qo'zg'atuvchi ta'siriga moslashtiradigan, kasallik (buzilishlar)dan saqlaydigan mexanizmlarni tavsiflaydi. Ko'ruv analizatorga nisbatan kuchli qo'zg'atuvchi yuqori yorqinlikdagi yorug'lik, eshitish analizatoriga nisbatan juda baland ovoz yoki baland musiqa. Agar organizm yoki biron bir analizator o'z vazifasini bajara olsa va buzilish sodir bo'lmasa, unda kasallik paydo bo'lmaydi. Bunday holda sanogenetik moslashish mexanizmi ishga tushiriladi. E'tibor bering, hissiy moslashuv sezgirlik diapazoni, ushbu jarayonning tezligi va selektivlik bilan tavsiflanadi. Hissiy moslashuv asosidagi fiziologik o'zgarishlar inson salomatligini himoya qilish, saqlash va mustahkamlashning sanogenetik moslashuv mexanizmlari bilan bog'liq bo'lib, analizatorlarning periferik va markaziy bo'g'inlariga ta'sir qiladi.

Ko'zi o'jiz va zaif ko'ruvchilarning moslashish mexanizmi

fiziologik jihatdan normal ko'ruvchilarga nisbatan farqlarga ega.

Himoya mexanizmlari bir qator a'zolar orqali amalga oshiriladi; masalan, ko'z qovoqlarining mavjudligi va ko'zning yopilishi (miltillovchi refleksi) ko'rish organining himoyalinishiga yordam beradi.

Buzilgan funksiyalarni kompensatsiyalash – buzilgan funksiyalarni qisman yoki to'liq kompensatsiyalashga qaratilgan reaksiyalar to'plamidir. Kompensatsion reaksiyalar refleksi va refleksi bo'lmagan tabiatning kompensatsion mexanizmi tomonidan boshqariladi. Birlamchi kompensatsion sanogenetik mexanizmlar bu – patologik jarayonning kasallik shaklida namoyon bo'lishiga imkon bermaydigan jarayonlardir. Ikkilamchi kompensatsion sanogenetik mexanizmlar bilan organlar va to'qimalarning shikastlanishini bartaraf etish uchun qo'shimcha kompensatsiya mexanizmlari kiritiladi.

Kompensatsion mexanizmlar tana zaxira kuchlarining ajralmas qismidir. Buni turli xil tuzatishlardan so'ng ko'rish va eshitish qobiliyatini tiklash faktlari tasdiqlaydi. Kompensatsion mexanizmlar ontogenez jarayonida yaxshilanadi va ular asosida fiziologik va hissiy tizimlarni (analizatorlarni) himoya qilish va atrof-muhitning yetarli va yetarli bo'lmagan sharoitida maqsadli xatti-harakatlar shakllanadi.

2. Analizatorlarning o'zaro ta'siri

Analizatorlarning faoliyati ularning o'zaro ta'sirida eng muvaffaqiyatli namoyon bo'ladi. E'tibor berib, ko'ruv analizatori atrof-muhitdan ma'lumotlarni qabul qiladigan deyarli barcha analizatorlar bilan o'zaro bog'liqdir. Analizatorlarning o'zaro ta'siri shaxs tomonidan ularning umumiy faoliyatisiz olish mumkin bo'lmagan ma'lumotlarni olishda namoyon bo'ladi; masalan, obyektning uzoqligini binokulyar baholash ko'ruv va propriotseptiv analizatorlarning birgalikdagi ishi natijasida amalga oshiriladi.

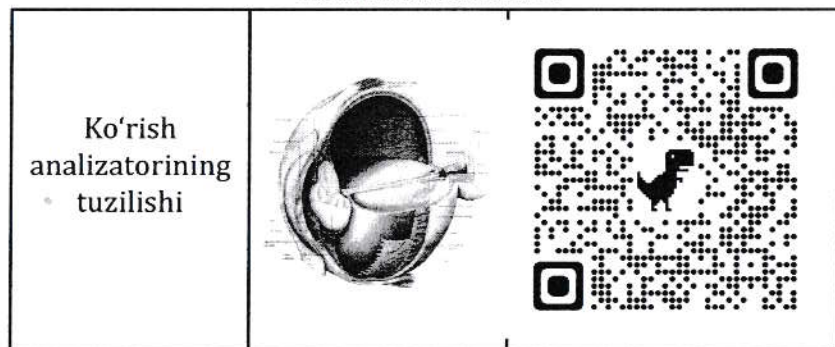
Analizatorlarning o'zaro ta'sirida analizatorlarning

analitik va sintetik funksiyasi muhim ahamiyatga ega. Tahlil va sintez jarayonlari o'zgarishlar natijasida sodir bo'ladi. Tahlil natijasida tashqi qo'zg'atuvchilarni, ularning xususiyatlari va fazilatlarini sinchkovlik bilan baholash amalga oshiriladi. Sintez bir qator vaziyatlarda "xatti-harakatlaringizni tanlash" uchun turli xil analizatorlardan to'liq foydalanishga imkon beradi. Analizatorlarning o'zaro bog'liqligi markaziy asab tizimining (MAT) barcha bo'g'inlari va darajalarining funksiyalari bilan ta'minlanadi. Ko'zi ojizlar va zaif ko'ruvchilarda analizatorlarning o'zaro ta'siri asosida turli xil faoliyatni amalga oshirishga yordam beradigan kompensatsion mexanizmlar kiritiladi. Faoliyatning xususiyatiga qarab, ko'zi ojizlarda bitta analizatorni boshqasiga almashtirish yoki ko'rish qobiliyati past bo'lganlarda qoldiq ko'rish va teri tuyish faoliyatining birgalikdagi faoliyati amalga oshirilishi mumkin. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan insonarda boshqa analizatorlarning faoliyatiga qo'shilishi markaziy asab tizimida yuzaga keladigan tahlil va sintez bilan to'ldiriladi, bu ularning yangi hayot sharoitlariga moslashishi uchun zarurdir.

Fazoda mo'ljal olish bolalarning hissiy rivojlanishini o'z ichiga oladi. Buning sababi shundaki, yaxshi rivojlangan sensor atrof-muhit bilan tanishishda ham, mustaqil harakatlarda ham zaruriy shartdir. Shu munosabat bilan bolalarda vosita, eshitish, teginish, hidlash kabi analizator tizimlarini maqsadli rivojlantirish muhimdir. Yoshi, vaqti, ko'rish qobiliyati va aqliy rivojlanishidan qat'i nazar, orientatsiya va harakatchanlikni o'rganishda bolalarda fazoviy fikrlashni rivojlantirish kerak. Fazoviy idrok – aqliy, intellektual faoliyat bo'lib, bolaga yo'nalish va harakat jarayonida fazoviy tasvirlarni yaratish va ulardan foydalanishni ta'minlaydi.

3. Analizatorlarning funksional imkoniyatlaridan foydalanish

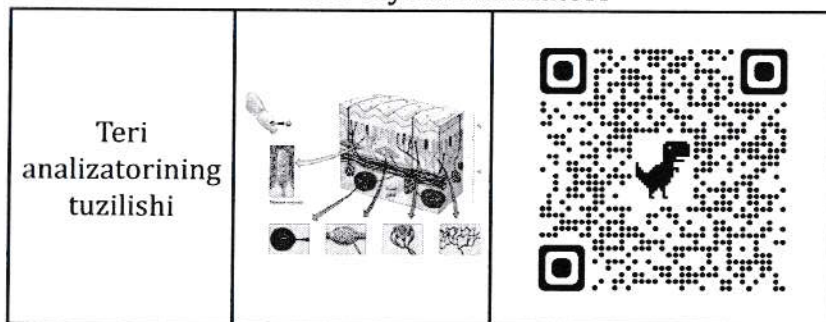
Ko'rish analizatori

Ko'rish analizatori insonga borliq haqidagi barcha ma'lumotlarning 90 foizini beradi deb hisoblanadi. Ko'rish qobiliyatini yo'qotish – atrof-muhit haqidagi eng kuchli ma'lumot manbasini yo'qotishdir. Biroq ko'rish qobiliyatini yo'qotish tashqi dunyo bilan barcha aloqalar uzilganligini anglatmaydi. Ko'rish qobiliyati yo'qolganda boshqa saqlanib qolgan analizatorlar kompensatsiya vazifasini bajaradi. Ko'rish qobiliyatiga ega bo'lgan inson boshqa sezgi organlarining imkoniyatlaridan to'liq foydalanmaydi. Ko'rish qobiliyatining yo'qolishi bu boshqa imkoniyatlarni safarbar qiladi. Saqlangan sezgi organlarini muntazam ravishda rivojlantirish natijasida ushbu organlar yordamida odam tomonidan olingan ma'lumotlar miqdori sezilarli darajada oshadi. M.N.Naumov ko'rish buzilishlarini qoplashda saqlanib qolgan analizatorlar imkoniyatlarini ko'rib chiqdi. Qoldiq ko'rish ko'zi ojizlarga atrofdagi dunyo haqida ba'zi ma'lumotlarni beradi. Biroq tajriba shuni ko'rsatadiki, barcha nogironlar qisman ko'rishdan qanday foydalanishni bilishmaydi. Qisman ko'ruvchilarning ko'ruv idroklari sekinlashadi: ular obyektlarni soniyaning yuzdan bir qismida emas, balki uzoqroq vaqt ichida, ba'zan 5 sekundgacha sezadilar. Shu bilan birga, qisman ko'rish, qoldiq ko'rishga umid qilib, boshqa sezgi organlarini ularni fazoviy yo'nalishda ishlatishga o'rgatmaydi. Ko'pincha, qisman ko'ruvchi inson

total ko'r insonga qaraganda yomonroq holatda bo'ladi, chunki total ko'r insonlarda teginish va eshitish orqali obyektlar bilan o'zaro ta'sir qilish tezligi zaif qoldiq ko'rish yordamida qisman ko'rganlarga qaraganda ancha yuqori.

Teri tuyish analizatori

Teri tuyish – insonga atrof-olam haqida katta va xilma-xil ma'lumotlarni olib keladigan teri va sezgilarining butun tizimi. Insonning teri tuyish va ko'ruv idroklari bir-biriga o'xshashdir, chunki ular moddiy dunyoning bir xil xususiyatlarini yetarli darajada aks ettiradi, ammo idrok etish usullari boshqacha. Ko'ruv idroki bir vaqtning o'zida amalga oshiriladi: hatto juda katta obyektning tasviri bir vaqtning o'zida qabul qilinadi. Taktil idrokda obyekt qismlarga bo'linadi, uning yaxlit qiyofasi asta-sekin shakllanadi. Taktil tekshiruvning tezligi ahamiyatsiz bo'lganligi sababli, idrok etilayotgan obyektning tasviri ko'ruv idrokka qaraganda ancha sekin shakllanadi (agar ko'rish uchun bir necha soniya yetarli bo'lsa, ko'r insonga bir necha soat kerak bo'lishi mumkin). Ko'ruv idrok zonasi bilan taqqoslaganda taktil tekshiruv zonasi ahamiyatsizdir. Obyektlar va atrof-muhitni taktil idrok etish uchun bir qator to'siqlar mavjud (obyektlarning o'lchamlari, shakli, harorati va boshqalar). Hatto asboblardan foydalanish ham ushbu to'siqlarni to'liq yengib o'tishni ta'minlamaydi. Bularning barchasi ko'r insonning atrof-muhit bilan o'zaro ta'sirini sezilarli darajada cheklashga olib keladi.

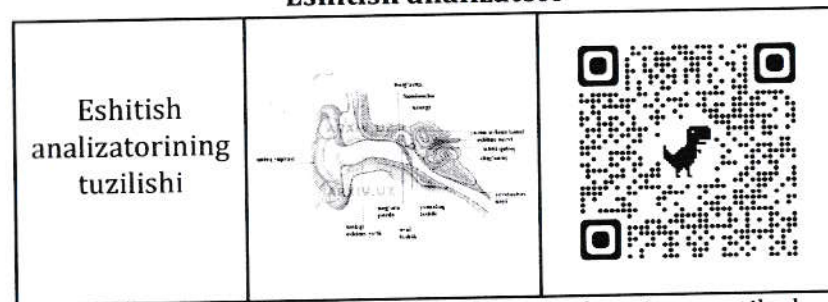
Shunga qaramay, teri tuyish ko'zi ojizlar uchun juda

muhimdir, chunki u fazoviy va vaqtinchalik munosabatlarni, atrofdagi makonning fizik va mexanik xususiyatlarini aks ettirishda ishtirok etadi. Ko'zi ojizlar uchun taktil tuyish-bilish, obyektiv va fazoviy yo'nalishning asosiy usuli. Teri tuyish sezgilari ikki guruhni o'z ichiga oladi: teri va motor. Teri uchun – yonoqlarga teginish, harorat va og'riq kiritadi. Teri sezgilari ko'zi ojizlarga atrof-olamdagi obyektlarining xususiyatlari haqida juda ko'p foydali ma'lumotlarni beradi. Taktil sezgilar yordamida sirtning tabiati (silliq, g'adir-budur), teriga va tanaga bosim yo'nalishi va kuchi aniqlanadi. Faol teginish sirtlar va narsalarning shakli va kattaligi to'g'risida ma'lumot beradi. Bosim yo'nalishini sezish ko'zi ojizlarga shamol yo'nalishi va suv oqimini shartli belgi sifatida ishlatishga imkon beradi. Harorat sezgilari yordamida ko'zi ojizlar issiqlik manbasiga yo'nalishni aniqlaydilar. Harorat sezgilari moddalar va materiallarning issiqlik sig'imi va issiqlik o'tkazuvchanligini aniqlashga imkon beradi va materialning o'zi (yog'och, plastmassa, shisha, metall va boshqalar) issiqlik o'tkazuvchanligi bilan tan olinadi. Tizimli mashg'ulotlar natijasida ko'zi ojizlar obyektlar va materiallarni uzoq vaqt his qilmasdan, ularga yengil teginish orqali tanib olishni o'rganishlari mumkin. Motor sezgilari ko'zi ojizlarga atrof-olamdagi obektlarining fazoviy va jismoniy xususiyatlari haqida ko'p ma'lumot beradi. Motor analizatori harakatlarni boshqarish, kuzatish, harakatlarning chastotasini, kuchini va aniqligini boshqarish funksiyalarini bajaradi. Inson tanasining harakatlarini sezadi, bu unga o'z faoliyatini nazorat qilish va boshqarish imkonini beradi.

Insonning asosiy teri tuyish organi barmoqlardir. Mavzuni o'rganish, uning fazoviy va fizik xususiyatlarini faqat qo'llar bilan o'rganish yaxshidir. Tekshiruv jarayonida ikkala qo'l ham faol ishtirok etishi kerak. Ikki qo'l bilan sezish tekshirilayotgan mavzuning tasvirini tezroq va aniqroq beradi, chunki u tekshiruv maydonini kengaytiradi, mavzu qismlarining hajmi va nisbatlarini bexato aniqlashga imkon beradi. Qo'l harakatlarini tekshirish maqsadiga ko'ra, qidiruv, o'rnatish va kognitiv

(obyektni aniqlash, uning shakli, hajmi va boshqa fazilatlarini aniqlash) mavjud.

Eshitish analizatori

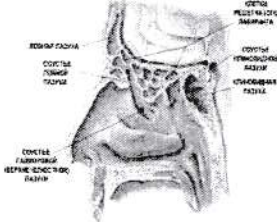

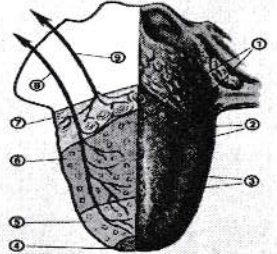

Statik sezgilarning joylashuvi ichki quloqning vestibulyar apparat organidir. Vestibulyar apparat quyidagi funksiyalarni bajaradi: tananing fazodagi holatini yer yuzasiga yoki tortishish markaziga nisbatan, shuningdek, bu pozitsiyaning har qanday o'zgarishini boshqaradi.

1. Joyida va harakatda faol va passiv burilish hissini beradi.
2. Tananing vertikal holatini qo'llab-quvvatlaydi, uning muvozanatini saqlaydi.
3. Harakatning to'g'riligini qo'llab-quvvatlaydi. Bu xususiyat ko'zi ojizlarning fazoviy mo'ljal olishida, ayniqsa, ko'chalar va maydonlarni kesib o'tishda juda muhimdir.
4. Tananing barcha yo'nalishlarda harakatlanishini tezlashtirish va sekinlashtirish hissini beradi.

Ko'zi ojizlar uchun eshitish juda katta ahamiyat egadir. Eshitish analizatori yordamida ko'zi ojizlar tovush manbalari bo'lgan obyektlarni aniqlaydilar va taniydilar: transport vositalarining har xil turlari, shu jumladan harakat yo'nalishi va taxminiy tezligi, ishlaydigan qishloq xo'jaligi mashinalari, qurilish mexanizmlari, ishlab chiqarish mashinalari, maishiy texnik qurilmalar. Ular yomg'ir yog'ayotganini, shamol esayotganini, momaqaldiroq gumburlayotganini bilib olishadi. Barglarning shitirlashi bilan daraxt turlari aniqlanadi. Odamlarni, yovvoyi va uy hayvonlarini, qushlarni ovozidan taniydilar va farqlaydilar. Musiqa asboblari, qo'shiqchilar, musiqa asarlarini tovushlar orqali taniydilar. Ko'zi ojizlar

tovushlar orqali odamlar tomonidan amalga oshiriladigan harakatlarni aniqlashlari mumkin: arralash, egovlash, kir yuvish, tikish va boshqalar. Ko'zi ojizlarning fazoviy mo'ljal olishi uchun eshitishning ijtimoiy funksiyalari juda muhimdir. Eshitish – odamlar bilan muloqot qilishning eng muhim usullaridan biri bo'lgan inson nutqini shakllantirish vositasi. Ko'zi ojizlar uchun nutq atrofdagi odamlar bilan muloqot qilishning yagona usuli bo'lib qolmoqda. Ko'zi ojizlar nutq orqali atrofdagi dunyo haqida asosiy ma'lumotlarni olishadi, ko'rish qobiliyatini yo'qotish bilan bog'liq hissiy bilim va hissiy tajribaning yetishmasligini to'ldirishadi.

Ta'm va hid analizatori

<p>Hid bilish analizatorining tuzilishi</p>		
<p>Ta'm bilish analizatorining tuzilishi</p>		

Hid va ta'm moddaning kimyoviy tarkibini tahlil qiladi. Hid va ta'm retseptorlariga suvdagi (ta'm) va havodagi (hid) moddalarning eritmalari ta'sir qiladi.

Ta'm va hid sezgilar obyektiv xususiyatga ega. Har bir moddaning o'ziga xos xususiyati bor, faqat ushbu moddaga xos

ta'm va hid. Shuning uchun ta'm va hid sezgilari ko'zi ojizlar uchun signal qiymatiga ega bo'ladi va atrofdagi fazoda ma'lum moddalar va narsalarning mavjudligi to'g'risida ma'lumot beradi. Insonning hid va ta'm sezgilari kam rivojlangan va juda yuqori sezuvchanlik chegaralariga ega, shuning uchun ular insonlar uchun hayvonlar kabi atrof-muhit bilan o'zaro aloqada katta rol o'ynamaydi. Biroq ular ko'zi ojizlar uchun juda muhimdir.

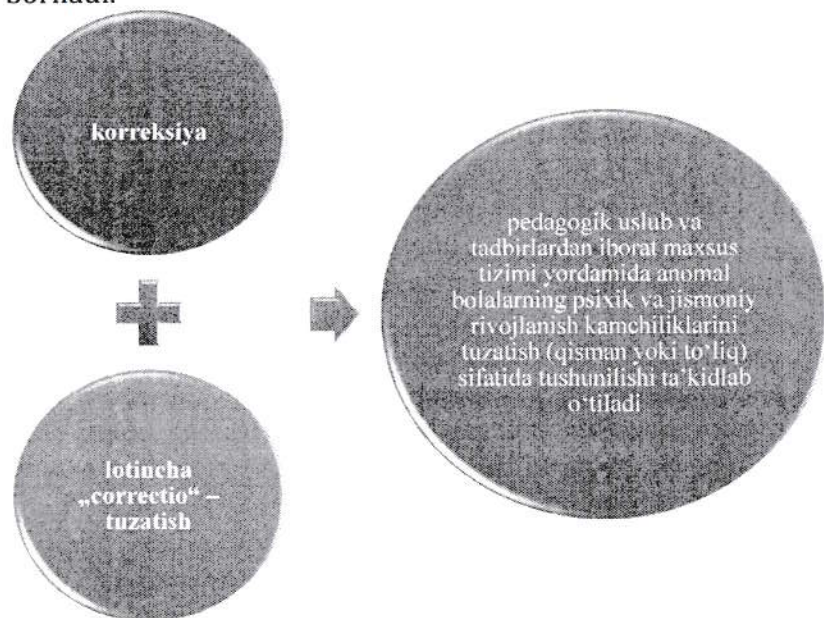
Ta'm va hid sezgilarining obyektivligi eshitish obyektivligi bilan bir xil tarzda shakllanadi. Har bir modda va hid chiqaradigan har bir narsa teri tuyish (qo'llar) yoki maxsus asboblardan yordamida tekshirilishi kerak. Faqat hid manbasini tekshirgandan so'ng, ko'zi ojiz inson haqiqiy modda, obyekt tasvirini oladi. Ko'zi ojizlar teri tuyish yordamida iloji boricha ko'proq hid chiqaradigan narsalarni tekshirishlari kerak. Ta'mga ega moddalarni teri tuyish tekshiruvini ta'm sezgilari bilan bir vaqtda sodir bo'ladi.

Ta'm sezgisi ko'zi ojizlar tomonidan faqat uy sharoitida ishlatilishi mumkin. Ko'zi ojizlar ta'mga ko'ra oziq-ovqat turlarini, ularning sifatini aniqlaydilar.

Hid bilish analizatori yordamida ko'zi ojizlar turli xil narsalarni hidlari bilan tanib olishlari mumkin, ularni shartli belgi sifatida ishlatishadi. Shuni yodda tutish kerakki, hid bilish analizatori tez moslashish qobiliyatiga ega. Shuning uchun, hid bilish sezgirligini rivojlantirish bo'yicha mashqlarni bajarayotganda, o'rganilayotgan hidli moddalarni tez-tez almashtirish kerak. Bir vaqtning o'zida bir nechta hidlarni idrok etish ularning har birining zaiflashishiga yoki bitta yangi kabi his qilishiga olib keladi.

Ko'zi ojizlar ko'p miqdordagi hid bilish belgilaridan foydalanadilar. Hidlarga ko'ra, ular mahsulot turlarini va ularning sifatini, idish-tovoq turlarini, pishirish paytida mahsulotlarning tayyorligini aniqlaydilar; uy kimyoviy moddalarining hidlari sovun, kir yuvish kukunlari, yuvish vositalari, laklar va bo'yoqlarning turlarini aniqlaydi; parfyumeriya va odekolonlar,

zaif ko'ruvchi bolalarning har tomonlama rivojlanishi uchun maqbul shart-sharoitlarni yaratadi, shu bilan birgalikda dasturiy materialni samarali o'zlashtirish imkoniyatini beradi, o'quv jarayonida kognitiv faoliyatning turli jihatlari, harakat sohasi va shaxsiyat xususiyatlarining rivojlanishidagi kechikishlarni bartaraf etishga yordam beradi. Korreksion mashg'ulotlar o'quv reja va dasturlarga muvofiq individual va kichik guruhlarda olib boriladi.

1. Ritmika korreksion mashg'uloti

Ritmika deganda harakatlarning qismlari yoki fazalarining (shuningdek, harakatlarning o'zi) muntazam ravishda o'zgarishi tushuniladi, ular bajarilish davomiyligi va bajarilgan harakatlarning tabiati bilan qat'iy belgilanadi.

Ritm tuyg'usini rivojlantirish vosita faoliyatining ko'plab turlarini o'zlashtirish uchun zarur shartdir. Ritm tuyg'usiga ega bo'lgan kishi harakatlarni muvofiqlashtirishning muhim tarkibiy qismi bo'lgan harakatlarning ritmik xususiyatlarini yaxshiroq tushunadi va o'zlashtiradi.

Ritmika mashg'ulotlari tananing ish qobiliyatini oshirishga, salomatlikni mustahkamlash va saqlashga, vosita buzilishlarini va jismoniy rivojlanishdagi kamchiliklarni tuzatishga, harakatlarni mushaklar harakatlari darajasiga, vaqt va makonga qarab farqlash qobiliyatini shakllantirishga, harakatlar tezligini boshqarishga va o'z harakatlarini musiqa bo'ysundirishga yordam beradi. Ular harakatlarga maqsadga muvofiqlik, uyg'unlik va ishonchni beradi.

Ritmika mashg'ulotlarida bolalar musiqa, raqs, qo'shiqlar bilan tanishadilar va turli xil harakatlarni o'zlashtiradilar.

Ritmika mashg'ulotlari quyidagilarni o'z ichiga oladi: qo'llar va tananing turli harakatlari bilan ritmik yurish, nutqlar, she'rlar va boshqalarni talaffuz qilish; yugurish (har xil tezlikda); umumiy rivojlanish mashqlari (obyektlar bilan va ularsiz), o'qituvchi hisobidan amalga oshiriladi; raqslar, musiqiy ritmik va ochiq o'yinlar.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun ritmika dasturi sakkiz qismdan iborat.

Nazariy ma'lumotlar. Nazariy material shunday tanlanganki, o'qitishning barcha yillari davomida ichki uzluksizlik, o'rganilayotgan nazariy materialning izchil murakkablashishi amalga oshiriladi. Bu o'zlashtirish jarayonini yanada muvaffaqiyatli qiladi va bolalarni musiqa qiziqtirishga va ularni musiqiy va ritmik mashg'ulotlar bilan tanishtirishga imkon beradi.

Maxsus ritmik mashqlar. Uslubiy usullarning mavjud

xilmaxilligida eng sodda va eng qulayi ma'lum bir sanoqqa urg'u berilgan ritmik yurish, qarsak chalish, qo'llar va tana harakatlari bilan mashqlar, she'rlar, maqollar va boshqalarni talaffuz qilish (musiqiy hamrohliksiz). Bunday mashqlar nafaqat ritm tuyg'usini, balki nafas olish va diksiyani ham rivojlantiradi. O'quv yillariga ko'ra, maxsus mashqlar qiyinchilik darajasiga qarab taqsimlanadi.

Harakatlarni musiqa bilan bog'lash uchun mashqlar. Ushbu bo'limning har bir mashqlari ma'lum bir musiqiy hamrohlik uchun mo'ljallangan. Turli xil harakatlarni takomillashtirish yoki o'rganish jarayonida o'qituvchi bolalarda harakatlarni bajarish uchun texnik ko'nikmalarni o'rgatadi. Ularning asosiylari musiqaning boshlanishi bilan harakat qilishni boshlash, harakatga kerakli dinamik urg'u berish, harakatni musiqiy asar yoki uning bir qismi tugashi bilan aniq tugatish qobiliyatidir.

Ushbu texnik ko'nikmalarni shakllantirish, bolalarda dinamikani, ritmni, harakatlarni rivojlantirish yurish va yugurish ustida ishlash eng osondir. Ular nafaqat harakatlanishning eng tabiiy usullari, balki insonning aqliy va jismoniy holatini aks ettiradigan eng ifodali harakatlardir.

Badiiy gimnastika mashqlari. Badiiy gimnastika mashg'ulotlari bolalar tanasining funksional imkoniyatlari bilan bog'liq. Ushbu darslarning mazmuni asosan vosita buzilishlarini tuzatish, vosita fazilatlarini rivojlantirish va jismoniy va funksional rivojlanishdagi kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan umumiy rivojlanish va maxsus mashqlarni o'z ichiga oladi.

Raqsga tayyorgarlik mashqlari. Tayyorgarlik mashqlarining vazifasi bolalarga raqsnı o'rgatishda ishlatiladigan zarur vosita ko'nikmalarini berishdir. Bolalarning barcha e'tiborlari ularning harakatlariga ongli munosabatda bo'lishga qaratilgan bo'lishi kerak. Har qanday raqs elementini o'rgatishdan oldin bolalarga bir qator maxsus tayyorgarlik mashqlarini bajartirish taklif etiladi.

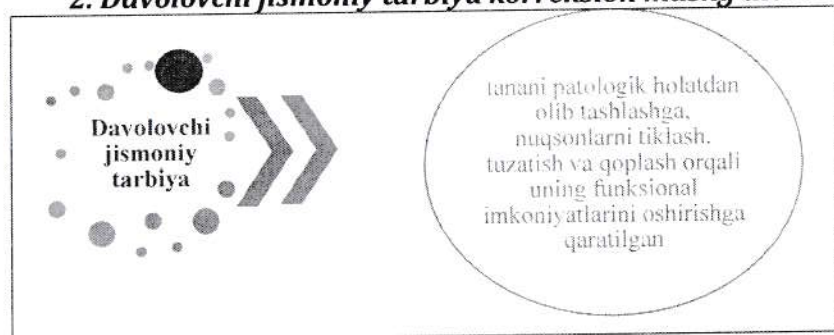
Raqs elementlari. Raqs elementlarini bajarish eng oddiy musiqiy va harakatli tasvirlarni ifodalash vositasi sifatida yurish, yugurish va boshqa harakatlarni o'zlashtirishga yordam beradi.

Raqs. Ritmika mashg'ulotlarida raqslardan foydalanish estetik didni, bolalarning chiroyli, jozibali harakatlarga bo'lgan istagini, raqsga bo'lgan muhabbatni rivojlantirishga yordam beradi.

Musiqiy va ritmik o'yinlar. Musiqiy va ritmik o'yinlar ritm, idrok, nutq va fikrlash tuyg'usini rivojlantirishga, bolaning irodaviy fazilatlarini shakllantirishga qaratilgan.

2. Davolovchi jismoniy tarbiya korreksion mashg'uloti

Davolovchi jismoniy tarbiya mashqlari (mashqlar terapiyasi) – turli kasalliklarning oldini olish va davolash uchun ishlatiladigan jismoniy tarbiya vositalari tizimi va ularning oqibatlari.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning jismoniy rivojlanishi va harakatli tayyorgarligida ikkilamchi og'ishlar paydo bo'ladi; tayanch harakat tizimining buzilishi, tana fiziologik tizimlarining funksional holatining pasayishi kuzatiladi. Harakatlarning muntazam ravishda yetishmasligi (kamharakatli) tananing barcha hayotiy funksiyalarining pasayishiga olib keladi, umumiy va mahalliy qon aylanishini yomonlashtiradi; ovqat hazm qilish tizimi funksiyasi, to'qimalarda va o'pkada gaz almashinuvi buziladi, bu esa sog'lig'ining yomonlashishiga, ko'ruv funksiyalarining pasayishiga va bolalarning ishlashiga olib keladi.

Ko'zi ojizlar va zaif ko'ruvchilarning psixofiziologik rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari tufayli davolovchi jismoniy tarbiya (shu jumladan jismoniy mashqlar terapiyasi) o'ziga xos xususiyatlarga ega - bu jismoniy rivojlanish, vosita qobiliyatlari va motor qobiliyatlaridagi turli nuqsonlarni tuzatishga qaratilgan.

Davolovchi jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida korreksion ish bilan jismoniy mashqlar bir qatorda, ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun juda muhim bo'lgan tabiiy harakat qilish qobiliyatini (yurish, yugurish, mo'ljal olish va harakatlanish)

mustahkamlaydigan mashqlar qo'llanadi.

Mashqlarning ijobiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:					
chuqur biologik-harakatlar barcha tirik mavjudotlarga xosdir	salbiy yot ta'sirning yo'qligi	uzoq muddatli foydalanish imkoniyati	tanaga ko'p qirrali va keng ta'sir doirasi	bolaning hissiy holatiga ijobiy ta'sir	tanadagi barcha organlarga ogohlantiruvchi ta'sir

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar bilan korreksiyalash va tiklash ishlari mashqlar to'plamini to'g'ri tanlashga bog'liq. Bunday holda oftalmologik xususiyatni, ikkilamchi nuqsonning xususiyatlarini, jismoniy tayyorgarlik darajasini, bolalarning yoshini hisobga olish kerak.

Davolovchi jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini individuallashtirishga qaramay, ularga rioya qilish kerak bo'lgan umumiy qoidalar mavjud:

- Barcha tarkibiy qismlarni (intensivlik, takrorlash soni, dam olish oralig'i, mashqlarning tabiati) hisobga olgan holda qat'iy taqsimlangan jismoniy faoliyatdan foydalanish kerak.
- Tana ularga moslashganda jismoniy faollikni asta-sekin oshirish lozim.
- Jismoniy mashqlar turli mushak guruhlarini qamrab olishi kerak.
- Mashg'ulotga nafas olish va umumiy mustahkamlash mashqlari kiritilishi kerak.
- Darsdan oldin xona havosi almashtirilishi kerak.
- Tananing jismoniy faoliyatga reaksiyasini qat'iy nazorat qilish (darsdan oldin, mashg'ulotlar paytida va mashg'ulotdan keyin).
- Agar charchoq belgilari paydo bo'lsa, darsni to'xtatish va kelajakda yukning xususiyatini qayta ko'rib chiqish kerak.

- Davolovchi jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida bolalarni muntazam ravishda tibbiy va pedagogik nazorat qilish.

Davolovchi jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini rejalashtirish va o'tkazishda bolalar tanasining xususiyatlari, ularning funksional imkoniyatlari pasayishi va jismoniy faoliyatga moslashishining sustligi hisobga olinishi kerak. Ko'ruv patologiyasining turi va chuqurligiga, harakat-tayanch tizimining deformatsiyasiga, funksional imkoniyatlariga qarab, jismoniy mashqlarni turli ketma-ketlikda va qismlarda qo'llash kerak.

Barcha korreksion-tarbiyaviy ishlar jarayonida tizimli, xilma-xil jismoniy mashqlar, joriy tibbiy-pedagogik nazorat ostidayuklarning muntazam ravishda ko'payishi, qo'llaniladigan vositalarning uzluksizligi ko'rishda nuqsoni bo'lgan maktab o'quvchilarining harakat faolligini barqaror oshirish, sog'lig'ini yaxshilash imkonini beradi.

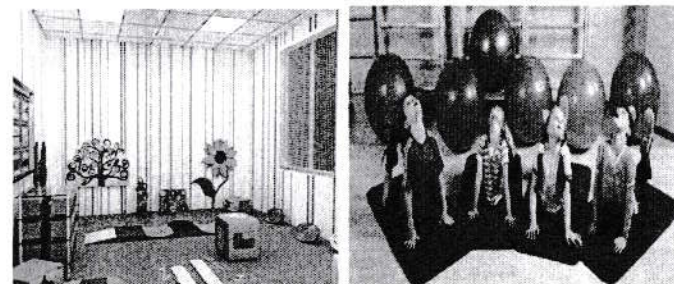
Davolovchi jismoniy tarbiya mashg'uloti tayyorgarlik, asosiy va yakuniy bosqichlardan iborat. Ushbu kontingentning bolalar jismoniy faoliyatga moslashishini kam rivojlantirganligi sababli shartli refleks aloqalarini rivojlantirishning sust, mashg'ulotning tayyorgarlik qismining davomiyligini mashg'ulot umumiy vaqtining 30–35 foizigacha oshirish tavsiya etiladi, asosiy qismini 40–50% gacha, yakuniy qismini esa 20–25%.

Mashg'ulotlarni o'tkazishda bolalarning topshiriqqa bardoshlilikini nazorat qilish kerak. Mashg'ulotning o'rtasida yurak urish tezligi ko'rsatkichi mashqlar boshlanishidan oldin yurak urish tezligiga nisbatan 25% dan oshmasligi kerak. Puls asosida qurilgan fiziologik ko'p qirrali bo'lishi kerak, ya'ni ko'tarilish va pasayish mashg'ulotlar davomida bir necha marta almashtiriladi. Mashqdan keyin 3–4 daqiqa ichida yurak urish tezligini tiklash topshiriqqa nisbatan yaxshi bardoshlik ko'rsatkichidir. Agar mashq paytida yoki undan keyin pulsning patologik reaksiyasi paydo bo'lsa, mashg'ulotlar to'xtatilishi

va vazifa og'irligini qayta ko'rib chiqish kerak. Bolalarni ortib borayotgan jismoniy faoliyatga moslashtirish jarayoni asta-sekin sodir bo'lishi kerak.

Davolovchi jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida bolalarning hissiy holatini oshiradigan yorqin narsalar bilan ochiq o'yinlar, taqlidiy harakatlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Qo'zg'aluvchanlikning oshishi, bolalarning harakat qobiliyatining pasayishi hisobga olinsa, mashg'ulotlar xotirjamlik bilan qilinishi, darhol topshiriqni aniq bajarishni talab qilmasdan, tirishqoqlik va qat'iyatlilikni rag'batlantirish kerak.

Boshlang'ich sinflarda mashg'ulotda jismoniy mashqlarning tanlangan ta'sirini ta'minlaydigan maxsus jihozlardan foydalanish kerak. Davolovchi jismoniy tarbiya mashg'ulotlari jarayonida mashqlarning funksional qobiliyatini va yo'naltirilgan tuzatish ta'sirini oshirish uchun trenajorlardan (statsionar velosiped, "Salomatlik" trenajori va boshqalar) foydalanish tavsiya etiladi. Trenajorlardan foydalanish zarurati ayniqsa kuz-qish davrida ortadi.

3. Nutq nuqsonlarini bartaraf etish (logopediya) korreksion mashg'uloti.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarga nutq nuqsonlarini bartaraf etish (logopediya) korreksion mashg'uloti hissiy yetishmovchilikni to'ldirishga, bolalarning bilim faolligini oshirishga va shaxsiy xususiyatlarini shakllantirishga yordam beradi.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruchi bolalarda nutqning buzilishi sog'lom bolalarga qaraganda ancha keng tarqalgan, alomatlar

va tuzilish jihatidan farq qiladi. Nutq nuqsonlariga ko'ruv nuqson bilan birgalikda bu bolalarning savodxonlikka tayyor emasligining sababi bo'lib, kelajakda umumta'lim fanlari bo'yicha o'zlashirish ko'rsatkichlariga ta'sir qilishi mumkin. Shuning uchun korreksion va profilaktika ishlari o'quv jarayonida muhim o'rin egallaydi.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar bilan olib boriladigan logopedik ishlar guruhli va individual mashg'ulotlarni, o'quv jarayoni va rejim soatlarini, nutq terapiyasini, o'qituvchilar va bolalarning ota-onalari bilan uslubiy va targ'ibot ishlarini o'z ichiga oladi. Bularning barchasi bolalarda fonetik va grammatik jihatdan to'g'ri nutqni shakllantirishga yordam berishi, savodxonlikka o'rgatishda yordam berishi, o'qish, yozish va nutqni rivojlantirish sifatini oshirishi kerak.

Logopedik ishni tashkil etishda muhim nuqta - bu nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarni aniqlash. Tekshiruv davomida bir hil nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar guruhlari to'ldiriladi, shuningdek, alohida mashg'ulotlar olib boriladigan, ayniqsa og'ir nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar ro'yxatga olinadi.

Bola bilan ishlashning boshida logoped o'qituvchilar ota-onalar bilan aloqani o'rnatadi, chunki ishning muhim yo'nalishi bolalar nutqini tuzatish va rivojlantirishni faollashtirishga yordam beradigan butun o'quv jarayoni hisoblanadi.

Maxsus konsultatsiyalarda logoped o'qituvchilar, tarbiyachi va ota-onalarni muayyan bosqichda korreksion ishlarning vazifalari, mazmuni, usullari va ular uchun mavjud bo'lgan logopedik usullar bilan batafsil tanishtiradi.

O'qituvchilar, tarbiyachilar va ota-onalar uchun individual va guruhli maslahatlashuvlarda quyidagi masalalar ko'rib chiqilishi kerak:

- 1) ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarni o'qitish va tarbiyalashda logopedik ishlarning roli;
- 2) bolalar nutqini nazorat qilish, nutqni rivojlantirishning individual xususiyatlarini hisobga olish;
- 3) nutq madaniyatini shakllantirish bo'yicha ishlarni

tashkil etish;

4) alohida tovushlar postanovkasida logopedik usullar;

5) tovushlar avtomatizatsiyasida ishlarni ketma-ketlikda tashkil etish;

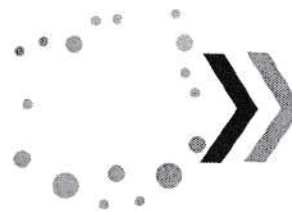
6) logopedik usullar asosida tavsiya-qo'llanmalar ishlab chiqish;

7) muloqot, suhbatlar, o'yinlar, rejim soatlarini bajarish sharoitida nutq ko'nikmalarini mustahkamlash.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar bilan olib boriladigan logopedik ish o'ziga xosdir. Bu oftalmologiya, tiflopsixologiya, tiflopedagogika, maxsus texnika va ish usullarini bilish, maxsus ko'rgazmali qurollar, darsliklar va o'quv qo'llanmalaridan foydalanishni talab qiladi.

4. Ijtimoiy-maishiy hayotga tayyorlash korreksion mashg'uloti

ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarning yoshi va o'ziga xos xususiyatlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda olib boriladigan maxsus korreksion mashg'ulotlaridan biri

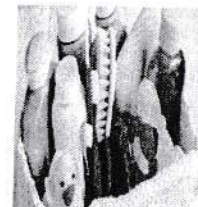
Mashg'ulotning mazmuni quyidagi mavzularni o'z ichiga oladi: "shaxsiy gigiyena", "kiyim va poyabzal", "ovqatlanish", "oila", "xulq-atvor madaniyati", "turar joy", "transport", "savdo", "tibbiy yordam".

Kiyimlar va poyafzal

To'g'ri ovqatlanish

Shaxsiy gigiyena

Harid

Honadon tutish sirlari

Transport

Oila

Tarbiya

Ijtimoiy maishiy hayotga yo'naltirish ko'nikmalarini o'zlashtirish ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarning yashash sharoitlariga ijtimoiy-psixologik moslashishini osonlashtiradi. "Shaxsiy gigiyena" mavzusidagi mashg'ulotlar bolalarga gigiyena, ko'rish, teri tuyish, terini parvarish qilish, sog'liqni saqlash va mustahkamlash ko'nikmalarini egallashga imkon

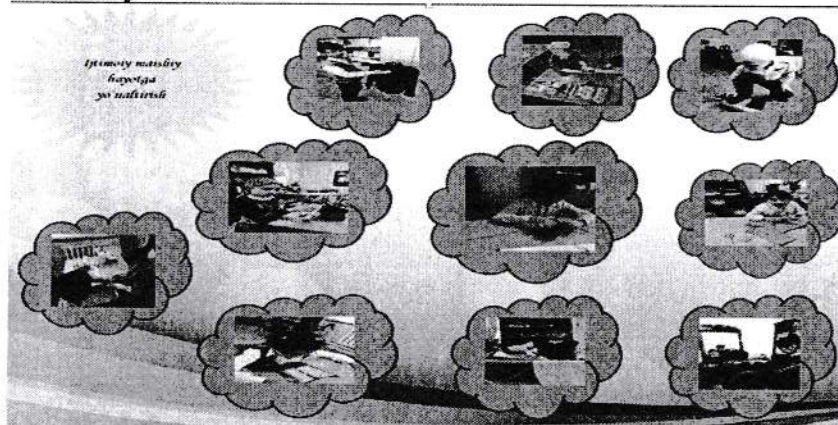
beradi.

“Ovqatlanish” mavzusidagi darslar bolalarni asosiy oziq-ovqat mahsulotlari, ovqat tayyorlash va saqlash usullari, dasturxon bilan tanishtirishni oʻz ichiga oladi.

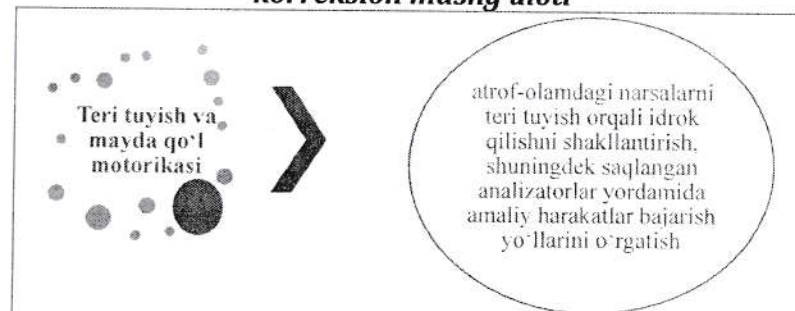
Oʻz-oʻziga xizmat koʻrsatish koʻnikmalarini kengaytirishga “kiyim va poyabzal”, “turar joy” mavzusidagi mashgʻulotlar yordam beradi. Ular kiyim-kechak, poyabzal va uy-joylarni qanday tutish kerakligini oʻz ichiga oladi. Oila, guruh, sinf, jamoat joylarida shaxsiy munosabatlarni oʻrnatish usullari va vositalari “oila” va “xulq-atvor madaniyati” mavzularida ochib beriladi. Bu mavzularda bolalar stolda, muzeyda, kutubxonada, kinoteatrda, klubda oʻzini tutish qoidalarini oʻrganadilar.

Bolalarda aloqa vositalari, transport vositalari, doʻkonlar va tibbiy yordamdan foydalanish koʻnikmalarini shakllantirish muhim rol oʻynaydi. Ushbu koʻnikmalar “transport”, “savdo”, “aloqa vositalari”, “tibbiy yordam” mavzularini oʻtishda shakllanadi.

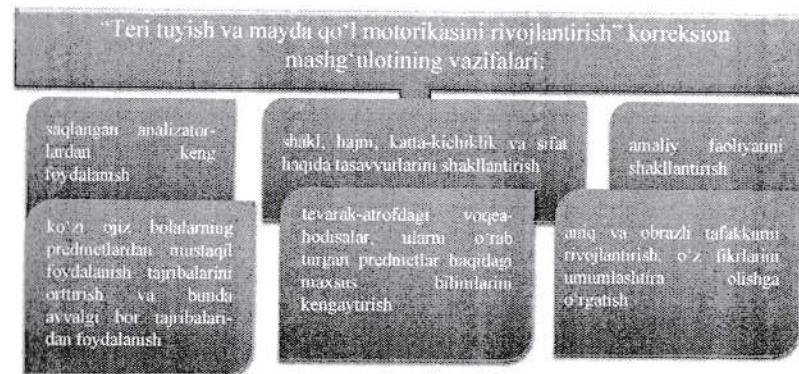
Ijtimoiy maishiy hayotga yoʻnaltirish boʻyicha bilim, koʻnikma va malakalarni shakllantirish uchun turli xil uslubiy usullar qoʻllaniladi: tushuntirish, namoyish qilish, rolli oʻyinlar, ekskursiyalar.

5. Teri tuyish va mayda qoʻl motorikasini rivojlantirish korreksion mashgʻuloti

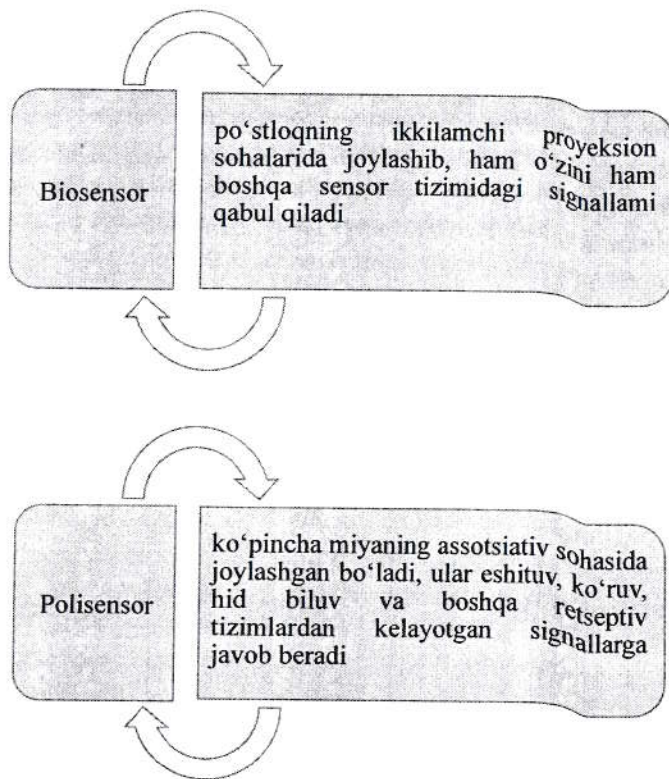
Koʻrishda nuqsoni boʻlgan bolalarda barmoq va qoʻllarning teri tuyish sezgirligi va harakatchanlik koʻnikmalari past darajada rivojlangan boʻlib. Qoʻllarning mushaklari boʻshashgan yoki juda qattiq boʻlib, bularning barchasi qoʻllar sezgirligining rivojlanishiga toʻsqinlik qiladi va amaliy faoliyatning shakllanishiga salbiy taʼsir qiladi.

Predmetlarni teri tuyish orqali idrok etish texnikasi va amaliy harakatlarni bajarish koʻnikmalarini oʻzlashtirish bolalarga obyekt va predmetni eng aniq tasavvur qilish imkoniyatini beradi, bu ularga oʻrganish va oʻynash jarayonida yanada faol, qiziquvchan boʻlishga imkon beradi.

Bisensor va polisensor idrok etish qobiliyatlari koʻrish qobiliyati buzilgan bolalarga atrofdagi dunyoni yanada samarali

o'rganishga va muayyan o'quv fanlari materiallarini o'rganishga imkon beradi.

Teri tuyish va mayda qo'l motorikasini rivojlantirish korreksion mashg'ulot

dasturida oltita bo'lim mavjud bo'lib, ular sakkiz bobdan iborat:

1. Qo'llarning tuzilishi va imkoniyatlari haqida tasavvurlarni shakllantirish.
2. Shaklning hissiy standartlarini tanlash.
3. Teri tuyish belgilarining hissiy standartlarini tanlash.
4. Predmetlarning kattaligi haqida tasavvurlarni shakllantirish.
5. Atrofdagi narsalarda mo'ljal olish jarayonida teri tuyish

texnikasidan foydalanish usullarini shakllantirish.

6. Predmetlarning turli belgilari va xususiyatlarini farqlash.

7. Teri tuyish orqali tekislikni farqlash.

8. Inson haqida tasavvurlarni shakllantirish.

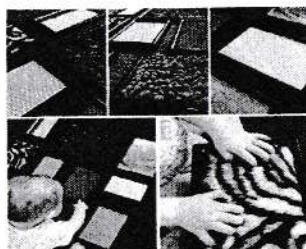
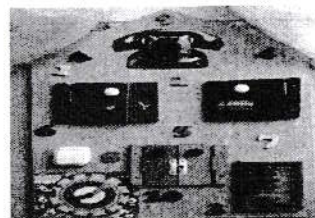
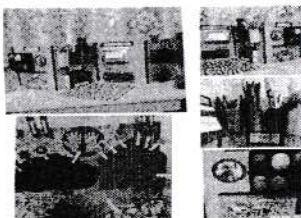
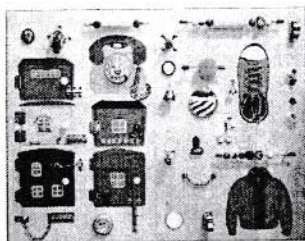
Har bir korreksion mashg'ulot kamida ikki qismdan iborat bo'lishi kerak:

1. Qo'l mashqlari (o'z-o'zini massaj qilish, barmoq o'yinlari va boshqalar); ular qo'l va barmoq mushaklarining kuchlanishini yengillashtirish, shuningdek, ularning harakatchanligi va moslashuvchanligini rivojlantirish uchun zarurdir.

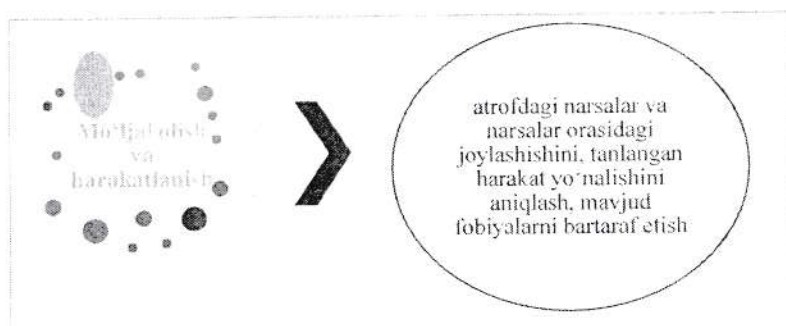
2. O'quvchilarni teri tuyish va mayda qo'l motorikasini rivojlantiradigan turli xil fan-amaliy faoliyatni amalga oshirish usullari bilan tanishtirish (predmetlarni teri tuyish tekshirish, modellashtirish, loyihalash, amaliy modellashtirish va boshqalar).

Korreksion mashg'ulotlarni o'tkazishda ko'rish qobiliyatining shikastlanish darajasiga va teri tuyish hissi rivojlanish darajasiga qarab bolalarga tabaqalashtirilgan yondashuvni amalga oshirish kerak.

Mashg'ulotlar individual ravishda, kichik guruh yoki guruhli tarzda mashg'ulot mazmuniga qarab o'tkaziladi. Teri tuyish turli xil mavzu va amaliy faoliyat turlarida qo'llarni mashq qilish jarayonida atrof-olamni bilishning samarali vositasiga aylanadi. Mashg'ulotning mazmuni oddiydan murakkab materiallarga qarab o'quv yillari uchun ketma-ket taqsimlanadi. Dastur didaktik o'yinlar, mashqlar, mavzu va amaliy o'yinlar ro'yxatini o'z ichiga oladi.

6. *Mo'ljal olish va harakatlanish korreksion mashg'uloti.*

Mo'ljal olish va harakatlanish ko'rishda nuqsoni bo'lgan insonning muhim hayotiy ehtiyojidir. Ko'zi ojiz va zaif

ko'ruvchilarda mo'ljal olish va harakatlanish qobiliyatini o'rganish va takomillashtirish hayot davomida amalga oshiriladi. O'rganish qanchalik tez boshlansa, ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilar bilimlarni o'zlashtirishda va mo'ljal olish hamda harakatlanish bo'yicha amaliy ko'nikmalarni o'zlashtirishda shunchalik katta muvaffaqiyatlarga erishadilar.

Mo'ljal olishni o'rganish natijasida bolalar: bino ichida, maktabgacha ta'lim va maktab hududida mo'ljal olishlari va erkin harakat qilishlari kerak; bino ichida va tashqarisida mo'ljal olishga xizmat qiladigan narsalarning umumiy belgilarini bilish; shahar, chorrahalar, transport haqida tasavvurga ega bo'lish; hassa va ovozli lokalizatsiya texnikasini o'zlashtirish; o'z qobiliyatlariga ishonch hosil qilishi lozim.

Mo'ljal olish va harakatlanish korreksion mashg'uloti boshlang'ich kursining mazmuni amaliy yo'nalishga asoslangan bo'lib, bu ko'zi ojiz bolalarning mo'ljal olish va harakatlanish bo'yicha mustaqilligini ta'minlashni o'z ichiga oladi.

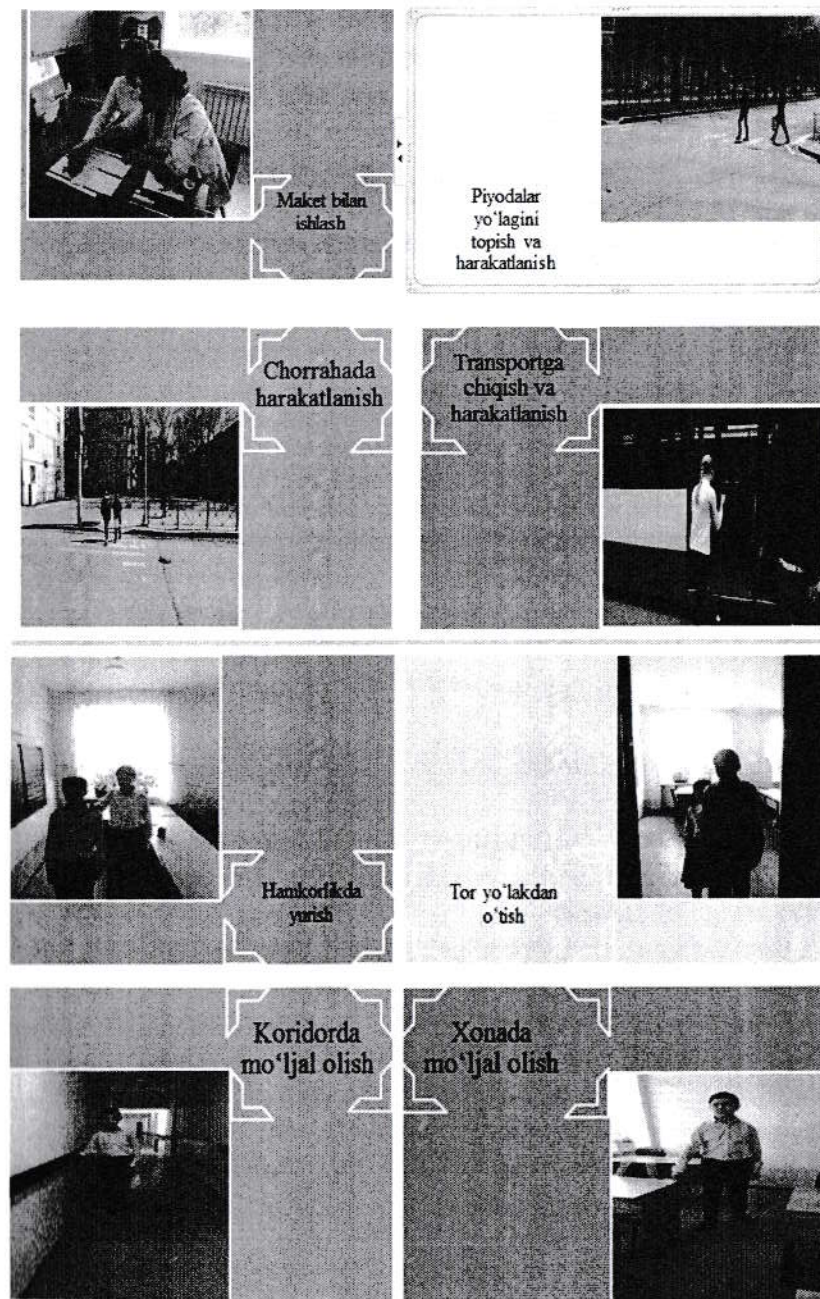
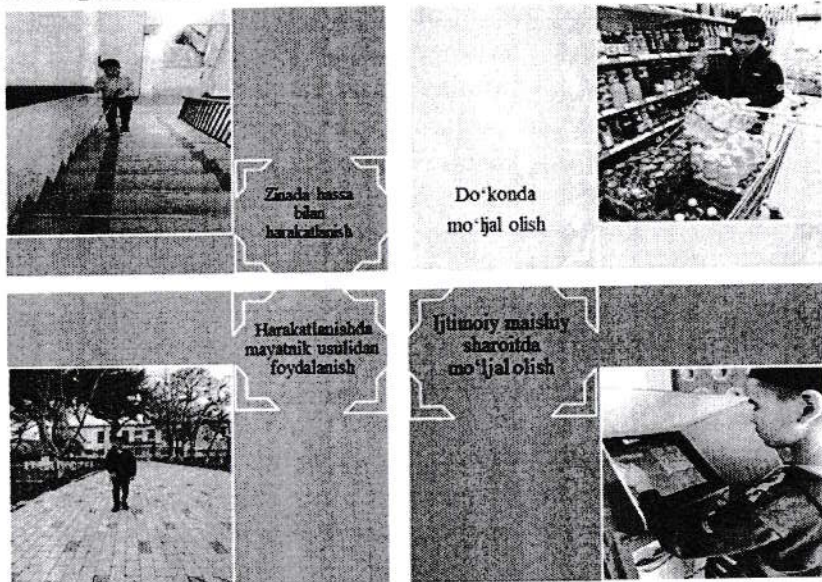
Ko'zi ojiz bolalarda o'rganish jarayonida fazoda mo'ljal olish tizimini shakllantirish kerak. Shu bilan birga, boshlang'ich nuqta muhimdir. Bola uchun yetakchi mo'ljal olish-bu o'z tanasi. Bolalar fazodadagi barcha narsalarni birinchi navbatda o'zlariga nisbatan sezadilar (o'ngda-chapda, old-orqada, yon tomonda, yuqori-pastki qismida va boshqalar). Shuning uchun inson tanasi, uning qismlari haqidagi bilimlarni o'zlashtirish mo'ljal olish va harakatchanlikni o'rganish jarayonida juda muhim vazifadir.

Mo'ljal olish bo'yicha yana bir fazoviy muhit binolardir. Xonalarda dastlabki belgilar stol, shkaf, eshiklar, derazalar bo'lishi mumkin. Ko'chada maktagacha ta'lim muassasa binosi, maktab, gulzor, daraxt va boshqalar. Bolaning bir nuqtadan ikkinchisiga qanday o'tishni bilishi muhimdir.

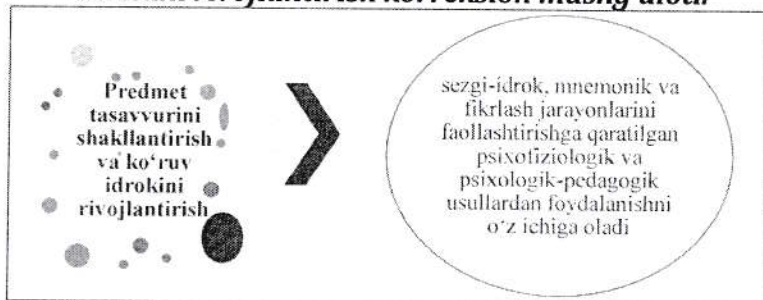
Mo'ljal olish va harakatlanish bolalarning hissiy rivojlanishini o'z ichiga oladi. Sababi yaxshi rivojlangan sensor atrof-muhit bilan tanishishda ham, mustaqil harakatlarda ham zaruriy shartdir. Shu munosabat bilan bolalarda vosita,

eshitish, teri tuyish, hidlash kabi analizator tizimlarini maqsadli rivojlantirish muhimdir.

Yoshi, vaqti, ko'rish qobiliyati va aqliy rivojlanishidan qat'i nazar, mo'ljal olish va harakatlanishni o'rganishda bolalarda fazoviy tasavvurni rivojlantirish kerak. Fazoviy tasavvur – aqliy, intellektual faoliyat bo'lib, bolaga mo'ljal olish va harakat jarayonida fazoviy tasavvurlarni yaratish va ulardan foydalanishni ta'minlaydi. Bolalar atrofdagi narsalarning asosiy xususiyatlarini bilishlari muhimdir: shakli, hajmi, rangi, tuzilishi, o'zaro joylashuvi. Bola qancha ko'p obyekt tasvirlari bilan ishlasa, unga fazoda harakat qilish shunchalik oson bo'ladi. Mo'ljal olish va harakatlanishni o'rganish motivatsiyani shakllantirish, faoliyatga barqaror qiziqish, shuningdek, jasorat va o'ziga ishonchni rivojlantirish bilan bog'liq.

7. Predmet tasavvurini shakllantirish va ko'ruv idrokini rivojlantirish korreksion mashg'uloti.

Psixofiziologik usullar ko'rishning funksional faolligini rag'batlantirish va oshirish, ko'ruv funksiyalarni rivojlantirish uchun ishlatiladi. Psixofiziologik usullar obyektlar va tasvirlarning asosiy xususiyatlarini – shakli, o'lchami, rangi har xil moslashish va fazoviy lokalizatsiya sharoitida idrok etish buzilishlarini tuzatishga qaratilgan. Ushbu usullar shakli, rangi, o'lchami, yorqinligi, kontrastini o'zgartirishga va stimulyatsiya sharoitlarini o'zgartirishga imkon beradigan maxsus psixofiziologik stimulyatorlar yordamida amalga oshiriladi – moslashish, fiksatsiya, chastota, vaqt.

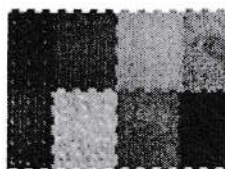
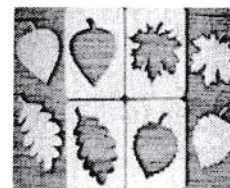
Psixologik va pedagogik usullar sezgi ma'lumotlarini tahlil qilish va sintez qilish, talqin qilish va toifalashni rivojlantirishga qaratilgan. Materialni taqdim etish usuliga ko'ra, psixologik va pedagogik usullar mavzu, vizual, kompyuter, televizor, proyeksiyaga bo'linadi.

Mavzu texnikasi bolalarning vizual imkoniyatlarini rivojlantirishga imkon beradi va mavzu hamda amaliy mashg'ulotlarda, o'yin vaqtida amalga oshiriladi. Mavzu va amaliy mashg'ulotlar turli xil obyektlarni modellashtirish, loyihalash, ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bolalar, shuningdek, obyektlarni aniqlash, ularning shakli, o'lchamlari, rangi, tuzilishini tahlil qilish bo'yicha vazifalarni bajaradilar. O'yinlar maqsadli vizual-hissiy ta'lim bilan bog'liq didaktik va syujetli bo'lishi mumkin.

Ko'ruv idrokni rivojlantirish uchun turli xil tasvirlar

qo'llanadi: qora va oq, rangli, konturli, siluetli, chiziqli. Vazifalarni bajarish jarayonida bolalar rasmlarni tahlil qiladilar, aniqlaydilar, tavsiflaydilar, taqqoslaydilar, ulardagi o'xshash va ajralib turadigan xususiyatlarni ajratadilar.

Ko'rishni rivojlantirish uchun katta imkoniyatlar kompyuter texnologiyalari va televizion displeylarga kiritiladi. Kompyuterga kiritilgan maxsus dastur, tasvirlarning shakli, o'lchami, rangi, yorqinligi, kontrasti, ularni taqdim etish rejimi (statik yoki dinamik), idrok maydonining yoritilishini o'zgartirishi mumkin.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Korreksiya nima?
2. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida olib boriladigan korreksion mashg'ulotlarning maqsad va vazifalarini aytib bering.
3. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar bilan olib boriladigan korreksion mashg'ulotlarning o'zaro bog'liqligini tushuntirib bering.

13-MAVZU: INKLYUZIV VA MAXSUS TA'LIMDA PEDAGOGIK TA'LIM INNOVATSION KLASTERI

REJA:

1. Inklyuziv ta'limning e'tirof etilish tamoyili.
2. Inklyuziv ta'limda moslashuvchanlik tamoyili.
3. Ta'lim klasterining kelib chiqishi va maqsadi.
4. Ta'lim klasterlari konsepsiyasining mohiyati.

Tayanchso'zlar: *Inklyuziv ta'lim, tamoyili, moslashuvchanlik, ta'lim klasteri, maqsad, konsepsiya, mohiyat.*

Kirish

Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish maqsadida inklyuziv ta'lim joriy etilgan va bir qator qonun hujjatlari bilan tasdiqlangan.

O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi 637-sonli "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni (<https://lex.uz/docs/-5013007>), O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi 4860-sonli "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori (<https://lex.uz/docs/-5044711>), O'zbekiston Respublikasi 2020-yil 15-oktabrdagi O'RQ-641-sonli "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi qonuni (<https://lex.uz/docs/-5049511>), O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktabrdagi 638-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi qarori (<https://lex.uz/ru/docs/-5679836>) so'zimiz isbotidir.

1. Inklyuziv ta'limning e'tirof etilish tamoyili.

Bu tamoyilning mazmuni shundaki, 1990-yildan buyon alohida yordamga muhtoj bolalarni umumta'lim muassasalari

tizimida o'qitish borasida bir qancha jahon miqyosida deklaratsiyalar va qarorlar qabul qilindi. Ularni jahonning ko'plab davlatlari e'tirof etdilar. Ammo bugungi kunga qadar ularni hayotga joriy qilish borasida ko'plab muammolar mavjud. Ba'zi davlatlarda esa umumiy ta'lim borasida qonun yoki qarorlar qabul qilinganda nogiron bolalarning ta'lim masalasi kiritilmaydi. Ammo inklyuziv ta'limni tan olish faqatgina qonun chiqarish bilangina bog'liq bo'lmaydi. Diskriminatsiya (odamlarni ajratish) va ijtimoiy noto'g'ri fikrlashga qarshi kurashish – eng muhim narsadir. Ya'ni inklyuziv ta'limni e'tirof etgan holda, aholi o'rtasida targ'ibot va tashviqot ishlarini olib borish eng birinchi galdagi masaladir.

Inklyuziv ta'limning barcha uchun ochiq bo'lish tamoyili.

O'tgan yigirma yil davomida alohida yordamga muhtoj bolalarni umumta'lim muassasalari tizimida o'qitish borasida sezilarli ishlar amalga oshirildi. Ammo inklyuziv ta'lim tizimini joriy qilish asosan shaharlar miqyosida bo'lib, qishloqlardagi hududlarda hali-hamon alohida yordamga muhtoj bolalar ta'limdan chetda qolib ketmoqda yoki qishloqlardagi ota-onalar nogiron farzandini shaharlardagi maxsus muassasalarga qatnashlarini ta'minlash uchun qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar. Shuning uchun ham alohida yordamga muhtoj bolalarni inklyuziv ta'limga jalb etish barcha hududlarda qamrab olinishini ta'minlanishi lozim.

Bog'lanishning mavjud bo'lishi tamoyili.

"Bog'lanish" bu – so'zning zamirida ommaviy binolarning sifati, ayniqsa, alohida yordamga muhtoj bolalar uchun maktablarga kirishning oson bo'lishi kabilarni qamrab oladi. Bola maktab binosiga (zinapoyalar aravachada yurishga moslashtirilmaganligi sababli) kira olmaganligi yoki maktab hojatxonasi aravachada harakatlanuvchilarga moslashtirilmaganligi uchun oddiy maktabdan chiqarib tashlanmasligi kerak. Bu kabi qulayliklarni yaratish unchalik katta mablag' talab qilmaydi. Yangi maktab binosi alohida yordamga muhtoj bolalarning ehtiyojlarini e'tiborga olgan

holda rejalashtirilgan paytdan boshlab qurilishi kerak. Shubhasiz, alohida yordamga muhtoj bolalar uchun yaxshi bo'lgan qulayliklar normal rivojlanishdagi bolalar uchun hech bir muammo keltirib chiqarmaydi. Jismonan bog'lanishlarni yaratish inklyuziv ta'limning asosiy muammolarini hal etishga xizmat qiladi.

Markazlashtirilmagan bo'lishi tamoyili.

Bu tamoyilning mazmuni quyidagicha ifodalaniladi:

A) inklyuziv ta'lim xizmatlari umumiy ta'lim tizimining integratsiya qilingan qismi bo'lishi kerak.

B) inklyuziv ta'lim tizimidagi vazifalar mahalliy ta'lim organlariga javobgarlik va boshqaruvni yuklash uchun markazlashmagan holda olib borilishi va imkoniyatlar mahalliy sharoitlarga moslashtirilishi lozim.

Optimal integratsiyaga erishish uchun markazlashtirilmagan bo'lish muhimdir. Bu ayniqsa qishloq sharoitlarida ayni muddao bo'ladi. Inklyuziv ta'limning vazifalari alohida yordamga muhtoj bolalarga o'z ota-onalari bilan birga bo'lish, ularga xuddi tengdoshlari kabi o'zlariga yaqin bo'lgan maktablarda ta'lim olish imkonini beradi. Bu ularda shaxsiy sifatlarning shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Alohida yordamga muhtoj bolaning normal rivojlanishiga xalaqit berish, nogironlikdan ham og'irroq holatlarga olib kelishi mumkin.

Inklyuziv ta'limda kompleks yondashishi tamoyili.

Alohida yordamga muhtoj bolalarga nogiron deb faqatgina nuqson jihatdan yondashish emas, balki bu bolalarga har tomonlama yondashish lozim. Bu esa alohida yordamga muhtoj bolalar uchun ta'lim masalasini rejalashtirayotganda uning butun hayoti davomida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ehtiyojlarni hisobga olgan holda reja tuzishni talab etadi.

Bu tamoyilning mohiyatida yordamga muhtoj bolalarga erta yondashish ham yotadi. Alohida yordamga muhtoj bolalar ta'limi boshlang'ich va o'rta-maxsus ta'limni olishlari bilan yakunlanmasligi kerak. Alohida yordamga muhtoj bolalarning kasb-hunar ta'limi va oliy ta'limi ham amalga oshirilishi talab etadi. Chunki inklyuziv ta'lim tizimining vazifalaridan biri alohida yordamga muhtoj bolalarni har tomonlama rivojlantirish, ularning barcha huquqlarini ta'minlashdan iboratdir.

2. Inklyuziv ta'limda moslashuvchanlik tamoyili

Bu tamoyilning mazmuni shundaki, o'quv reja, dastur va darsliklar alohida yordamga muhtoj bolalarning imkoniyatlariga moslashuvchan bo'lishi kerak. Bolaning maxsus ta'limga bo'lgan ehtiyojlari har qanday integratsiya faoliyatining asosini tashkil etishi kerak. Shaxs ehtiyojlarining darajalari va turlari har xil bo'lganligi tufayli bunday faoliyatlarda moslashuvchan o'zgaruvchan bo'lish talab etiladi.

Malakaviylik tamoyili.

Alohida yordamga muhtoj bolalar inklyuziv tarzda o'qitilayotgan sinflarda yuqori malakali o'qituvchilarning dars berishi talab etiladi. Bundan tashqari inklyuziv sinf o'qituvchisi defektologiya sohasi bo'yicha ham malaka oshirgan bo'lishi kerak.

1) Izlab topish va jalb qilish bosqichi.

Alohida yordamga muhtoj odamlarning hayoti asosan yakkalab qo'yishlar bilan bog'liq. Ko'plab davlatlarda alohida yordamga muhtoj odamlarga past nazar bilan qaralib, ular jamiyatdan chetlashtirilmoqda. Buning oqibatida alohida

yordamga muhtoj insonlarning ta'lim olish imkoniyatlari yanada chegaralanib qolmoqda. Millatning etnopsixologik xususiyatlaridan biri bo'lmish alohida yordamga muhtoj farzandini boshqalardan berkitish hollari esa alohida yordamga muhtoj bolalarning kelajak hayoti uchun fojiali holatdir. Mana shunday salbiy oqibatlarini oldini olish maqsadida aholi o'rtasida targ'ibot-tashviqot ishlarini olib borish lozim. Oilaga, ya'ni asosan ota-onalarga alohida yordamga muhtoj bola ham maktab ta'lim-tarbiyasini olishi shart ekanligini to'g'ri tushintirib bera olish kerak. Shunday usullar bilan ta'limdan chetda qolib ketgan alohida yordamga muhtoj bolalarni izlab topish imkoni yaratiladi. Ro'yxatga olingan bolalar o'z yaqin arofidagi umumta'lim maktablariga jalb etiladi.

2) Alohida yordamga muhtoj bolalar bilan shug'ullanish bosqichi.

Bu bosqichda umumta'lim muassasalari tizimiga kiritilgan alohida yordamga muhtoj bolalar bilan olib boriladigan o'quv-tarbiyaviy, korreksion-rivojlantiruvchi vazifalar rejasi tuzib chiqiladi.

3) Reabilitatsiya bosqichi.

Bu bosqichda bolalarning alohida yordamga muhtojligi tufayli bajara olmaydigan faoliyatlarini bajarish qobiliyatlari va ularning imkoniyatlari darajasini kengaytirish ishlari amalga oshiriladi. Shu sababali bu bosqichda alohida yordamga muhtoj odamlarga nafaqat ta'lim-tarbiya, balki ulardagi ishlab chiqarish faoliyatni oshiruvchi treninglar ham olib boriladi. Ular "obyekt" emas, balki "subyekt" vazifasini o'taydi. Natijada alohida yordamga muhtoj bolalarning nima qila olmasligi emas, balki ular nimalar qilishga qodir ekanligi diqqat markazida turadi.

4) Intergatsiya bosqichi.

Bu bosqich inklyuziv tarzida o'qitilgan, reabilitatsiya jarayoni amalga oshirilgan alohida yordamga muhtoj bolalarni ijtimoiy jamiyatga to'la kiritish bosqichidir. Integratsiya bosqichida alohida yordamga muhtoj bolalar to'laligicha ijtimoiy jamiyatga kiritiladi. Ya'ni bu bosqichda alohida

yordamga muhtoj bolalarga ham o'zlarining teng imkoniyatlari va huquqlaridan foydalangan holda kasb va ishlash joyini mustaqil tanlash imkoniyati beriladi.

Alohida yordamga muhtoj bolalarni umumta'lim sharoitida o'qitish ularni o'ziga xos xususiyatlari, nuqson turi, darajasi va sinfdagi bolalar sonini e'tiborga olgan holda tashkil qilinadi. Avvalo shuni ta'kidlash joizki, o'quvchilarning yoshlari bir xil bo'lsada, lekin ular bir birlariga o'xshamaydilar. Barcha bolalarning individual psixologik shaxs xususiyatlari, qabul qilish darajasi, zehn va idroki turlichadir. Shu bois alohida yordamga muhtoj bo'lgan bola ta'lim olayotgan inklyuziv sinflardagi o'quv tarbiya jarayonini tashkil etish masalasi yanada murakkabroq muammolarni hal etishni talab etadi. Inklyuziv sinfdagi o'qituvchi bolalarning imkoniyatini e'tiborga olib, darslarni shunga muvofiq rejalashtira olsa, bolalarning nogironligi bilim olishiga qanday ta'sir qilishini bilib, bu qiyinchiliklarni bartaraf etishning uslubiy yo'llaridan foydalansa, maktab va oila hamkorligini to'la yo'lga qo'ya olsa hamda alohida yordamga muhtoj bolaning kelajagiga ishonch bilan qaragana dars jarayoni muvaffaqiyatli kechishiga erishish mumkin. Har bir bola o'z imkoniyat darajasida rivojlanadi, buni L.S.Vigotskiyning "**Har qanday ruhiy yoki jismoniy nuqsonda ham taraqqiyot davom etadi**" degan ilmiy qarashi bilan ham tasdiqlash mumkin.

Inklyuziv ta'limga yangicha fikrlarning talqin etilishi milliy, tashkiliy va uslubiy islohotlarni talab etadi. Maxsus ta'limga muhtoj bolalar hozirgi maktab tizimida ehtiyojlari qondirilmayotgan bolalardir. Shu sababdan maktablar barcha bolalarning turli xildagi va umumiy maqsadlari, intilishlari, qiziqishlariga javob berishi va ularning bilim olishlarini ta'minlashi lozim.

Inklyuziv ta'limni rivojlantirish uchun umumiy ta'lim tizimiga tarkibiy o'zgartirishlar kiritish muhimdir. "Umumta'lim" va "maxsus ta'lim" o'rtasidagi to'siqlar olib tashlanishi kerak. Maxsus ta'lim oddiy ta'limning bir qismi bo'lishiga qaramasdan,

o'zining o'quvchilari, o'qituvchilari, boshqaruv jamoasi va ta'minot tizimidan tashkil topgan ikkita ta'lim tizimi amalda qo'llanib kelinmoqda. Barcha o'quvchilarning talablariga javob beruvchi "Inklyuziv maktab"da bunday tizimga ehtiyoj qolmaydi.

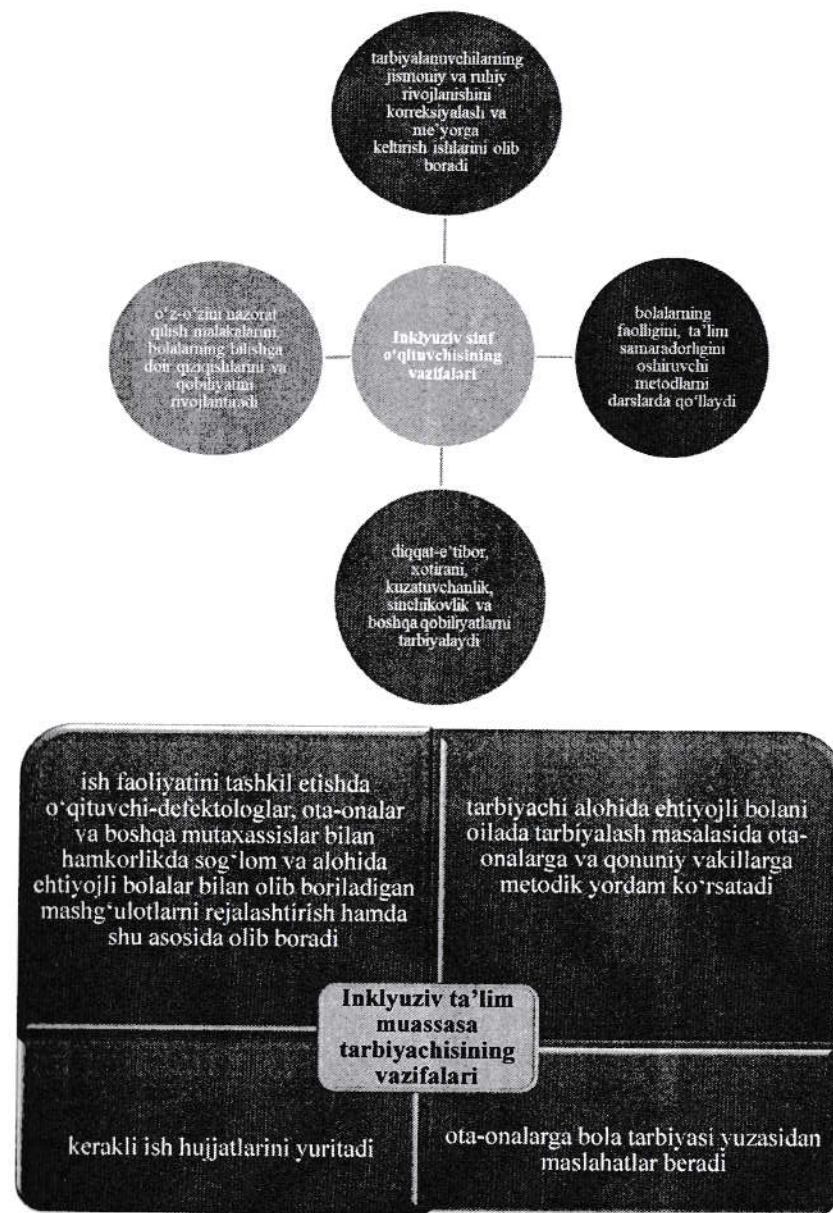
Islohotlar ta'lim maqsadlarining amaliyotini boshqarishi mumkin, lekin ularning pedagogik amaliyotini to'g'ridan-to'g'ri boshqara olmaydi. Shu sababdan samarali bo'lishi uchun islohotlar yaxshi muhokama qilinishi va ta'lim tizimi boshqaruvchilar hamda uni amalda qo'llovchilar tomonidan ko'rib chiqilishi kerak.

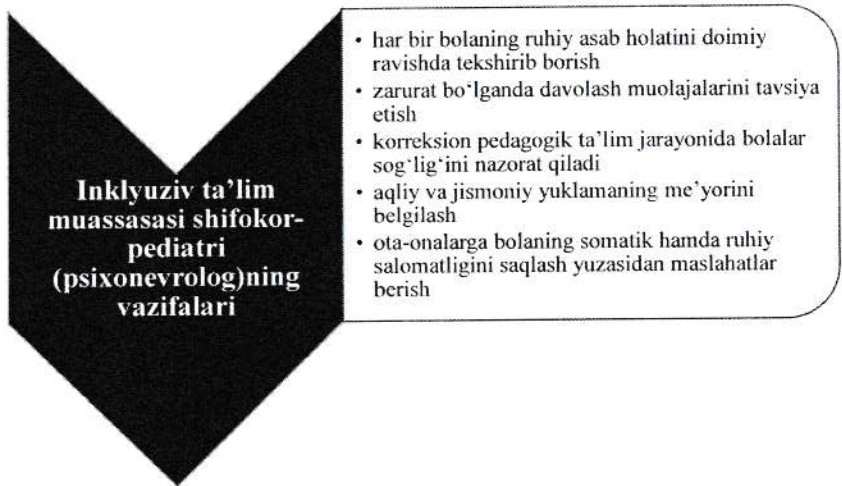
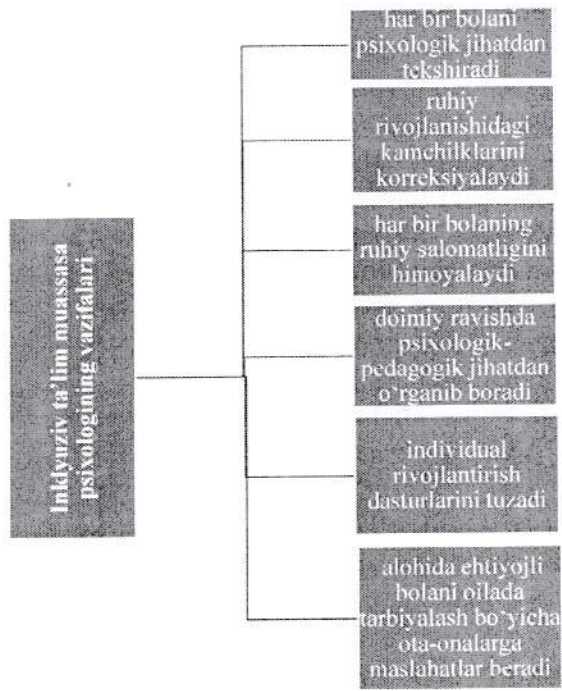
Inklyuziv ta'lim quyidagi shart-sharoitlarda tashkil etilishi mumkin: ommaviy maktabgacha tarbiya muassasalari, umumiy o'rta ta'lim maktab sinflari (guruhlari)da umumiy va alohida yordam olish, logoped xonalarida korreksion pedagogik yordam olish, korreksion sinf (guruh)larda maxsus ta'lim olish shakli.

Inklyuziv ta'lim tizimiga alohida yordamga muhtoj bolalarni viloyat (shahar, tuman) xalq ta'limi bo'limlari tomonidan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktabrdagi "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi 638-son Qaror bilan tasdiqlangan "Psixologik-tibbiy-pedagogik komissiyalar to'g'risida"gi Nizom asosida qabul qilinadi.

Umumta'lim tizimida inklyuziv ta'limni joriy qilishda muassasa xodimlari ish vazifalarida ham ko'zga ko'rinarli darajada islohotlar amalga oshirishi kerak.

Alohida yordamga muhtoj bolalarni umumta'lim tizimida o'qitish o'qituvchilardan ikki karra mas'uliyat bilan ishlashni talab etadi. Shuning uchun ham oliy pedagogik ma'lumotli va malaka oshirish kurslarini o'tab, inklyuziv ta'lim pedagogik kvalifikatsiyasini olgan o'qituvchilargina inklyuziv sinf o'qituvchisi etib tayinlanishi mumkin.

Shunday qilib, inklyuziv ta'lim muassasasida ta'lim-tarbiya jarayoni har tomonlama amalga oshirilgan islohotlar

asosidagina samarali kechadi.

Inklyuziv ta'lim maqsad va vazifalarini amalga oshirishda resurs – o'qituvchining o'rni va roli.

Alohida yordamga muhtoj bolalarni umumta'lim sharoitida o'qitish maktablararo qatnab yuruvchi o'qituvchi, ya'ni resurs o'qituvchi faoliyatini talab etadi. Inklyuziv ta'lim amaliyotda maktablararo qatnab yuruvchi o'qituvchi va oddiy sinf o'qituvchisining hamjihatlikdagi harakatlari orqali amalga oshirilishi mumkin.

Ba'zi sinflarda bolani ma'lum bir vaqtga sinfdan ajratib olish kerak bo'lishi mumkin. Hamma vaqt nima bo'lsada resurs o'qituvchi sinf o'qituvchisi bilan birgalikda faoliyat ko'rsatishi va bu maxsus ta'lim sohasida mutaxassislikka ega bo'lishi talab qilinadi.

Maktablararo qatnab yuruvchi resurs o'qituvchining muhim vazifalariga alohida yordamga muhtoj bolalarni kerak bo'lgan qo'llanmalar, jihozlar bilan ta'minlash, homiyilar topish, ota-onalarni maktabga yordam berishga jalb qilish va imkoniyati cheklangan bolalar, sog'lom bolalar hamda sinf o'qituvchisi o'rtasidagi mustahkam aloqani o'rnatish, maxsus resurs qo'llanmalarni ta'minlash orqali yordam berish, ota-onalar, bolalar oddiy sinf o'qituvchilari va maktab ma'muriyatiga maslahatlar berish, shuningdek maxsus ta'limga muhtoj bolalar uchun faoliyatlar va ularga mos keluvchi ta'lim dasturlari haqida muhokamalar yuritish, hattoki alohida yordamga ehtiyoj bo'lmagan bolalarning ota-onalariga ham ma'lumotlar yetkazib turish kiradi. Resurs o'qituvchining asosiy maqsadi: umumta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilar va ularning o'qituvchilariga yordam ko'rsatishdan iborat. Resurs o'qituvchi quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

- har bir o'quvchining qaysi darajadagi yordamga muhtojligini aniqlash va ularning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda muntazam ravishda ular bilan uchrashish;
- o'quvchilar bilan yakka tartbd ishlash, individual

rejalardan kelib chiqqan holda ularni kuzatish, o'quv dasturiga moslashishlariga yordam berish, o'qitish va baholash;

- sinf o'qituvchilariga o'quvchilarning alohida yordamga ehtiyojlilari va qobiliyatlariga oid ma'lumotlarni berish;

- sinf o'qituvchilarini individual o'quv rejaları bilan tanishtirish va ular bo'yicha maslahatlar berish;

- muntazam ravishda o'quvchilarning erishayotgan muvaffaqiyatlarini muhokama qilish va baholash;

- maktab jamoasining boshqaruv xodimlari va ota-onalar bilan hamkorlikda ishlash;

- zarurat tug'lsa, o'quvchilarni boshqa yordam ko'rsatuvchi uyushmalarga taklif etish (masalan, seminarlarga, shifokorlarga);

- o'qituvchilar hamda o'quvchilar bilan individual ravishda olib boriladigan faoliyatlarni qayd etib borish;

- standart o'quv reja talablariga javob bermaydigan vaziyatlarda har bir o'quvchiga individual o'quv reja tuzishga ko'maklashish;

- o'zgaruvchan ehtiyojlardan kelib chiqqan holda individual o'quv rejalarini yangilash va baholash;

- mavjud barcha resurslar (o'quv adabiyotlar, o'qitish qurilmalari va boshqa asboblar)ni hujjatlashtirish va ularning ro'yxatini tuzish;

Maktablararo qatnab yuruvchi resurs o'qituvchi o'z vazifa va maqsadlaridan kelib chiqqan holda ish rejasini o'zi tuzayotganda quyidagilarni hisobga olishi kerak:

- maktablararo qatnab yuruvchi resurs o'qituvchilarning o'quvchilar tomonidan maxsus ta'lim olishga bo'lgan talablariga javob beradigan yordamlarni ko'rsatish;

- sinf o'qituvchisi bilan birgalikda individual dasturlarni yaratish va uni baholash;

- o'qituvchilar muhtoj bo'lgan xizmatlarni amalga oshirish;

- bolaning o'qituvchisi yoki maktabi almashganda, u haqidagi ma'lumotlarni yetkazib berishni boshqarish;

- yangi kelgan o'qituvchilarning ehtiyojlarini anglash va

qondirish;

- maxsus ta'limga muhtoj bo'lgan oddiy sinflarga o'qituvchilarning moslashishiga yordam berish;

- agar kerak bo'lsa, sinfdan tashqarida individual va guruhlariga asoslangan ko'rsatmalarni berish;

- individual dasturlarni muvaffaqiyatli bo'lishini boshqarish;

- maxsus ta'limga muhtoj bolalarni maktabning jismoniy muhitiga jalb etishda ularning shu muhitga moslashishiga yordam beruvchi maktab boshqaruvi;

- maxsus yordamchi vositalar va qo'llanmalarga bo'lgan talabni o'rganish va ulardan foydalanishni boshqarish;

- inklyuziv ta'limni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlashdan iborat.

Maktablararo qatnab yuruvchi resurs o'qituvchi boshqa ish qilmasligi, ko'p vaqtini yo'lda samarasiz sarflamasligi juda muhimdir.

Resurs o'qituvchi alohida yordamga muhtoj bolalarning darslaridagi qiyinchilik va ehtiyojlarini muhokama qiladi. Vaqti-vaqti bilan u joylarda olib borilayotgan o'qituvchilar treningida nogironlik muammosi bo'yicha maslahat va ko'rsatmalar berib boradi. Masalan, alohida yordamga muhtoj bolaning nuqson xususiyatlarini, darajalarini aniqlash, individual psixologik xususiyatlarini o'rganish bo'yicha metodik tavsiyalar berish kabi.

Ta'lim olishda qiyinchiligi bo'lgan bolalarni imkoniyatini ta'lim siyosatida e'tiborga olish juda muhim. Ta'lim siyosatida inklyuziv ta'limni rivojlantirish uchun moliyaviy ta'minotga e'tibor qaratish zarur: maxsus ta'lim va umumta'lim maktablari o'rtasidagi to'siqlarni bartaraf etish chora-tadbirlari; statistik ma'lumotlar bo'yicha nogironlarni inklyuziv maktablarda ta'lim olishni joriy qilish; maxsus infrastrukturalar, masalalar, texnik vositalardan foydalanishga imkoniyat yaratish ham ta'lim siyosatining ajralmas qismidir.

Inklyuziv ta'lim jamoaviy ish bo'lib, javobgarlik butun

maktab jamoasi bo'yniga yuklatiladi. Bunda sinf rahbari yordam ko'rsatuvchi bo'lib asosiy rol o'ynaydi. Ta'lim siyosati uni tartibga soladi. Bu kabi yordamlar turli xil shakllarda bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- sinf o'qituvchisiga maslahat va yordam berish;
- maxsus o'qitish qo'llanmalari va yordamchi materiallar bilan ta'minlash;
- ota-onalar, ko'ngillilar yoki katta o'qituvchilar tomonidan mavjud bo'lgan yordamlarni ta'minlash;
- o'quv reja, darsjadvali, baholash mezonlariga moslashtirish va o'zgarishlarga ko'niktirish masalalarini shakllantirish;
- o'qituvchilarning malaka va bilimlarini oshirish uchun sharoit yaratish;
- faol qo'llab-quvvatlovchi rahbar va shu kabilarni o'z ichiga olgan ijobiy maktab muhitini tashkil etish va ta'lim jarayonida do'stona munosabatni shakllantirish;
- ma'muriyatga bolalarni aniqlash va baholashda yordam ko'rsatish;
- ijtimoiy, psixologik va sog'liqni saqlash xizmatlarini muvofiqlashtirish kabi ishlarni amalga oshirishdan iborat.

Ushbu ta'lim tizimida bolalarning nuqsonlarini aniqlash, ularni muolaja-reabilitatsiya qilish, korreksion-pedagogik omillarni amalga oshirish bo'yicha tegishli mutaxassislar (maxsus resurs pedagoglar, psixologlar, tibbiyot xodimlari, ota-onalar va boshqalar) muntazam ravishda maktab pedagoglariga bevosita yordam berishlari kerak.

Inklyuziv ta'lim nogironlarning ijtimoiy tengdoshlari bilan bir qatorda ta'lim olishini ta'minlaydi, (agarda ularning rivojlanishida jiddiy sabablar bo'lmasa) umumta'lim maktablariga qabul qilishini nazarda tutadi.

O'ta murakkab nuqsonli bolalar ayrim hollarda maxsus maktablar va maxsus reabilitatsiya markazlari yoki umumta'lim maktablar qoshidagi maxsus sinflarda korreksion dasturlar yordamida ta'lim oladilar. Ushbu maktablarda ta'lim ta'minotini albatta bolaning ehtiyojini e'tiborga olgan holda amalga oshirish

ko'zda tutiladi.

Umumta'lim maktab jarayonida imkoniyati cheklangan bolaning shaxsiy xususiyatlariga ko'ra, yakka tartibda korreksion metod va moslashtirilgan o'quv reja, dastur va boshqa omillardan foydalanib, atrofdagi jamoatchilik bilan birgalikda o'qitishning turli shakllarini tashkil qilish hamda maxsus yordamchi apparatlar (eshitish apparatlari, linza, lupa, nogironlar aravachalari), turli xil texnik vositalar va maxsus ko'rgazmali qurollarni qo'llash asosida amalga oshirishni nazarda tutadi. O'z navbatida maxsus ta'lim muassasalari pedagoglari joylarda umumta'lim o'quvchilari, ota-onalar, davlat va nodavlat jamoa tashkilotlari uchun maslahat bo'limlari va resurs markazlar bo'lib faoliyat ko'rsatish kerak.

Alohida yordamga muhtoj bolalarning ayrimlarini umumta'lim muassasalarida o'qitish uchun davlat tomonidan quyidagi shart-sharoitlarni yaratish lozim:

- nogironlikni erta tashxis qilish;
- mutaxassislar tayyorlash;
- umumta'lim muassasalari binolarini qurishda nogironlar uchun moslashtirilgan barcha shart-sharoitlar (inshootlar)ni yaratish;
- korreksion yordamni amalga oshirish uchun reabilitatsiya markazi tarmog'ini ko'paytirish;
- ayrim alohida yordamga muhtoj bolalarni umumta'lim sharoitida o'qitishni tashkil etish maqsadida umumta'lim pedagoglarining malakasini oshirish, qayta tayyorlash kurslaridan o'tkazish va ularni maxsus yordamchi vositalar, o'quv metodik adabiyotlar, uslubiy qo'llanmalar bilan ta'minlash, shuningdek, maktabda turli dasturlar yordamida ta'limni tashkil etish;
- barcha bolalar uchun ta'lim sharoitini yaratish va ta'lim samaradorligini oshirish;

Inklyuziv ta'lim asosan umumta'lim maktablarining oddiy sinflarida va o'quvchilar yashash joyiga yaqin bo'lgan umumta'lim maktablarida olib boriladi, ta'limning rasmiy

va norasmiy turlarini tashkil etishning ilg'or ish tajribalarini rivojlantiradi.

Inklyuziv ta'limga jalb etish global muammolardan biri hisoblanadi. Inklyuziv ta'limning asosiy qismi – bolalarga bilim olish uchun do'stona munosabat va o'qishga imkon beruvchi muhitni yaratishdir. Alohida yordamga muhtoj bolalarning hayotga ilk yoshdan, ya'ni 6 yoshgacha e'tibor berilsa, ancha yuqori natijaga erishish mumkin. Imkoniyati cheklangan bolalarni ta'lim-tarbiyaga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga mos bo'lgan siyosatni ishlab chiqish inklyuziv ta'limni qo'llab-quvvatlashning asosidir.

Inklyuziv ta'limni qo'llab-quvvatlashda quyidagi masalalarni hal etish lozim:

- Jamiyatda ijobiy munosabatni ishlab chiqish:

Jamiyatda insonlar orasida alohida yordamga muhtoj bolalar haqida bilimlarning yetishmasligi oqibatida, alohida yordamga muhtoj bolalar ta'limdan chetda qolib ketmoqdalar. Bundan tashqari alohida yordamga muhtoj bolaning qobiliyatlari, huquqlari va ehtiyojlari muntazam ravishda qadrlanmasa, bolalarda o'ziga va qobiliyatlariga nisbatan salbiy munosabat shakllanib boradi.

- Inklyuziv ta'lim muhitini rivojlantirish:

Inklyuziv ta'limning asosiy qismi – bolalarga bilim olish uchun do'stona munosabat va o'qishga imkon beruvchi muhitni yaratish lozim. Bolalar maktabga bexatar, qiyinchiliklarsiz yetib borish imkoniga ega bo'lishlari lozim. Bundan tashqari, amaldagi umumta'lim uslubiyatiga bolani moslashtirishdan ko'ra, dars jadvalini, sharoitni, uslubiyatini va o'quv qurollarini o'zgartirish kerak bo'ladi. Bunday o'zgartirishlar nafaqat alohida yordamga muhtoj bolalar, balki normal rivojlanishdagi bolalar uchun ham ta'lim sifatini yaxshilaydi.

- Ilk yoshdan aralashuv:

Qisqa qilib aytganda bolaning hayotiga ertaroq e'tibor berilsa, natijasi bolaning keyingi rivojlanishida samarali ta'sir ko'rsatadi.

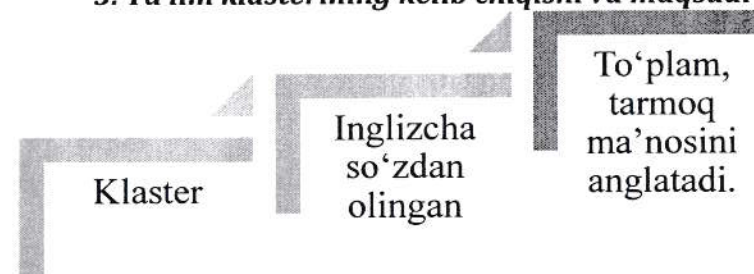
- Ijobiy namuna bo'la oladigan insonlar obrazini yaratish:

Bolada o'ziga ishonch va o'zini qadrlash hissini rivojlantirishda kattalarning qiyofasi juda muhim. Lekin juda ko'p alohida yordamga muhtoj bolalar o'sib, ulg'ayayotgan bir paytda, o'zlariga o'xshagan alohida yordamga muhtoj katta odamlarni uchratmaydilar va katta bo'lish qandayligini tasavvur ham qila olmaydilar. Shuning uchun ham alohida yordamga muhtoj kattalar alohida yordamga muhtoj bolalarning ta'limida doimiy ishtirok etishlari kerak. Chunki katta yoshdagi alohida yordamga muhtoj insonlar ota-onalarga farzandiga ta'lim berish muhimligini tushuntirishlari mumkin. Buning uchun esa alohida yordamga muhtoj kattalarni maktablarga taklif etish kerak. Shunda ular o'zlarining hayotda erishgan yutuqlari haqida gapirib beradilar. Buning natijasida inklyuziv ta'limni targ'ib qilishda katta imkoniyat yaratiladi.

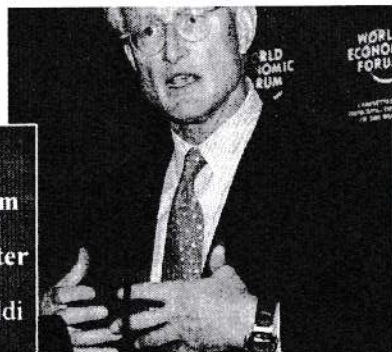
- Mos siyosatni ishlab chiqishga ko'maklashish:

Inklyuziv ta'lim tizimini qo'llab-quvvatlashda siyosat asosiy rol o'ynaydi. Siyosat tomonidan inklyuziv ta'limning qo'llab-quvvatlanishi bu ta'lim tiziminig samarasini va rivojini ta'minlaydi.

3. Ta'lim klasterining kelib chiqishi va maqsadi

Birinchi marta ta'lim klasteri atamasini Maykl Eugene Porter tomonidan ilmiy foydalanishga kiritildi

Maykl Eugene Porter (Millatlarning Raqobatli Afzalligi kitobida. Nyu-York: Erkin matbuot, 1990, rus tilida nashr etilgan: Xalqaro tanlov: Mamlakatlarning raqobatdosh afzalliklari. Moskva: Xalqaro Aloqalar, 1993) o'zining klassik ta'rifida "Klaster bu – geografik jihatdan bir-biriga bog'langan kompaniyalar, ixtisoslashgan yetkazib beruvchilar, xizmat ko'rsatuvchi provayderlar, tegishli sohalardagi firmalar, shuningdek, ma'lum sohalardagi faoliyati bilan bog'liq bo'lgan raqobatdosh, ammo shu bilan birga qo'shma ish olib boradigan tashkilotlar guruhi". Tizimli yondashuv nuqtayi nazaridan klaster bu – elementarlari bir-biriga bog'langan va bir-biriga bog'liq bo'lgan va ma'lum bir maqsad uchun birgalikda faoliyat yuritadigan yagona tashkiliy tuzilishga birlashtirilgan, bir-biriga bog'langan turli tarmoqlarning xo'jalik yurituvchi subyektlari to'plamidir. M.Porter fikri shuni ko'rsatdiki, kompaniyaning raqobatbardoshligi asosan undagi iqtisodiy muhitning raqobatbardoshligi bilan belgilanadi, bu esa o'z navbatida asosiy shartlarga (umumiy resurs) va klaster ichidagi raqobatga bog'liq.

Shuni ta'kidlash kerakki, M.Porter konsepsiyani mahalliy hududda joylashgan va bozorga kirishda umumiy vazifalar bilan birlashtirilgan firma va kompaniyalar uchun taqdim

etdi. Ammo uning tadqiqotlari internet hali keng tarqalmagan bir paytda nashr etilgan. Bugungi kunda hududiy yaqinlik klaster tarkibiy qismlari o'rtasidagi aloqalarni saqlab qolish uchun tobora ahamiyatsiz bo'lib bormoqda. Hozirda hatto yangi konsepsiya – aholini klaster zonasidan ancha uzoqlikda joylashgan masofaviy klaster joriy etilmoqda. Bunday holda klaster ichidagi aktyorlarning tarmoqdagi o'zaro ta'siri haqida gapirish mumkin.

Ta'limga nisbatan, klaster tushunchasi yigirma yil davomida ishlatilgan. Biz 1990-yilda ingliz tilidagi manbalar va 1993-yilda rus tilidagi manbalar uchun ushbu atamani eslatib o'tdik. 2014-yil 5-maydagi internet ma'lumotlari ingliz tilidagi va rus tilidagi manbalarda ushbu atamadan foydalanishning quyidagi chastotasini bildiradi: ingliz tilidagi manbalar: innovatsion ta'lim klasteri – natijalar: taxminan 117,6 million; o'quv klasteri – natijalar: taxminan 37 million. Rus tilidagi manbalar: innovatsion o'quv klasteri – natijalar: 222 mingga yaqin; o'quv klasteri – natijalar: 318 mingga yaqin.

Konnotatsiya nuqtayi nazaridan ingliz va rus tilidagi atamalar deyarli mos keladi. Sababi, bizningcha, aniq – ularning barchasi M.Porter tomonidan berilgan klasterning klassik ta'rifiga qaytadi. Rus tilidagi ilmiy adabiyotda "o'quv klasteri" konseptual sohasi bilan bog'liq ko'plab tadqiqotlar aylanib bo'ldi. Manbalar shuni ko'rsatdiki, ushbu muammo 10 yil davomida Rossiya ta'lim maydonida yaqindan o'rganilgan. Ingliz tilidagi manbalarni tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, ta'lim klasterlari chet elda ta'lim amaliyotida keng qo'llanadi, muammo bo'yicha nazariy tadqiqotlar hajmi esa unchalik katta emas. Rus adabiyotida, aksincha, katta miqdordagi nazariy tadqiqotlar tashkil topdi va allaqachon faoliyat ko'rsatayotgan o'quv klasterlari tahlili kam sonli nashrlar bilan ifodalanadi. Mavjud o'quv klasterlarining modellari chet elda ham, mamlakatimizda ham topilgan. Rossiya amaliyotida klaster siyosati, aksariyat hollarda, klasterlarni shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan. G'arbda bo'lsa, uning maqsadi

asosan mavjud klasterlarni qo'llab-quvvatlashdir.

M.Porterning davomchilari Massachusetts va Garvard universitetlari bo'lgan Massachusetts o'quv klasterini tahlil qilib, uning mamlakatdagi ta'lim sohasidagi rolini boshqa shtatlar (birinchi navbatda Kaliforniya) va boshqa mamlakatlar bilan taqqoslaganda batafsil tavsiflaydi. Yevropada ta'lim sohasida klaster siyosatini faol amalga oshirish 1990-yillarda, "iqtisodiy klaster" atamasini ommalashtirish davridan boshlandi. Masalan, Buyuk Britaniyada tibbiy ta'lim bo'yicha ko'plab innovatsion klasterlar o'sdi (10 ga yaqin sayt topildi). Bunday klasterlar tibbiy yordamni takomillashtirish bo'yicha nazariy g'oyalar, tibbiyot amaliyotiga kirib borish mexanizmi sifatida qaraladi. Bularning barchasi faqat innovatsion amaliyotda yetakchi o'rinni egallagan universitetlar, mahalliy hokimiyat idoralari, xayriya tashkilotlari va xususiy kompaniyalar bilan yaqin hamkorlik orqali amalga oshiriladi. Fransiyada ekotizimlarni takomillashtirish bo'yicha eng faol rivojlanayotgan klasterlar orasida ularning 71 tasi mavjud bo'lib, ular qatoriga kompaniyalar, xalq ta'limi muassasalari va ilmiy-tadqiqot laboratoriyalari kiradi. Ular xalqaro miqyosda eng ilg'or va muhim texnologiya sohaslarini egallaydilar va ularning a'zoliqi xorijiy firmalar uchun ochiq. Qo'shma Shtatlarda maxsus integratsiyalashgan ekotizimlarni yaratish bo'yicha fanlararo yondashuvni rivojlantirish istiqbolli hisoblanadi, bu esa ta'lim texnologiyalaridagi innovatsion jarayonlarni sekinlashtiradigan to'siqlarni bartaraf etishga yordam beradi.

Rossiyada hozirgi kunda innovatsion klasterlarni yaratish muammosi shakllanish bosqichida. Shuning uchun ushbu yo'nalishdagi mavjud tajribani tahlil qilish va umumlashtirish alohida ahamiyatga ega. Masalan, Tataristonda 2007-2008-yillarda klaster yondashuvi respublika iqtisodiyoti samaradorligini oshirishda asosiy istiqbolli vosita sifatida tan olingan. 2006-yil mart oyida Tatariston Respublikasida "Ta'lim klasterlarini shakllantirish konsepsiyasi" tuzildi va Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlandi.

Ta'lim innovatsion klasteri – tarmoq vakillarini birlashtirgan: universitetlar, tadqiqot markazlari, sanoat, ma'lum imtiyozlarga ega bo'lgan mahalliy zonalarini yaratish orqali, bu yerda zanjirning barcha ishtirokchilari rivojlanish boshidan innovatsion tayyor mahsulotgacha (ilmiy muassasalar, kichik innovatsion kompaniyalar, test sinov markazlari), jamoaviy foydalanish markazlari qimmat uskunalar, ixtisoslashtirilgan sertifikatlangan laboratoriyalar, universitetlar va ushbu kompaniyalar uchun zarur bo'lgan mutaxassislarni yetkazib beradigan o'quv markazlari, patent idoralari doimiy o'zaro aloqada bo'lar edi.

Ta'lim klasteri – asosan zanjirning gorizontabog'lanishlariga asoslangan ta'lim-texnologiya-ishlab chiqarishning innovatsion zanjiridagi o'qitish, o'zaro o'rganish va o'z-o'zini o'rganish vositalari tizimidir (korxonalar uchun mutaxassislarni ko'p bosqichli tayyorlashning yaxlit tizimini yaratish, ta'lim muassasasi va ish beruvchi korxonalarini birlashtirish, sifatni yaxshilashni ta'minlash, tayyorlash muddatlarini qisqartirish, bitiruvchilarni korxonalarda ish bilan ta'minlash, ishlab chiqarishning amaldagi va prognoz talablarini hisobga olgan holda korxonalar uchun malakali mutaxassislarning malakasini oshirishning moslashuvchan tizimini yaratish).

Ilmiy va o'quv klasteri maktabdan ishlab chiqarishga qadar uzluksiz ta'limning yagona tizimidir.

"Ta'lim klasteri" ish beruvchi va ta'lim muassasalarini o'zaro faoliyat dasturlari yordamida "bog'lash" deb tushuniladi.

Ko'rib chiqilayotgan atamani "innovatsion" sifati bilan birgalikda ishlatish chastotasi klasterlar va klaster yondashuvi, avvalo, innovatsion ta'lim uchun xarakterli bo'lgan tezisni tasdiqlaydi va ta'lim klasterlari innovatsion ta'limni tashkil etish shakllaridan biri hisoblanadi. Tashkilotning klaster shakli yig'ma innovatsion mahsulotni yaratishga va zarur kasbiy vakolatlarga ega yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashga olib keladi.

4. Ta'lim klasterlari konsepsiyasining mohiyati

Ta'lim klasterlari konsepsiyasining mohiyati

Yetakchi sanoat universiteti, boshlang'ich va o'rta kasb-hunar ta'lim muassasalari, ixtisoslashtirilgan maktablar, tayanch korxonalar, mutaxassislarning asosiy buyurtmachilari va iste'molchilari huzurida birlashishdan iborat.

E.Kutsenkoning maqolasida ta'kidlanishicha, o'quv klasterining asosiy farqi uning ishtirokchilari safiga tijorat tashkilotlari, davlat organlari, kooperatsiya tashkilotlari kirishi mumkin emas, balki universitetlarning ustun rovida (ular) odatdagi klasterning yadrosi bo'lib xizmat qilishi mumkin. Agar avtomobil klasterida asosiy mahsulot avtomobil bo'lsa, kimyoviy klasterda kimyo sanoati mahsuloti bo'lsa, o'quv klasterida asosiy mahsulot ta'lim xizmatidir. Ko'rinib turibdiki, ta'lim klasteri ta'lim xizmatlarini yaratishga emas, balki doimo o'zgarib turadigan bozor sharoitida raqobatlashishga qodir bo'lgan odamni tayyorlashga qaratilgan.

Hozir postindustrial o'zgarishlar sharoitida jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida, avvalambor, ta'lim sohasiga ta'sir ko'rsatadigan chuqur o'zgarishlar yuz bermoqda. Hozirgi vaqtda ta'lim xizmatlari bozoridagi vaziyat mehnat bozori sharoitlariga mos kelmayapti, bu esa ta'lim xizmatlarini ishlab chiqarish sohasi bilan o'zaro ta'sir qilishning yangi mexanizmlarini ishlab chiqish zarurligiga olib keladi. Shu bilan birga, ishlab chiqarish va menejmentda yangi texnologiyalarni ilgari surish, shuningdek, innovatsion faoliyat uchun kadrlar tayyorlash va malakasini oshirish bo'yicha ta'lim muassasalarining turli sanoat va faoliyat yo'nalishlari, korxonalar bilan o'zaro aloqalarini yangilash muhimdir. Ko'rinib turibdiki, bu nuqtayi

nazardan "ta'lim klasteri" atamasi va "umrbod ta'lim" atamasi ma'no jihatdan yaqin. Darhaqiqat, ba'zi manbalar o'quv klasterini maktabdan ishlab chiqarishga qadar umrbod o'qitishning yagona tizimi sifatida belgilaydi. Bir qarashda, bu ta'rif mukammal darajada qabul qilinadi. Biroq uzluksiz ta'lim tizimidan farqli o'laroq, innovatsion ta'lim klasteri faqat uzluksiz ta'lim olish uchun sharoit yaratibgina qolmay, balki uzluksiz ta'limni ta'minlaydigan tarkibiy qismlar o'rtasidagi mavjud va potensial aloqalarning imkoniyatlarini yangi usulda ko'rishimizga imkon beradi.

Bir ma'noda klaster konsert, konsortsium, korporatsiya kabi tanish tashkilot shakllariga o'xshaydi. Biroq bu yerda ham farqlar mavjud: klaster ancha kam tashkiliy tuzilishga ega. Shunga ko'ra, uni maxsus turdagi tizim deb hisoblash mumkin, unda element qo'shilishi uning ish faoliyatini yaxshilaydi va olib tashlash yomon oqibatlarga olib kelmaydi. Xuddi siz she'riy taqqoslashni qo'llaganingizdek va so'zning etimologiyasiga murojaat qilganingiz kabi.

Ko'rib chiqilayotgan konsepsiya Petrozavodsk davlat universiteti o'qituvchilari va talabalariga qay darajada ma'lum ekanligini bilish uchun tabiiy va texnik mutaxassisliklar va yo'nalishlar kafedra 5-kurs magistrleri va chet tili o'qituvchilari o'rtasida yozma so'rovnomaga o'tkazildi. Ma'lum bo'lishicha, o'qituvchilarning 87 foizi "klaster" atamasini hech qanday tarzda ta'lim bilan bog'lamaydilar; 10 foizi buni kasbiy vakolatlarni o'qitishning ierarxik sxemasi sifatida qabul qiladi - dars rejalarini tuzishdan maqsadli ish dasturlarini yaratishga qadar. Atigi 3 foizi atamani zamonaviy ta'limda qabul qilinganidek talqin qiladi.

So'rov shuni ko'rsatdiki, o'quvchilar "klaster" atamasi haqida ta'limda faoliyat yuritadigan tizimning bir turi sifatida tasavvurga ega bo'lishdi, shu bilan birga o'qituvchilar klaster konsepsiyasini bosqichma-bosqich kompetensiyalarni rivojlantirish bilan cheklashadi yoki hatto ular haqida bilishmaydi. Ta'limga nisbatan bunday atamaning paydo

bo'lishi, ayni paytda, klaster yondashuvi Petrozavodsk davlat universitetining to'rtta yo'nalishi bo'yicha o'quv klasterlarini yaratishni o'z ichiga olgan strategik rivojlanish dasturida ko'rsatilgan. Joriy yilning mart oyida Kareliya Respublikasida Kareliya hukumatining Xalqaro Yevrosiyo ilmiy-ma'rifiy markazi vakillari bilan ishchi uchrashuvi bo'lib o'tdi. Loyihaning maqsadi Kareliya Respublikasi hududida Kareliya va Rossiya muammolari va vazifalarini har tomonlama hal qilishga, shuningdek, Yevrosiyo integratsiyasiga qaratilgan innovatsion ilmiy va o'quv klasterini yaratishdir. Klaster Xalqaro Yevrosiyo ilmiy-ta'lim markaziga asoslangan. Loyiha Kareliya va Rossiya uchun na Rossiyada, na MDHda, na Yevropa Ittifoqida o'xshashi bo'lmagan yangi ilmiy, ta'limiy va amaliy yo'nalish yaratishni anglatadi.

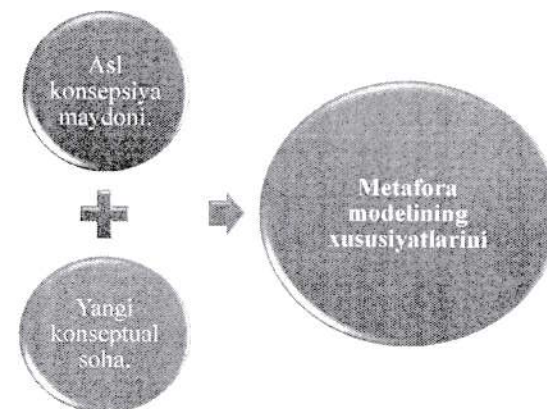
Ushbu atamaga qarshi chiquvchilar ham bor. F.M.Dostoyevskiy nomidagi Omsk davlat universiteti stilistikasi va ommaviy kommunikatsiyalar tili kafedrasini mudiri Nataliya Kuzmina "klaster" so'zining taqdirini shunday muhokama qiladi: "Barcha shov-shuvli so'zlar (masalan, glamur yoki nanotexnologiya) – nihoyatda keng va noaniq ma'noga ega. Ta'lim, tog', tibbiyot, norozilik, g'oyaviy klasterlar, elita rivojlanish klasterlari, beshta 20 qavatli binolarning klasterlari, ishbilarmonlik faoliyati klasterlari va boshqalarni birlashtiradigan yagona narsa bu "birlashma, agregat" ma'nosidir (bu ingliz klasterining etimologiyasi – guruh). Shuningdek, bu ishlatishda, u uzoq vaqtdan beri ma'lum bo'lgan so'zlardan (qator, guruh, birlashma, seriya, sektor va shunga o'xshashlar) umuman farq qilmaydi va semantik jihatdan ortiqcha bo'ladi. "Klaster" so'zi faqat manbaning vakolati tufayli saqlanib qoladi (assotsiatsiyalarga qaraganda klasterlar tuzish nufuzliroq) va ehtimol, tilda uzoq vaqt qolmaydi".

Ko'rinib turibdiki, "innovatsion ta'lim klasteri" atamasi "qator, guruh, assotsiatsiya, seriya, sektor" va hokazo so'zlardan sezilarli farq qiladi. Bunday klaster bir qator ilmiy va ta'lim muassasalarining ma'lum bir qismga mexanik birikmasini

anglatmaydi. Guruh, lekin ularning yaqin o'zaro ta'siri va o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi. Bu ikkala alohida qismning va butun klasterning sifatli o'zgarishiga olib keladi, uning ishlashi davomida yangi yuqori sifatli mahsulot yaratish zarur. Bundan tashqari, yangi so'z atamasining paydo bo'lishi, qoida tariqasida, tasodifiy emas, bu yangi obyektiv hodisaning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Bunday holda yangi metafora modelini yaratish va yangi konseptual maydonga o'tkazish natijasida yangi atamaning paydo bo'lishi haqida gapirish o'rinli.

Metafora modeli

- bu ona tilida so'zlashuvchilar ongida mavjud bo'lgan konseptual sohalar o'rtasidagi munosabatlar, unda bitta soha tushunchalari tizimi (manbaviy soha) boshqa sohaning (maqsadli sohaning) konseptual tizimini modellashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Boshlang'ich (manba sohasidagi) va metaforik (maqsadli sohadagi) elementlarni birlashtiruvchi komponent. Ushbu komponentni tavsiflash uchun tegishli tushunchalardan metafora bilan foydalanishga nima asos bo'layotganini, nima uchun manba sferasining konseptual tuzilishi butunlay boshqa sohaning elementlarini belgilashga yaroqli bo'lib chiqishini

aniqlashni anglatadi.

Metafora modelining tavsifiga muvofiq, “innovatsion ta’lim klasteri” atamasining boshlang’ich konseptual yo’nalishini aniqlaylik. Yuqorida ta’kidlab o’tilganidek, bunday yo’nalish iqtisodiyotdir, xususan, M.Porterning raqobat mohiyatini o’rganish. Yangi konseptual yo’nalish – “klaster” atamasini ta’limga o’tkazish. Ushbu model bilan bog’liq tushunchalar quyidagilardir: o’zaro ta’sir, o’zaro bog’liqlik, barcha elementlarning bir-biri bilan chambarchas to’qilishi, chiqishda yangi raqobatdosh ta’lim mahsulotini yaratish. Bog’lovchi komponent raqobatdir, ya’ni dastlabki modelda bu raqobatbardosh mahsulotni yaratish va metafora modelida professional faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishga qodir bo’lgan odamni tayyorlash uchun sharoit yaratishdir.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Inklyuziv ta’lim haqida o’z fikrlaringizni bayon eting.
2. Inklyuziv ta’lim tizimiga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlarni ayting.
3. M.Porterning ta’lim klasteriga oid qarashlarini aytib bering.

GLOSSARIY

KORREKSIYA	- tuzatish, yaxshilash degan ma’noni anglatadi. Nuqsonli bolalarning psixik va jismoniy taraqqiyotidagi kamchiliklarni pedagogik usul va chora-tadbirlar yordamida qisman yoki butunlay yo’qotish.
TA’LIM	- bolalarni bilim va ko’nikmalar bilan qurollantirish. Ongiga va xulqiga ta’siretish, bilish faoliyatini rivojlantirish.
TARBIYA	- bolalarga ilmiy bilimlar tizimini singdirish va buning natijasida har tomonlama shakllangankishini tarbiyalash.
SEREBRAL FALAJLIK	- bosh miyaning harakat tizimining jarohatlanishi.
GIDROSEFALIYA	- kalla bo’shlig’ida orqa miya suyuqligining ko’p miqdorda to’planishi natijasidagi kasallik.
EPILEPSIYA	- tutqanoq - vaqti-vaqti bilan qaytarilib turadigan, tutqanoq tutish bilan namoyon bo’ladigan nerv psixikkasalligi.
DAUN KASALLIGI	- genetik kasallik bo’lib, bemorning o’ziga xos tashqiko’rinishi bilan xarakterlanadi.
ARTIKULYASIYA APPARATI	- nutq xosil bo’lishida ishtirok etadigan a’zolari.
FONEMATIK IDROK	- nutqdagi tovushlarni eshitib, ajratish.
ESHITISHDA NUQSONI BO’LGAN BOLALAR	- kar(eshitmaydigan), zaif eshituvchi, keyinchalik kar bo’lib qolganlar.
SURDOPEDAGOG	- eshitishda nuqsoni bo’lgan bolalarga ta’lim tarbiya beradigan pedagog.
INTEGRASIYA	- rivojlanishida nuqsoni bo’lgan shaxslarni sog’lom kishilar orasiga uyg’unlashtirish.
DIFFERENSIAL TA’LIM	- nuqsonlarni tabaqalashtirgan holda o’qitish.

KOXLEAR IMPLANTASIYA (TIB)	- o'рта quloq chig'anog'iga tovush o'tkazuvchi moslamani o'rnatib, eshituv qobiliyatini me'yorga keltirish operatsiyasi.
KARLAR	- eshitish qobiliyati tug'ma, yoki ilk davrda chuqur va turg'un pasaygan va oqibatda maxsus pedagogik yordamsiz nutqni egallay olmaydigan bolalar.
ZAIF ESHITUVCHILAR	- nutqni egallashga va nutqiy muloqotga to'sqinlik qiladigan eshitishi pasaygan bolalar.
OG'ZAKI-DAKTIL	- so'zlarni gapirib, ayni paytda so'zdagi harflarni barmoqlar orqali ko'rsatish.
INKLYUZIV TA'LIM	- rivojlanishida turli muammolari bo'lgan bolalarni sog'lom rivojlanayotgan bolalar ta'lim muassasalarida, zarur shart-sharoitlar yaratgan holda o'qitish.
KOMMUNIKASIYA	- nutqiy muloqot.
SO'ZLASHUV NUTQ	- og'zaki, yozma, daktil nutq.
RESURS O'QITUVCHI	- alohida yordamga muhtoj bola bilan korreksion-pedagogik ishni olib boruvchi defektolog.
TIFLOPEDAGOGIKA	-greksha «typhlos» ko'r va pedagogika ma'nosini anglatadi. Ko'rish jarayoni buzilgan shaxslarni tarbiyalash va o'qitish muammolarini ishlab chiqaruvchi maxsus pedagogikaning bir bo'limi .
OFTOLMOLOG	- ko'z shifokori.
KOMPENSATSIYA	- o'rnini qoplash.
KLASTER	- inglizcha so'zdan olingan bo'lib, to'plam, tarmoq ma'nosini anglatadi.
LOGOPEDIYA	— yunon tilida «logos» (so'z, nutq), «peydeo» (tarbiyalayman, o'qitaman) so'zlaridan tashkil topgan bo'lib, «to'g'ri nutqni tarbiyalash» ma'nosini bildiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1	TA'LIM TO'G'RISIDA	O'zbekiston Respublikasining, 23.09.2020 yildagi O'RQ-637-son Qonuni	
2	NOGIRONLIGI BO'LGAN SHAXSLARNING HUQUQLARI TO'G'RISIDA	O'zbekiston Respublikasining 15.10.2020 yildagi O'RQ-641-son Qonuni	
3	MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARI FAOLIYATINI YANADA TAKOMILLASHTIRISH CHORA-TADBIRLARI TO'G'RISIDA	O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 13.05.2019 yildagi 391-son qarori	
4	ALOHIDA TA'LIM EHTIYOJLARI BO'LGAN BOLALARGA TA'LIM-TARBIYA BERISH TIZIMINI YANADA TAKOMILLASHTIRISH CHORA-TADBIRLARI TO'G'RISIDA	O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 13.10.2020 yildagi PQ-4860-son qarori	
5	ALOHIDA TA'LIM EHTIYOJLARI BO'LGAN BOLALARGA TA'LIM BERISHGA OID NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLARNI TASDIQLASH TO'G'RISIDA	O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 12.10.2021 yildagi 638-son qarori	

6	KO'ZI OJIZ VA ZAIF KO'RUVCHI BOLALAR UCHUN IXTISOSLASHTIRILGAN MAKTAB-INTERNATLARDA TA'LIM BERISH SIFATINI OSHIRISH HAMDA ULAR FAOLIYATINI YANADA TAKOMILLASHTIRISH CHORA-TADBIRLARI TO'G'RSIDA	O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 18.04.2022 yildagi PQ-209-son qarori	
7	O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI TIZIMINI 2030-YILGACHA RIVOJLANTIRISH KONSEPSIYASINI TASDIQLASH TO'G'RSIDA	O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 29.04.2019 yildagi PF-5712-son Farmoni	
	"MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARI FAOLIYATINI YANADA TAKOMILLASHTIRISH CHORA-TADBIRLARI TO'G'RSIDA	O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 15.05.2019 yildagi 391-son qarorning	
8	ZAIF ESHITUVCHILARNI SAVODGA TAYYORLASH VA SAVOD O'RGATISH.	 L.R. Mo'minova, U.Y.Fayziyeva TDPI. 1994 yil-18 b	
9	OLIGOFRENO-PEDAGOGIKA ASOSLARI	K.Mamedov, M.Soatov, P.Pulatova Toshkent "O'qituvchi" 1995	

10	RUHIY RIVOJLANISHI SUSTLASHGAN BOLALAR HAQIDA.	K.K.Mamedov, G.B.Shoumarov, V.P.Podobed Toshkent 1999 yil	
11	MAXSUS PEDAGOGIKA: OLIGOFRENO-PEDAGOGIKA	P.M.Po'latova G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi Toshkent — 2005	
12	LOGOPEDIYA	M.Y. Ayupova "O'zbekiston Faylasuflari Milliy Jamiyati Nashriyoti" Toshkent-2007	
13	IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALARNI INKLYUZIV TA'LIMDA O'QITISH USLUBLARI	R.R.Shomaxmudova, A.Berdieva RTM Toshkent-2008	
14	MAXSUS VA INKLYUZIV TA'LIM O'quv va metodik qo'llanma	R.R.Shomahmudova Fan va ta'lim 2011	

15	MAXSUS PEDAGOGIKA	L.Mo'minova, M. Ayupova, D.Nurkeldieva, X.Kalbaeva "Noshir" nashriyoti, 2012, 2016.	
16	"MAXSUS TA'LIM ATAMALARINING IZOHLI LUG'ATI"	L.Mo'minova, D.Nazarova RTM, Toshkent 2012 yil.	
17	MAXSUS PEDAGOGIKA	P.M.Po'latova, L.Sh. Nurmuxamedova, D.B.Yakubjonova, Z.N.Mamarajabova, Sh.M.Amirsaidova, A. D.Sultonova "Fan va texnologiya" nashriyoti 2014.	
18	Defektologiya asoslari (korreksion pedagogika)	V.S.Raxmanova Toshkent "NISO POLIGRAF" 2017	
19	BOLALAR RIVOJLANISHIDAGI NUQSONLARNING KLINIK ASOSLARI	D.R. Madazizova "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoli Toshkent - 2018	
20	"MAXSUS PEDAGOGIKA"	M.U. Xamidova „Fan va texnologiya“, Toshkent - 2018 yil	

21	KLASTERLI YONDASHUV ASOSIDA TA'LIM SIFATINI OSHIRISH monografiya	S.A.Toshtemirova 2022	
22	"ПСИХОЛОГО-ПЕ- ДАГОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕТЕЙ С НАРУ- ШЕНИЕМ ЗРЕ- НИЯ" УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ	Л.И.Плакрина Москва РАОИКП 1999 г	
23	"ОСНОВЫ ТИФЛО- ПЕДАГОГИКИ" (РАЗВИТИЕ, ОБУ- ЧЕНИЕ И ВОСПИ- ТАНИЕ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ ЗРЕНИЯ). УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ ДЛЯ ВУЗОВ	В.П.Ермаков Владос -2000	
24	Глухие и слабослышащие дети.-	Р.М. Боскис Москва Владос 2001-316 с.	
25	МЕТОДИКА ПРЕДМЕТНО- ПРАКТИЧЕСКОГО ОБУЧЕНИЯ В ШКОЛАХ ДЛЯ ГЛУХИХ ДЕТЕЙ	Т.С.Зикова, М.А.Зикова Москва "Академия" 2002-169 с.	

Qodirova Feruzaxon Usmanovna
Xusnuddinova Zulayxo Xamidullayevna

TIFLOPEDAGOGIKA

Muharrir: X. Tahirov
Texnik muharrir: S. Meliquziyeva
Musahhah: M. Yunusova
Sahifalovchi: A. Isxoqov

Nashr. lits № 2244. 25.08.2020 y.
Bosishga ruxsat etildi 19.06.2024 y.
Bichimi 60x84 1/16. Ofset qog'oz. "Cambria"
garnituras. Hisob-nashr tabog'i. 16.
Adadi 100 dona. Buyurtma № 2423553.

«Renesans sari» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

+998 (94) 673-66-56

ISBN 978-9910-9392-1-1

9 789910 939211